

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ İDARİ YAPISI (756-1031)

Yüksek Lisans Tezi

Orhun KÜSKÜ

Ankara-2019

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ İDARİ YAPISI (756-1031)

Yüksek Lisans Tezi

Orhun KÜSKÜ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Hatice ORUÇ

Ankara-2019

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

Orhun KÜSKÜ

ENDÜLÜS EMEVİ DEVLETİ İDARİ YAPISI (756-1031)

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hatice ORUÇ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Doç. Dr. Hatice ORUÇ

Prof. Dr. İlhan ERDEM

Prof. Dr. Nesimi YAZICI

İmzası

H. Oruç,
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi 26.12.2019

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (13/01/2020)

Orhun KÜSKÜ

ÖNSÖZ

Doğu (İslâm) ve Batı (Hristiyan) arasında tarih boyunca birçok yolla karşılaşmalar ve kesişmeler meydana gelmiştir. İslâm'ın doğuşu ile başlayan bu karşılaşmalar içerisinde İslâm ve Helenistik kültür, Endülüs, Haçlı Seferleri ve Osmanlılar gibi birkaç kanal mevcuttur. Bunların en önemlisini ise yaklaşık sekiz asır Müslümanların hâkimiyeti altında kalan Endülüs tecrübesi oluşturmaktadır. 711 yılındaki İslâm fethiyle başlayan bu süreç 1492'de Müslümanların bu topraklarda siyasi varlıklarını kaybetmeleriyle son bulmuştur.

Erken Orta Çağ dönemi süresince İberya Yarımadası, Müslüman Arapların verdiği isimle Endülüs, başta Avrupa'nın diğer bölgelerinden olmak üzere, çeşitli etnik grupların istilalarına ve yerleşimlerine tanıklık etmiştir. Bu coğrafya için en dikkate değer kültür ve medeniyet katkısı sunanlar ise sekizinci yüzyılın başlarında bu toprakları fetheden Müslümanlar olmuştur. Çünkü İslâm dininin sadece sahip olduğu evrensellik fikri ve dinî hoşgörü niteliğiyle değil, aynı zamanda özümseme ve geliştirme konusundaki olağanüstü kapasitesi ve karakteriyle oluşturduğu kültürel kaynaşma örneği Endülüs topraklarında gerçekleşmiştir. Doğu ve Batı'nın en önemli etnik, siyasi, kurumsal, sosyo-ekonomik ve kültürel kaynaşmasının yaşandığı yer oradaydı.

Bu bağlamda, tezin konusu olarak Doğu İslâm yurdu ile Batı Hristiyan dünyası arasında meydana gelen etkileşimler, kurumlar ölçeğinde ele alınarak “Endülüs Emevî Devleti İdari Yapısı (756-1031)” başlığı altında incelenmeye çalışılmıştır. Endülüs'teki idari yapının gelişim sürecini izah etmeyi amaçlayan bu çalışma, kapsam olarak sadece belli bir siyasi istikrara sahip Endülüs Emevî Devleti'nin 756 yılındaki kuruluşundan 1031 yılındaki yıkılışına kadarki zaman zarfını esas alarak, devlet mekanizması içinde barındırdığı müesseseleri tafsilatıyla vermeyi hedeflemiştir.

Bu araştırma, giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından meydana gelmektedir. Giriş kısmında, ilk olarak Endülüs adının nereden geldiği ve Endülüs coğrafyasının sınırlarının nereler olduğu üzerinde durulmuştur. Sonrasında, İberya Yarımadası'nda milattan önceden itibaren varlık göstermiş kavimlerden bahsedilerek fetih öncesinde uzunca bir müddet İber'de etkin olmuş Vizigotlar hakkında bilgiler sunulmuştur. Daha sonra ise İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethi süreci işlenmiş ve Dimaşk'taki Emevî Devleti'ne bağlı oluşan Valiler Dönemi, siyasi ve sosyal hatlarıyla aktarılmaya çalışılmıştır.

Birinci Bölüm'de, 756 yılında Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşundan 1031 yılındaki nihayete erişine kadarki sürede iktidar sahibi olmuş hükümdarların dönemlerinde ülke dâhilinde ve haricinde yaşanmış başta siyasi olmak üzere önemli olaylar kronolojik sıraya göre ifade edilmiştir. Devleti alakadar eden kritik olaylar, her ne kadar siyasi karakterli olmasa da dolaylı olarak devletin gidişatını etkilediğinden bu tür meselelere de yer verilmiştir.

Tezin ana gövdesini oluşturan İkinci Bölüm'de, Endülüs Emevî Devleti'nin idari müesseseleri üç alt başlığa ayrılarak irdelenmeye çalışılmıştır. Endülüs Emevîleri'nde devletin yönetiminde takip edilen genel hatlarıyla birbirinden bağımsız haldeki bu ayrımlar; devletin sivil işlerinin yürütüldüğü bürokrasi, yani sivil yönetici makamları, hukuk sisteminin işlerliğini sürdüren adalet teşkilatındaki birimler ve devletin askerî kanadındaki yapı şeklindedir.

Son bölümde ise Endülüs Emevî Devleti'nin siyasi varlığının başlangıcından beri idari sahada göstermiş olduğu gelişmelerin ne şekilde cereyan ettiği ve ne ölçüde Doğu ve Batı arasında etkileşime girdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Endülüs kurum yapısında Doğu İslâm yurdunun ne derecede etkili olduğu, Batı dünyasına ne ölçüde

etkide bulunduğu ve kurumsal anlamda kendine özgü neler geliştirdiği sorularına cevaplar aranmıştır.

Tezin tamamında karışıklığa mahal vermemek adına miladi takvim esas alınmıştır. Yer isimleri ise her dönemin (Roma, Vizigot ve Endülüs) kendine has kullanımlarıyla verilmiştir. Endülüs Emevîleri'nde yer isimleri önce Arapça olarak akabinde parantez içinde İspanyolca olarak yazılmıştır. Ayrıca, kişi ve yer isimlerinin transkripsiyonunda *Diyanet İşlâm Ansiklopedisi* ve *Millî Eğitim Bakanlığı İşlâm Ansiklopedisi* temel alınmıştır.

Son olarak Yüksek Lisans eğitim sürecim boyunca göstermiş olduğu nezaket ve sabır için tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Hatice ORUÇ'a tüm içtenliğimle teşekkür ederim. Ayrıca, bu zorlu süreçte varlıklarıyla bana moral veren sevgili eşime ve oğluma hayatımın merkezinde oldukları için minnettarım.

Orhun KÜSKÜ

Ankara – 2019

KISALTMALAR LİSTESİ

AİBÜ	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.mlf.	: aynı müellif
Bkz.	: bakınız
C.	: Cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: editör/editor
Hız.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İSTEM	: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MÜ	: Marmara Üniversitesi
NEÜ	: Necmettin Erbakan Üniversitesi
No.	: Numara
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm tarihi

pp.	: pages
rdk.	: redaktör
s.	: sayfa
S.	: Sayı
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trans.	: translator
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve devamı
Vol.	: Volume

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR LİSTESİ	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	VIII
GİRİŞ.....	1
A. ENDÜLÜS İSMİ VE COĞRAFI SINIRLARI	1
B. ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ ÖNCESİ İSPANYA TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ.....	3
1. FETİH ÖNCESİ İSPANYA'DAKİ DURUM	3
2. İSPANYA'NIN FETİH SÜRECİ (711-714)	11
3. VALİLER DÖNEMİ (714-756)	23
BİRİNCİ BÖLÜM.....	35
ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ SİYASİ TARİHİ (756-1031)	35
1.1. EMİRLİK DÖNEMİ (756-929).....	35
1.1.1. Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm (ed-Dâhil) (756-788).....	35
1.1.2. Hişâm b. Abdurrahman (er-Radî) (788-796).....	43
1.1.3. Hakem b. Hişâm (er-Rabazî) (796-822)	45
1.1.4. Abdurrahman b. Hakem (el-Evsat) (822-852).....	50
1.1.5. Muhammed b. Abdurrahman (852-886).....	57
1.1.6. Münzir b. Muhammed (886-888)	64
1.1.7. Abdullah b. Muhammed (888-912).....	65
1.2. HALİFELİK DÖNEMİ (929-1031)	71
1.2.1. Abdurrahman b. Muhammed (en-Nâsır) (912-961)	71
1.2.2. Hakem b. Abdurrahman (el-Müstansır-Billâh) (961-976)	84
1.2.3. Hişâm b. Hakem (el-Müeyyed-Billâh) (976-1009)	86
1.2.4. Muhammed el-Mehdî ve Süleyman el-Müstâîn-Billâh.....	93
1.2.5. Hammûdîler ve Son Endülüs Emevî Halifeleri	94

İKİNCİ BÖLÜM	99
ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ İDARİ YAPISI	99
2.1. YÖNETİCİ KADRO.....	101
2.1.1. Hükümdarlık (Emîr – Halife)	102
2.1.2. Hâciblik – Başvezirlik	113
2.1.3. Vezirlik	116
2.1.4. Valilik ve Sâhibü'l-medîne.....	119
2.1.5. Kâtiplik ve Berîd (Posta)	128
2.1.6. Hazine	131
2.2. ADALET TEŞKİLATI.....	135
2.2.1. Kadılık	137
2.2.2. Mezâlim Mahkemeleri.....	144
2.2.3. Red Mahkemeleri	145
2.2.4. Şurta (Polis)	146
2.2.5. Hisbe.....	149
2.2.6. Meclisü'ş-şûrâ	152
2.3. ASKERÎ YAPI.....	154
2.3.1. Ordu	154
2.3.2. Donanma.....	164
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	167
DOĞU-BATI ETKİLEŞİMİNDE ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ'NİN İDARİ AÇIDAN YERİ	167
SONUÇ	187
KAYNAKÇA.....	190
ÖZET	213
ABSTRACT	214
EKLER	215
EK 1: LİSTELER.....	215
EK 2: HARİTALAR	219

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Tezin konusu kapsamında pek çok tarihî ve modern kaynak gözden geçirilmiştir. Bu kaynakların başında genel İslâm tarihi kitapları yer almaktadır. Meşhur İslâm tarihçileri Taberî (ö. 923) ve İbn Kesîr'in (ö. 1373) eserleri yanında, İbnü'l-Esîr'in (ö. 1233) insanlığın yaratılışından miladi 1230'lara kadar dünya genelinde geçen olayları içeren *el-Kâmil Fi't-Târih*¹ adlı çalışması, özellikle birinci bölümde istifa ettiğimiz önemli kaynaklardandır. Zira bu kaynağı önemli kılan hususlardan bir tanesi, o zamana kadar Doğu'da yazılmış tarih kitaplarının Batı İslâm dünyasından ya çok az ya da hiç söz etmemiş olmasına karşın, *el-Kâmil Fi't-Târih*'in Batı İslâm dünyasına ait pek çok malumatı konu edinmiş olmasıdır.²

Endülüs tarihi özelinde indiğimizde ise -çalışmamızda da sık sık başvurduğumuz- kayda değer iki nadide eser karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Endülüs tarihine dair en eski bilgileri ihtiva eden kaynaklardan olan ancak müellifi meçhul *Ahbâr Mecmûa*'dır. Eser, İspanya'nın fethinden Halife III. Abdurrahman'ın (912-961) iktidarının sonuna kadarki zaman dilimini kapsamaktadır.³ Tezimizde *A History of Early Al-Andalus: The Akhbâr majmû'a*⁴ adıyla David James tarafından İngilizceye çevrilmiş baskısı kullanılmıştır. İkinci eser ise Kurtuba doğumlu İbnü'l-Kûtiyye'ye (ö. 977) ait *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*⁵ adlı eserdir. Müslümanların İspanya'ya ilk girişinden Abdurrahman en-Nâsır'ın (912-961) saltanatının ilk yıllarına kadar olan sürede geçen olayları kronolojik olarak ele alan bu eser -her ne kadar tarihçilerin çoğunun görüşüne göre eserin İbnü'l-Kûtiyye tarafından değil de onun derslerine katılanların ağzından yazılmış olduğu

¹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

² Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler –*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, s. 154-155.

³ Ahmet Ağırakça, “Ahbâr Mecmûa”, *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 489-490.

⁴ *A History of Early Al-Andalus: The Akhbâr majmû'a*, (Ahbâr Mecmûa, müellifi meçhul), trans. David James), Routledge, London, 2012.

⁵ Tezimizde İngilizce tercümesinden yararlanılmıştır. İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain: The History of Ibn al-Qûtiyya*, trans. David James, Routledge, New York, 2009.

iddia edilse de-⁶ Endülüs tarihiyle alakalı en muteber kaynaklardan biri olarak kabul görmektedir.⁷

Araştırmamızda en yoğun bir biçimde faydalandığımız kaynakların başında el-Makkarî'nin (ö. 1632) eseri gelmektedir.⁸ Endülüs'ün siyasi, kurumsal ve kültürel başta olmak üzere diğer pek çok konu hakkında en kapsamlı ve en detaylı bilgileri ihtiva eden el-Makkarî'nin eseri, günümüze ulaşmayan kaynaklardan yararlanılmış olmasıyla ayrı bir öneme sahiptir.⁹ Tarihî araştırmalarda önemli bir yer kaplayan İbn Haldun (ö. 1406), tezimizin bilhassa ikinci bölümünde çokça yararlandığımız ilim adamlarındandır. İbn Haldun'un *Mukaddime*¹⁰ adlı eseri büyük bir titizlikle hazırlanmış, İslâm tarihini ve Müslüman hükümetlerini sağlam bir zemine oturtarak incelemiş müthiş bir tarihî yapıttır.¹¹

Endülüslü tarihçi İbn Hayyân'ın (ö. 1076) günümüze tamamı ulaşmayan İspanya'nın fethinden II. Hakem (961-976) dönemine kadarki süreyi kapsayan *el-Muktebes* ismiyle bilinen eseri çalışmamızın ikinci bölümünde yararlandığımız kaynaklardandır. Günümüze ulaşan kısımlarının her biri farklı tarihçiler tarafından neşredilmiştir. Tezimizde kullandığımız bir diğer önemli eser ise İbn İzârî el-Merrâküşi'ye aittir. Hayatı hakkında fazla bir malumata sahip olmadığımız Faslı tarihçi İbn İzârî'nin (ö. 1312) *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*¹² adlı çalışması çok eski kaynaklara ve sağlam bilgilere dayanan titiz bir üründür.¹³

---

⁶ Abdulvahid Zennun Taha, "Endülüs'te Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu", çev. Mustafa Hizmetli, *AÜİFD*, 1999, C. XXXIX, s. 737-738.

⁷ S. Muhammed İmamüddin, "Sources of Muslim History of Spain", *Journal of Pakistan Historical Society*, 1953, Vol. 1, s. 359.

⁸ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, trans. Pascual de Gayangos, I-II, W. Hughes Allen and Company, London, 1840, 1843.

⁹ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler –*, s. 409-411.

¹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, I-II, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul, 2004.

¹¹ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler –*, s. 343-344.

¹² İbn İzârî, Ebû Muhammed el-Merrâküşi, *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, II, nşr. E. Lévi-Provençal – G. S. Colin, E. J. Brill, Leiden 1951.

¹³ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 174-175.

Mamafih, coğrafya eserlerinin çalışmamıza hatırı sayılır katkıları olmuştur. Bunların başında, İslâm coğrafyacısı İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz*¹⁴ adlı çalışması gelmektedir ve onun eseri onuncu yüzyılda III. Abdurrahman zamanında ziyaret ettiği Endülüs hakkında önemli bilgiler içermektedir.¹⁵ Ayrıca, tarih ve coğrafya bilgini Mes'ûdî'nin (ö. 956) iki ana bölümden oluşan konu çeşitliliği bakımından zengin *Mürûcü'z-zehab*¹⁶ ve genel bir coğrafya ve tarih kitabı olan *et-Tenbih ve'l-işraf*¹⁷ isimli günümüze kadar ulaşmış iki değerli eseri tezimizin kaynakları arasındadır.¹⁸ Bundan başka, onuncu yüzyıl başlarında yaşayan coğrafyacı İstahrî'nin *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*¹⁹ adlı yapıtı ve İslâm coğrafyacılarının piri olarak anılan İbn Hurdâzbih'in (ö. 912-913) coğrafya kitapları arasında bize ulaşan en eski kitap olarak bilinen *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*²⁰ isimli eseri de çalışmamızda istifade edilen mühim kaynaklardandır.

Bunların dışında, Mısırlı tarihçi İbn Abdülhakem'in (ö. 870) İspanya'nın fethi ile alakalı eseri,²¹ İbn Kuteybe'ye (ö. 889) nispet edilen *el-İmâme ve's-Siyâse*²² ve el-Belâzürî'nin (ö. 892-3) İslâm fetihlerinin Kuzey Afrika ve Endülüs'teki ilerleyişlerini de konu edindiği *Fütûhu'l-Büldân* isimli eseri²³ çalışmamızda yer almıştır. Ayrıyeten,

---

¹⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

¹⁵ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 101-102.

¹⁶ Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *el-Mas'ûdi's Historical Encyclopedia: Meadows of Gold and Mines of Gems*, trans. Aloyas Sprenger, Vol. I, Harrison and Co., London, 1841.

¹⁷ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul, 2018.

¹⁸ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 60-61.

¹⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019.

²⁰ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.

²¹ İbn Abdülhakem, *History of the Conquest of Spain*, trans. John Harris Jones, Williams&Northgate, London, 1858.

²² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilafet ve Siyaset)*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

²³ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân / Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

Mâverdî'nin (ö. 1058) *el-Ahkâmüs's-Sultaniyye'si*²⁴ ve Sâid el-Endelüsî'nin (ö. 1070) *Tabakatü'l-ümem'i*²⁵ de bahsedilmesi gereken kaynaklardandır.

Bunların haricinde, dönemin Vizigot tarihçilerinin kronikleri de araştırmamızda kullanılmıştır. Vizigotların kralları ve onların dönemlerinde vuku bulan olayları anlatan Isidore of Seville'nin *History of the Kings of the Goths* ve John of Biclaro'nun *Chronicle* isimli eserlerinin yanında, yazarları bilinmeyen Vizigotlar ve Valiler Dönemi konularında yararlandığımız *The Chronicle of 754* ve muhtevasında Endülüs Emevîleri Dönemi'ni kapsayan bilgiler olan *The Chronicle of Alfonso III* çalışmamızda yer almıştır. Tüm bu kronikler Kenneth Baxter Wolf tarafından Latince'den çevrilerek *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain* başlıklı eserde tarih araştırmacılarının ilgisine sunulmuştur.²⁶

Araştırmanın konusuyla alakalı modern kaynaklara bakıldığında ise müsteşriklerin pek çok eser ürettiklerini görmekteyiz. Bunlar arasında belki de en önemlisi ve bizim de yararlanmaktan geri kalmadığımız Hollandalı şarkiyatçı Reinhart Dozy'nin eseridir.²⁷ Buna ek olarak, Rafael Altamira,²⁸ Henry Coppée,²⁹ Roger Collins,³⁰ Philip K. Hitti,³¹ Hugh Kennedy,³² Joseph F. O'Callaghan,³³ S. Muhammed

---

²⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmüs's-Sultaniyye (İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku)*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2018.

²⁵ Sâid el-Endelüsî, *Milletlerin Bilim Tarihi*, çev. Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.

²⁶ Kenneth Baxter Wolf, *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, Liverpool University Press, Liverpool, 2011.

²⁷ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, trans. Francis Griffin Stokes, Chatto&Windus, London, 1913.

²⁸ Rafael Altamira, *A History of Spanish Civilization*, trans. P. Volkov, Constable&Company, Limited, London, 1930.

²⁹ Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, I-II, Little, Brown&Company, Boston, 1881, 1892.

³⁰ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, Second Edition, Macmillan Press, London, 1995.

³¹ Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, I-IV, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989.

³² Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, çev. Ayşenur Demir, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019.

³³ Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, New York, 1975.

İmamüddin,³⁴ Abdurrahman Ali Haccî³⁵ ve W. Montgomery Watt³⁶ gibi pek çok müellif çalışmamıza eserleriyle katkıda bulunmuşlardır. Ülkemizde ise bu alanda başta Mehmet Özdemir³⁷ olmak üzere İsmail Hakkı Atçeken ve Lütfi Şeyban gibi isimlere ait telifler de tezimizde yardımcı kaynak görevi üstlenmişlerdir. Ayrıca, Çağ Yayınları'ndan çıkan *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*'nin Endülüs Emevîleri'ne münhasır kıymetli Endülüs tarihçilerinin çeviri metinlerini içeren dördüncü cildi de çalışmamızda önemli bir yere sahiptir.³⁸

Son olarak *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde ve *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan konuyla doğrudan ya da dolaylı olarak alakalı birtakım maddeler, ortaya koydukları genel perspektif ve geniş kaynakça imkânı sayesinde araştırmamızda rehber niteliğinde olmuştur.

---

³⁴ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, Rehber Yayınları, Ankara, 1990; a.mlf, *Muslim Spain: 711-1492 A.D. A Sociological Study*, E. J. Brill, Leiden, 1981.

³⁵ Abdurrahman Ali Haccî, *İslâmî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, çev. Kadir Kınar, İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2017.

³⁶ W. Montgomery Watt, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhuriyet Ersin Adıgüzel – Qiyas Şükürov, Küre Yayınları, İstanbul, 2015.

³⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, TDV Yayınları, Ankara, 2016; a.mlf, Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, TDV Yayınları, Ankara, 2016.

³⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, rdk: Hakkı Dursun Yıldız, C. IV, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988.

GİRİŞ

A. ENDÜLÜS İSMİ VE COĞRAFİ SINIRLARI

Endülüs, günümüzdeki İspanya ve Portekiz devletlerinin topraklarını içine alan bölgenin, Müslümanlar tarafından sekizinci yüzyıldaki fethinden sonra Arap tarihçilerin ve coğrafyacıların verdikleri isimdir.³⁹ İlk defa Arapların kullandığı bu ismin kökeni, bu bölge için Yunanlıların kullandıkları “İberia” ve Romalıların kullandıkları “Hispania” isimleri gibi tespit edilememiştir.⁴⁰ Bununla birlikte, Endülüs isminin kökeniyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüş ve Vandalucia, Endeliş veya Endelüş, Atlantis ve Landahlouts gibi kelimelerden türediğine dair farklı yaklaşımlar ortaya atılmıştır.⁴¹

Cermen kavimlerinden Vandalların V. asırda Kuzey Afrika’ya gitmeden evvel on sekiz sene (411-429) İberya’nın güneyinde kalmalarından ötürü bu bölgeye Vandalların ülkesi anlamındaki “Vandalucia” dediği ve Endülüs adının da buradan türemiş olabileceği yaygın olarak kabul edilen görüştür.⁴² İbnü’l-Esîr’in (ö. 1233) aktardığı bilgilere göre, İspanya’nın ilk sakinlerinin “Endülüş” adıyla tanınan bir kavim olmasından dolayı bu bölge onların ismiyle bilinmiştir. Sonradan bu kelimenin sonundaki “ş” harfi “s” ile değiştirilerek Araplaştırılmıştır.⁴³ Endülüs ismi ile alakalı en eskiye dayanan görüş ise Nuh tufanından sonra Hz. Nuh’un soyundan gelen Endülüs’ün buraya yerleştiği ve bölgenin adının bu kişiden geldiği yönündedir.⁴⁴

---

³⁹ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 80; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 3; Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 211.

⁴⁰ C. F. Seybold, “Endülüs”, *MEB İA*, C. IV, İstanbul, 1977, s. 270.

⁴¹ Bu görüşlerin bir araya getirilip değerlendirildiği makale için, bkz. Ali Dadan, “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, *İSTEM*, 2009, Yıl: 7, S: 14, s. 371-376.

⁴² el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 17; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 25; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 63; Lütfi Şeyban, *Reconquista, Endülüs’te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 42.

⁴³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 499.

⁴⁴ Hz. Nuh’un oğlu Yâfes’in oğlu Tubal’ın oğlu Endülüs. Bkz. Mes’ûdî, *el-Mas’ûdi’s Historical Encyclopedia*, s. 369-370; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 499; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 17.

“Hispania” ve Spania” kelimelerinin karşılığı olan Endülüs ismi ilk olarak 716 yılında kestirilmiş bir sikkenin üzerinde görülmüştür. Adı geçen sikkenin bir yüzünde Latince “Hispania’da basıldı” ibaresi yazılı iken, diğer yüzünde ise “el-Endelüs’te basıldı” ifadesi yer almaktadır. Bu durum, Müslümanların fethin hemen akabinde İspanya için Endülüs ismini kullandıklarını göstermektedir.⁴⁵ Endülüs adı (bugünkü İspanya, Portekiz ve güney Fransa), özellikle XI. yüzyıldan itibaren Hristiyanların başlattıkları “Reconquista” (Endülüs’ü Müslümanlardan geri alma) hareketi neticesinde toprak kayıplarının hız kazanmasıyla, başlangıçtaki geniş kapsamlı manasını kaybederek yalnızca küçük Gırnata Sultanlığı’nın hâkim olduğu bölgeye has bir ad olarak kalmıştır.⁴⁶

Diğer taraftan, Endülüs ismi kuzeydeki Hristiyanlar tarafından bilinmiyordu. Bu nedenle, Arap yönetimindeki güney İspanya için eski adı olan “Hispania” veya “Spania” demektedirler. Kendi kontrolleri altındaki bölgeye ise topyekûn bir isim vermeyerek, her bölgeye Aragon, Asturias, Leon, Castilla vb. gibi çeşitli isimler kullanmayı tercih ettiler.⁴⁷ Günümüzde ise Endülüs (Andalucia) kelimesi, İspanyolcada İspanya’nın güney bölgesine ad olarak verilmiş idari bir terimdir. Yukarıda izah edilmeye çalışılan Endülüs kavramının tarihî anlamını taşımamaktadır.

Günümüzde İspanya’yı ve Portekiz’i içine alan Endülüs hudutları her taraftan doğal sınırlarla çevrilidir. İber Yarımadası ya da İberya diye tabir edilen bu bölge, kuzeydoğudaki Fransa ve Avrupa’nın geri kalanından Pirene Dağları zinciriyle, Kuzey Afrika’dan ise 12 mil genişliğindeki Cebelitârik Boğazı ile ayrılmaktadır.⁴⁸ Doğu tarafından Akdeniz, batı ve kuzey tarafından Atlantik (Atlas) okyanusu ile çevrili olup Afrika ile Avrupa’nın arasında geçiş bölgesini temsil eder. Asya kıtası ile de gemi

---

⁴⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 63; a.mlf., “Endülüs”, s. 211.

⁴⁶ Lütfi Şeyban, *Reconquista, Endülüs’te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, s. 42-43; C. F. Seybold, “Endülüs”, s. 270; Mehmet Özdemir, “Endülüs”, s. 211.

⁴⁷ C. F. Seybold, “Endülüs”, s. 270.

⁴⁸ İbn Havkal, 12 mil genişliğindeki yakınlığı ifade etmek için şu ifadeleri kullanmıştır: “Bir yakadaker diğer yakadakerin koyunlarını, ağaçlarını görürler ve ekinli araziye, boş araziye ve sulanan araziye birbirinden ayırt edebilirler.” Bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 108-109.

ulaşımına elverişli Akdeniz vasıtasıyla bağlantılı olan İspanya, böylelikle üç kıta arasında sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel etkileşimde aracı konumundadır.⁴⁹

Yarımadanın orta kesimleri *Meseta* denilen yüksek bir platodan meydana gelmektedir. İspanya'nın merkezinde, batıdan başlayıp doğuya doğru peş peşe sıralanan *Sierra de Gredos* ve *Sierra de Guadarrama* dağları yer almaktadır. Bu dağlar platoyu ikiye bölerek kuzeyde bulunanına Eski Kastilya (Kuzey Meseta), güneyde bulunanınaysa Yeni Kastilya (Güney Meseta) isimleri verilmiştir. Güneyde Sierra Morena, kuzeybatıda Kantabriya, kuzeydoğuda ise İberyaya dağları Meseta'nın etrafını çevrelemektedir. Yarımadanın üç farklı iklim tipi vardır. Bunlardan birincisi, Kuzeybatı Galicia kıyılarında görülen her mevsim yağışlı ve ılıman olan Okyanus iklimidir. İkincisi, iç bölgelerde yıl içerisinde ısı derecesinin ve yağmur oranının değişken bir halde olduğu karasal iklimdir. Sonuncusu ise Akdeniz kıyılarında rastlanan kışları yağışlı ve ılık, yazları ise kurak ve sıcak olan Akdeniz iklimidir. Coğrafi bakımdan Türkiye ile aynı özelliklere sahip İspanya'nın iç bölgeleri step (bozkır) şeklinde olup ülke genelinde kuraklık hâkim olduğundan akarsuları düzensizdir.⁵⁰

B. ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ ÖNCESİ İSPANYA TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

1. Fetih Öncesi İspanya'daki Durum

Afrika ile Avrupa arasında geçiş güzergâhı konumunda olan İspanya, yüzyıllar boyunca farklı kavimlerden birçok milleti bünyesinde barındırmıştır. İlk sakinlerinin kesin olarak tespit edilememesine rağmen, tarihçiler yarımadanın yerlileri olarak Kuzey

---

⁴⁹ Endülüs coğrafyasının detaylı sınırları hakkında bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 114; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 44-48; Sâid el-Endelüsî, *Milletlerin Bilim Tarihi*, s. 164-168; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 19.

⁵⁰ DÍA, "İspanya", *DÍA*, C. XXIII, İstanbul, 2001, s. 161-162.

Afrika menşeli, Akdeniz insanının özelliklerini taşıyan İberler'den bahsetmektedirler. Daha sonraları kuzeyden Pireneler'i aşarak gelen Hint-Avrupa kavmine mensup olan Keltler ile yerli halk İberler'in karışımı sonucu Keltiberler olarak bilinen yeni bir topluluk meydana geldiği ifade edilmektedir.⁵¹

Yazılı tarihi milattan önce XI. yüzyıla dayanan İspanya'ya, Kuzey Afrika'dan gelen Fenikeliler⁵² ülkenin güney ve güneydoğu sahillerine bir dizi koloni kurmuşlardı. Bunun yanı sıra Yunanlılar⁵³ da M.Ö. IX. yüzyıldan sonra İspanya kıyılarına gelerek burada koloniler tesis etmişti. Daha sonra ise tüm bu koloniler, M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren bu bölgeye gelen Kartacalıların⁵⁴ hâkimiyeti altına girdi.⁵⁵ Ancak, Roma ile Akdeniz üzerinde giriştikleri siyasi ve ticari çıkar çatışmaları sonucunda yapılan Kartaca Savaşlarıyla (Pön Savaşları)⁵⁶, Kartacalıların Roma'ya karşı mukavemet merkezi olan İspanya üzerindeki hâkimiyetleri M.Ö. 206 yılında son buldu ve bu topraklar Roma'nın tahakkümü altına girdi.⁵⁷

---

⁵¹ Rafael Altamira, *A History of Spanish Civilization*, s. 16; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 27; Ludwig Heinrich Dyck, *The Roman Barbarian Wars: The Era of Roman Conquest*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2015, s. 45; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarihi*, s. 37.

⁵² Fenikeliler, İspanya'yı sahip olduğu zengin madenler sebebiyle kolonileştirmiş ve burada M.Ö. 1100 civarında Cadiz'i, M.Ö. 1101 tarihinde de Utica'yı kurmuşlardır. Bkz. Sabatino Moscati, *Fenikeliler*, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s. 303-304.

⁵³ Yunanlıların büyük kolonizasyon dönemi için, bkz. Oğuz Tekin, *Eski Yunan Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 48-53.

⁵⁴ Fenikeliler'in M.Ö. IX. yüzyılda kurdukları günümüzde Tunus'ta yer alan bir koloni olan Kartaca, Fenikeliler'in Akdeniz'de deniz ticareti hâkimiyetlerini kaybetmeleriyle, gittikçe güçlenerek Kuzey Afrika'daki Fenike kolonilerinin lideri konumuna geldiği gibi Sardinya ve Sicilya adalarında da etkinliğini artırarak büyük bir ticaret devleti olmuştur. Bkz. İsmet Parmaksızoğlu, Yaşar Çağlayan, *Genel Tarih I: Eskiçağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri*, Funda Yayınları, Ankara, 1976, s. 244-245.

⁵⁵ Rafael Altamira, *A History of Spanish Civilization*, s. 24-25; Kemal Beydilli, "İspanya", *DİA*, C. XXIII, İstanbul, 2001, s. 162; Richard John Harrison, "Spain", *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Spain> (Erişim Tarihi: 20.03.2019).

⁵⁶ Romalılar ile Kartacalılar arasında tarihte üç tane "Pön (Punic)" adıyla bilinen savaşlar meydana gelmiştir. I. Kartaca Savaşı (M.Ö. 264-241) Korsika ve Sicilya adalarında hâkimiyet kurma mücadelesi yüzünden, II. Kartaca Savaşı (M.Ö. 218-201) Roma'nın meşhur Kartaca generali Hannibal'ın kendilerine teslim edilmesi talebinin reddedilmesinden ötürü, III. Kartaca Savaşı (M.Ö. 149-146) ise Roma'nın Kartaca'yı tarih sahnesinden silmek istemesinden dolayı çıkmıştır. Bkz. Sabahat Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları: I. Kısım Cumhuriyet Devri*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 78 / 85 / 115-116; İsmet Parmaksızoğlu, *Genel Tarih I: Eskiçağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri*, s. 245-251.

⁵⁷ Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi I. Cilt: Cumhuriyet I. Kısım: Menşe'lerden Akdeniz Hâkimiyeti Kurulmasına Kadar*, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 249; Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 203-206.

Roma, II. Pön Harbi'nden sonra İspanya'yı Kartacalılardan tamamen temizlemesine rağmen, yarımadanın sadece güneyindeki ve kuzeydoğusundaki sahil kesimlerine hâkimdi. Bölge üzerindeki hegemonyasını güçlendirebilmek adına, M.Ö. 197'de kuzey ve doğu topraklarını içine alan *Hispania Citerior* (beri taraftaki İspanya) ve güney İspanya topraklarını kapsayan *Hispania Ulterior* (öte taraftaki İspanya) adlarıyla iki yeni eyalet (provincia)⁵⁸ kurarak bu toprakları yönetmeye çalıştı.⁵⁹ Ne var ki, bölge sakinleri uzun yıllar boyunca çeşitli tarihlerde bu eyaletlerde başlattıkları ayaklanmalar ile Roma'yı bir hayli meşgul etti.⁶⁰

Uzun süre devam eden Roma yönetimi boyunca yerli halk, kendilerine verilen birtakım vatandaşlık hakları sayesinde iyice Roma kültürünün etkisi altına girdi. Romalılaşmanın sonucunda İspanya eyaletlerinde kentleşme gelişirken, İber ve Kelt dilleri özellikle kentlerde yerini Latinceye bıraktı. Bununla beraber, bütün Roma topraklarında yaygınlaşmaya başlayan Hristiyanlık, İspanya'da da kendisine yer bulabildi.⁶¹ Roma'nın batıdaki en gelişmiş ve zenginleşmiş topraklarından biri hâline gelen İberya Yarımadası, Roma'nın bölge üzerinde hâkimiyet sahasının genişlemesiyle Tarraconensis, Carthaginensis, Lusitania, Gallaecia ve Baetica isimleriyle beş büyük eyalete ayrıldı.⁶²

Altı yüzyıldan biraz fazla süren Roma yönetimi, İspanya nüfusu üzerinde üç temel etkiye sahipti. Bunlardan ilki, yarımadaadaki kavimler üzerinde merkezi yönetimin baskısıyla farklı grupların birbiriyle kaynaşması ve geniş kapsamda yaşanan izolasyonun

---

⁵⁸ Eyalet kavramının Roma zamanındaki karşılığı "provincia"dır. Daha geniş bilgi için bkz. Halil Demircioğlu, "Roma Devletinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1967, C. 5, S: 8, s. 443-459.

⁵⁹ Sabahat Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları: I. Kısım Cumhuriyet Devri*, s. 99-100; Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi I. Cilt: Cumhuriyet I. Kısım: Menşe'lerden Akdeniz Hâkimiyeti Kurulmasına Kadar*, s. 258-259.

⁶⁰ Roma zamanında çıkan isyanlar ve Roma'nın tepkileri hakkında bkz. Ludwig Heinrich Dyck, *The Roman Barbarian Wars: The Era of Roman Conquest*, s. 45-62.

⁶¹ Rafael Altamira, *A History of Spanish Civilization*, s. 27-28; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 27-33; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 37.

⁶² Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasî Tarihi*, s. 18.

azaltılması ile yarımada genelinde ilk defa sağlanan siyasi birlikti. İkincisi, aile yaşantısı, mülkiyet, miras hukuku ve genel ekonomik düzen üzerinde Roma hukukunun İber ve Kelt kurumlarına getirdiği düzenlemeler ile sağlanan yasal birlikti. Sonuncusu ise toplum yararına olan bayındırlık hizmetlerinin, ticaretin ve sanayinin tüm formlarının yaygınlık kazanması ile ortaya çıkan maddi medeniyet ile eğitimin, edebiyatın ve bilimin etkinlik kazanmasıyla meydana gelen entelektüel kültürdü.⁶³

Aslında, Kartacalılar iki yüzyıldan fazla bir süredir İspanya'daydılar ve doğal olarak yerlilerin geleneklerini etkilemişlerdi. Bununla beraber, onların yönetimi Fenike medeniyetinin daha büyük bir ölçekte devamı niteliğindedi. Böylece, onlar kendilerinin ötesinde geliştirdiler ve bu durum yerel halka şimdiye kadar elde edilenden daha yüksek bir kültüre ulaşmalarına emsal teşkil etti. Bu yüzden, Roma'nın İspanyol medeniyetini biçimlendirmesinin gidişatını Fenikelilerin, Yunanlıların ve Kartacalıların çoktan hazırlamış olduğu unutulmamalıdır.⁶⁴

M.S. IV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Roma İmparatorluğu'nun merkezî gücünün zayıflamasıyla uzak eyaletlerdeki kontrolü azaldı. M.S. 409 yılından itibaren kuzeyden Pirenelere'i aşarak gelen barbar Cermen kavimleri, İberya Yarımadası'na akın etti. Kavimler göçünün etkisiyle İspanya'ya kadar ulaşan barbar kavimlerinden Alanlar Carthaginensis ve Lusitania'ya, Süevler Gallaecia'ya ve Vandallar Baetica'ya egemen oldu. Lakin Vandallar ve Alanlar daha sonra gelecek olan Vizigotlara karşı direnemeyince M.S. 429'da Kuzey Afrika'ya geçti.⁶⁵

---

⁶³ Rafael Altamira, *A History of Spanish Civilization*, s. 31-35.

⁶⁴ Charles E. Chapman, *A History of Spain*, The Free Press, Second Edition, New York, 1966, s. 14.

⁶⁵ Rafael Altamira, *A History of Spanish Civilization*, s. 39; Roger Collins, *Visigothic Spain 409-711*, Blackwell, Oxford, 2014, s. 11-15; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 25-26; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 37. Vandalların ve Alanların Romalılara ve Vizigotlara karşı mücadeleleri ve daha sonra Kuzey Afrika'ya geçişlerini izleyen süreç hakkında detaylı bilgi için bkz. Ludwig Schmidt, "The Sueves, Alans, and Vandals in Spain, 409-429, Vandal Dominion in Africa, 429-533", *The Cambridge Medieval History*, Vol. I, Norwood Press, Massachusetts, 1911, s. 304-308.

Bununla birlikte, Doğu Avrupa’da ortaya çıkan ve Roma İmparatorluğu’na karşı birçok savaş⁶⁶ gerçekleştiren ve bazen de Roma ile anlaştıkları dönemlerde gerektiğinde Roma ordusuna asker temin eden Vizigotlar (Batı Gotları), önce Balkanlar’da (402-407), sonra İtalya’da (408-411), daha sonra ise güney Galya’da (412-415) kendilerini göstermişlerdi.⁶⁷ I. Alaric (395-410) komutasındaki Vizigotlar, 410 yılında İtalya’ya girip Roma’yı istila ettikten sonra Galya’ya kadar ulaştılar.⁶⁸ Daha sonra tahta geçen Alaric’in ardılı Athaulf (410-415), Roma İmparatoru ile anlaşma yoluna gitmeyi tercih etti. İmparator Honorius’un (393-423) kız kardeşi Galla Placidia ile evlenen Vizigot Kralı Athaulf, imparatorun önerisi ile İberik Yarımadası’nda bulunan istilacı barbar kavimlerini temizlemek için İspanya’ya yönelerek Galya topraklarında birçok yeri ele geçirdi.⁶⁹ Kral Wallia (415-419) zamanında ise Cermen kavimleri üzerine bir dizi başarılı sefer düzenleyen Vizigotlar, Roma ile yaptıkları iskân anlaşmaları neticesinde güneybatı Galya’da Akitanya arazileri üzerinde kendi krallıklarını kurdular.⁷⁰

Kral Euric (466-484) devrinde en parlak dönemlerini yaşayan Vizigotlar, bu dönemde güney İspanya’ya kadar yayılarak krallıklarını genişlettiler. Süevlerin elinde bulunan Gallaecia hariç, İberya Yarımadası’nın her yerini kuşatan Vizigot Krallığı’nda, Toulouse asil kraliyet ikametgâhı ve yönetim merkezi olarak görev yapmaya devam etti.⁷¹

---

⁶⁶ Bu savaşların en meşhuru ve etkisi en büyük olanı 9 Ağustos 378 yılında yapılan Edirne Savaşı’dır. Zira, Ostrogotlar tarafından desteklenen Vizigotlar Roma ordusunu imha etmekle kalmamış, İmparator Valens’i (364-378) de katletmişlerdi. Valens’in ölümü Aryanîlik mezhebinin kesin olarak çökmesine sebep oldu ve böylece Ortodoksluk devletin resmî dini hâline geldi. Ayrıca, Cermen sorunu devletin doğu kısmını bir asır boyunca uğraştırırken, batı kısmını da mahvetmiştir. Bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 48-49.

⁶⁷ Peter Heather, *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*, Oxford University Press, New York, 2010, s. 252.

⁶⁸ Alaric komutasındaki Vizigotların Roma’yı yağmalaması hakkında bkz. Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, çev. Asım Baltacıgil, C. 3, Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları, İstanbul, 1988, s. 90-145; Fatma Çapan, Baran Güvenç, “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu’nun Çöküşü”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 2017, C. 6, S: 18, s. 636.

⁶⁹ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, s. 129-130; Peter Heather, *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*, s. 259-260.

⁷⁰ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, s. 142-144; Roger Collins, *Visigothic Spain 409-711*, s. 26.

⁷¹ Roger Collins, *Visigothic Spain 409-711*, s. 32-33; Joseph F. O’Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 40.

Bilahare, II. Alaric (484-507), Ostrogotlar ile birleşip Frankların ilk kralı I. Clovis'e (481-511) saldırdı. Ancak, 507 yılında Vouillé bölgesinde yapılan savaşta Franklar, Vizigotları hezimete uğrattılar ve Akitanya dâhil Pirenelere kadar olan toprakları kendi sınırlarına dâhil ettiler.⁷² Muharebe sırasında ölen II. Alaric'ten sonra halefi Gesalic (507-511), Frank saldırılarına karşı koyamayıp ülkeyi başıboş bıraktığından, bu saldırıları engelleyen Ostrogot Kralı Büyük Teodorik (489-526) 511 yılından kendi ölüm tarihi 526'ya kadar İtalya, İspanya ve güney Galya topraklarını kapsayan Vizigot ve Ostrogot krallıklarının tek hükümdarı hâline geldi.⁷³

507 senesindeki mağlubiyetten itibaren Vizigot Krallığı'nda siyasi zayıflama ve istikrarsızlık baş gösterdi. Bu belirsizlik dönemi, Vizigot tarihindeki en etkili krallardan biri olan Leovigild'in (569-586) yarımadanın büyük çoğunluğunda yeniden kraliyet otoritesini kurması ile kısmen son buldu.⁷⁴ Başkenti İspanya'nın kalbi konumunda olan Toledo şehrine taşıdı ve 585 yılında uzunca bir müddet Vizigotlara karşı ciddi bir tehdit oluşturmayan kuzeybatıdaki Süevlerin fethini tamamladı.⁷⁵

Bunun yanında, Roma'nın tabakalaşmış toplum yapısını birebir uygulayan Vizigot idareciler, Katolik yerli halka karşı sapkın olarak görülen Arius'un görüşlerini benimsemişlerdi. Bundan dolayı kilise ile aralarında cereyan eden olaylar halkta kin ve nefret duygusu uyandırmıştı. Bu durum, sosyal katmanlarda yaşanan gerilime bir de dinî

---

⁷² Bu savaş sonrası Toulouse merkezli Vizigot Krallığı ortadan kalktı, fakat Vizigotlar İspanya ve güney Galya topraklarında varlıklarını sürdürdüler. Bkz. Isidore of Seville, *History of the Kings of the Goths*, trans. Kenneth Baxter Wolf, (Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain), Liverpool University Press, Liverpool, 2011, s. 79-80; Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven – Uğur Güven, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017, s. 37-38; A. Barbero ve M. I. Loring, "The Formation of the Sueve and Visigothic Kingdoms in Spain", *The New Cambridge Medieval History*, ed. Paul Fouracre, Vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 171-172.

⁷³ Rafael Altamira, "Spain Under The Visigoths", *The Cambridge Medieval History*, Vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 1913, s. 161; Peter Heather, *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*, s. 444.

⁷⁴ Roger Collins, *Visigothic Spain 409-711*, s. 50; A. Barbero ve M. I. Loring, "The Formation of the Sueve and Visigothic Kingdoms in Spain", I, s. 184-185.

⁷⁵ John of Biclaro, *Chronicle*, trans. Kenneth Baxter Wolf, (Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain), Liverpool University Press, Liverpool, 2011, s. 61; Rafael Altamira, "Spain Under The Visigoths", s. 165-166; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 43-44.

çatışma tehlikesini ilave etmişti. Bu yüzden, Kral Reccared (586-601) ülkede yaşanan tehlikeli gelişmelerin önüne geçebilmek ve yönetim-halk birlikteliğini sağlayabilmek için 587 yılında Aryanizm'den vazgeçerek Katolikliği kabul etti. Böylece, Katolik Hristiyanlık devletin resmî dini hâline geldi.⁷⁶

Bu dönüşümden sonra Katolik kilisesi kaybettiği nüfuzunu geri kazanmakla kalmayıp, toprak mülkiyetinde sahip olduğu imtiyazlar ile yönetimde etkin hale geldi. Din birliğinin sağlanmasına rağmen, kilisenin devletin siyasi işlerinde söz sahibi olmak istemesiyle düzensizlik ve çift başlılık (kraliyet ve kilise) ortaya çıktı.⁷⁷ Kilise ile toprak sahipliğini aralarında paylaşan Roma döneminden kalma imtiyazlı soylular dışında kalan küçük toprak sahipleri neredeyse tamamen yok oldu. Ayrıca, Aryanizm'in etkin olduğu süre boyunca Katolik kilisesini destekleyen kölelerin durumu devletin son zamanlarında daha da kötüleşti. Orta ve alt tabaka mensupları Katolik kilisesinin tüm gücü eline geçirmesiyle durumlarının daha iyi olacağı inancı ile onları desteklemişlerdi. Fakat ruhban sınıfı, yeni statülerinin kazanımlarını halk yararına değil de kendi çıkarları uğruna kullanınca kiliseye olan güven sarsıldı ve ülkede yine huzursuzluk ortamı baş gösterdi.⁷⁸

Mezhep değiştirmenin sonuçlarının bir diğer yansıması Yahudiler üzerinde görüldü. Kilisenin gücünün artması ile Orta Çağ İspanya'sında nüfusun önemli bir kısmını oluşturan Yahudiler daha şiddetli bir baskının hedefi oldu. Öyle ki, 613'te Vizigot Kral Sisebut (612-620) tüm Yahudilerin vaftiz olmasını isteyen bir ferman yayınladı.⁷⁹

---

⁷⁶ John of Biclaro, *Chronicle*, s. 63. 589 yılında düzenlenen III. Toledo Konsili ile Katolik Hristiyanlık İspanya'da kesin olarak yer etti. Bkz. Rafael Altamira, *A History of Spanish Civilization*, s. 42; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 224; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 27.

⁷⁷ Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 46-47; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 27.

⁷⁸ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 225; Louis Bertrand, *The History of Spain: Part I From the Visigoths to the Death of Philip II*, Eyre&Spottiswoode, London, 1945, s. 19.

⁷⁹ Isidore of Seville, *History of the Kings of the Goths*, s. 87; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 227; Louis Bertrand, *The History of Spain: Part I From the Visigoths to the Death of Philip II*, s. 19-20; Merlin Swartz, "İslam'ın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Arap Toprakları'ndaki Yahudilerin Durumu", çev. Levent Öztürk, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, C. 3, S: 3, s. 471.

Sonraki dönemlerde toplanan konsüllerde alınan kararlar ve uygulamaya sokulan kanunlar ile bu baskı rejimi artarak devam etti.⁸⁰

Vizigot monarşisini etkileyen diğer bir husus ise kral olacak kişinin belirlenmesindeki anlaşmazlıklar ve bu anlaşmazlıkların getirisi olan dâhilî karışıklıklardı. Got kabile sistemine göre ölen kralın yerine geçecek olan kişinin veraset usulü ile değil de soylular ve piskoposlar tarafından seçilmesi, yüksek sınıflar arasında güç çatışmalarına neden olmaktaydı. Devletin son dönemlerinde bu durum açıkça ortaya çıktı. Bu nedenle, Kral Egica (687-702) tahtın kendi ailesinde kalmasını sağlamak için oğlu Witiza'yı yardımcı hükümdar olarak ilan etti.⁸¹

Witiza (702-710) kral olduğunda ise veraset usulünü düzene koyabilmek için oğlu Akhila'yı kendi veliahdı olarak ilan edip ona duk unvanı ile Tarraconensis ve Septimania'nın idaresinin sorumluluğunu verdi. Ancak, Witiza'nın ölümüyle beraber muhalif devlet ricali ve kilise, Witiza ailesine karşı ayaklanarak kraliyet şehri Toledo'yu ele geçirip Akhila yerine Baetica dükü Rodrigo'yu (Roderic) (710-711) kral ilan ettiler. Bunun sonucunda, Witiza'nın vârisleri iktidarı yeniden ele geçirebilmek adına dış destek aramaya koyuldular. Bu durum, Vizigot Krallığı'nda iki karşıt grubun taht üzerinde hak iddia etmesi ile siyasi bir gerilim ortamının oluşmasına ve hatta siyasi bölünmeye gidecek düzeyde sorunların yaşanmasına sebebiyet verdi.⁸²

Tüm bunlardan hareketle, İslâm kuvvetlerinin fethi öncesindeki İberya Yarımadası'nda güç yarışına giren yüksek sınıflar arasında vuku bulan siyasi çatışmalar,

---

⁸⁰ Bu kararların alındığı konsüllerden biri olan 12. Konsül hakkında bkz. Roger Collins, *Visigothic Spain 409-711*, s. 103; Yahudilerin ya Hristiyan olmasını ya da sürülmesini kararlaştıran 694'te Toledo'daki 17. Konsül hakkında bkz. Merlin Swartz, *“İslam'ın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Arap Toprakları'ndaki Yahudilerin Durumu”*, s. 471.

⁸¹ *The Chronicle of 754*, trans. Kenneth Baxter Wolf, (Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain), Liverpool University Press, Liverpool, 2011, s. 104; Rafael Altamira, “Spain Under The Visigoths”, s. 181-182; Roger Collins, *Visigothic Spain 409-711*, s. 108; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 51.

⁸² Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 51-52; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 24-25; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 28; Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, çev. Hakkı Uygur, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 27-28.

içtimai alandaki dengesizlikler, sosyal yapıda zuhur eden kargaşa ve dinî yaşantıda yapılan baskı ortamı göz önüne alındığında, Müslümanların bölgeyi fethi daha iyi değerlendirilebilecektir.

2. İspanya'nın Fetih Süreci (711-714)

İspanya'nın ilk fethi ile alakalı tarihçiler iki farklı rivayete yer vermektedirler. Birinci rivayet, ilk olarak Taberî'nin (ö. 923) *Tarih*⁸³ adlı eserinde zikrettiği ve daha sonraki dönem tarihçilerinden İbnü'l-Esîr (ö. 1233)⁸⁴ ile İbn Kesîr'in (ö. 1373)⁸⁵ de eserlerinde konu ettiği, Hz. Osman (644-656) zamanında onun emri ile Abdullah b. Nâfi b. Abdülkays ve Abdullah b. Nâfi b. Husayn'ın komutasında 647 yılında vuku bulduğu söylenen fetih hamlesidir.⁸⁶ Diğer rivayet ise yaygın olarak kabul gören ve bizim de üzerinde duracağımız 711 yılındaki Târik b. Ziyâd tarafından gerçekleştirilen fetih hareketidir.⁸⁷

İspanya'nın "Endülüs" olmasını sağlayan İslâm fethine geçmeden önce, fethin evvelindeki şartları ve bu şartların sürece etkisini ilk olarak ele almak gerekmektedir. İslâm devletinin teşekkülünden itibaren doğu ve batı yönünde başlayan fetih hareketleri sonucu, Müslümanlar kaçınılmaz olarak Endülüs'e kadar ulaşmışlardı. Hz. Ömer (634-644) zamanında Amr b. el-Âs'ın idaresindeki ordu 640 senesinde Mısır'ı fethetmişti.⁸⁸

---

⁸³ Taberî, *The History of al-Tabarî*, trans. R. Stephen Humphreys, C. XV, State University of New York Press, Albany, 1990, s. 22-23.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 99-100.

⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, C. VII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 249.

⁸⁶ Bu görüşler için bkz. Muhammed Hamidullah, "Endülüs'ün (İspanya) Hz. Osman'ın Halifeliği Sırasında -Hicrî 27 Yılında- Fethi", çev. Selahattin Polatoğlu, *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 2018, C. 2, S: 1, s. 57-66; Mahmut Esat, *İslâm Tarihi*, çev. Sadi Irmak, C. I, Tan Yayınevi, İstanbul, 1965, s. 242; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi -İlk Dönem-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 434; İsmail Hakkı Atçeken, "Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *SÜİFD*, 2005, S: 19, s. 17-30.

⁸⁷ Mehmet Özdemir, "Endülüs", s. 211.

⁸⁸ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 243; Taberî, *The History of al-Tabarî*, trans. Gautier H. A. Juynboll, C. XIII, State University of New York Press, Albany, 1989, s. 163 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, s. 515 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, s. 162-167. Bu konuda ayrıca bkz. Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi-II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 144-151.

Ardından, yine Amr b. el-Âs komutanlığında 643 yılında Kuzey Afrika (Mağrib)⁸⁹ bölgesi içinde yer alan Mağrib-i Ednâ (Yakın Mağrib) denilen Trablusgarp (günümüzde Libya),⁹⁰ Ukbe b. Nâfi komutanlığında 670 yılında İfrîkiye⁹¹ (günümüzde Tunus)⁹², 682 yılında aynı komutanın ikinci valiliği sırasında Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib) sınırlarında bulunan Fas⁹³ fetihleri tamamlanmıştı. Ayrıca, Ukbe b. Nâfi 670 yılında Kuzey Afrika'nın idare merkezi olması için Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib) olan Tunus'ta Kayrevan⁹⁴ şehrinin temellerini atmıştı.⁹⁵

Hulefâ-i Râşidîn döneminden beri Kuzey Afrika'da başlatılan fütuhât hem Bizans'ın ileri karakollarının hem de bölge sakinleri olan Berberîlerin⁹⁶ mukavemeti ile bir hayli zorlu süreçten geçti. Kabile hayatlarından kaynaklı herhangi bir devlet oluşumuna bağlı olmak istememeleri yüzünden, Berberî liderler sürekli isyan etmişlerdi. 692-705 yılları arasında Emevî dönemi İfrîkiye Valisi olan Hassân b. Nu'mân el-Gassânî⁹⁷ Berberîler üzerinde izlediği politika sayesinde başarılı sonuçlar elde etti ve birçoğu İslâm'ı kabul etti.⁹⁸ Böylece, İspanya'nın fethi dâhil ilerleyen yıllarda bölge

---

⁸⁹ Batı sahilleri Mısır'dan başlayan ve Atlas okyanusuna kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi. Detaylı bilgi için, bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 71 vd.; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 40-50.

⁹⁰ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, s. 31-32.

⁹¹ Orta Çağ'da Arapların Mağrib'in doğusuna, bugünkü Tunus ve civarına verdikleri isim. Bkz. Nadir Özkuyumcu, "İfrîkiye", *DİA*, C. XXI, İstanbul, 2000, s. 515-516; G. Yver, "İfrîkiye", *MEB İA*, C. V/II, İstanbul, s. 939-940.

⁹² el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 260; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, s. 81-82.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 104.

⁹⁴ Meşhur coğrafyacı İbn Havkal'ın ifadelerine göre, Mağrib'in en büyük, en çok tüccarı ve en güzel çarşıları olan şehriydi. Ayrıca, Mağrib'in vergi tahsil yeri idi. Bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 101-102.

⁹⁵ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 260-261; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 43; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 20-21; Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin sonuna kadar Mısır ve Kuzey Afrika '18-132/639-750'*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s. 145-159. Ayrıca bkz. Âdem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, C. 17, S: 2, s. 159-173.

⁹⁶ Tarihin ilk zamanlarından beri Kuzey Afrika'da yerleşik olan bir kavim. Daha geniş bilgi için bkz. G. Yver, "Berberîler", *MEB İA*, C. II, İstanbul, 1979, s. 525-530; Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *DİA*, C. V, İstanbul, 1992, s. 478-483.

⁹⁷ Bkz. Rene Basset, "Hassân", *MEB İA*, C. VI/1, İstanbul, 1987, s. 342-343; Nadir Özkuyumcu, "Hassân b. Nu'mân", *DİA*, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 398-399.

⁹⁸ Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 21-22; Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin sonuna kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 166-174.

genelinde yapılacak olan fetihlerde, Berberîler en az Araplar kadar etkin bir rol üstlendiler.⁹⁹

Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik'in (705-715), Mûsâ b. Nusayr'ı 705 yılında Kuzey Afrika Valisi olarak atamasıyla bölgenin fethi ve istikrarı büyük ölçüde sağlanmış oldu. Selefinin uyguladığı etkili politikayı sürdüren Mûsâ b. Nusayr, Berberîleri Müslüman ordusuna dâhil etti ve bu yeni kuvvet ile Kuzey Afrika'nın en batısında bulunan Tanca'yı (Tangier)¹⁰⁰ 708 yılında fethederek buranın valiliğine şehrin ele geçirilmesinde yardımcı olan komutanlarından Berberî Târik b. Ziyâd'ı getirdi.¹⁰¹ Böylece, Uzak Mağrib'in kuzeydoğu kıyısını kapsayan ve Bizans Devleti'ne ait olan Septe (Ceuta) şehri haricinde, Arap hâkimiyeti Atlantik sınırına kadar dayandı.¹⁰²

Kuzey Afrika bölgesinin neredeyse bütününü 710 yılına kadar kontrolü altına almış Müslümanların yeni bir fetih arayışına çıkmaları doğal bir hareketti ve bu noktada ilk dikkati çeken İber Yarımadası idi. Kuzey Afrika Genel Valisi konumunda olan Mûsâ, Emevî hükümdarı Velid b. Abdülmelik'ten bölgenin fethi hususunda izin¹⁰³ olarak keşif maksadıyla azatlısı olan Tarîf b. Mâlik¹⁰⁴ idaresindeki 400 piyade ve 100 süvariden teşekkül öncü birliği, Septe Kontu Julian'ın 4 gemisiyle 710 senesinin Temmuz ayında

---

⁹⁹ Berberîlerin İslâm fetihlerindeki yeri hakkında bkz. İsmail Hakkı Atçeken, "Berberîler ve Hicrî I. Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü", *İSTEM*, 2003, Yıl: 1, S: 2, s. 81-93.

¹⁰⁰ Fas'ın kuzeybatısında bulunan tarihi bir şehir. Detaylı bilgi için, bkz. E. Lévi-Provençal, "Tanca", *MEB İA*, C. XI, İstanbul, 1979, s. 702-705; Nadir Özkuyumcu, "Tanca", *DİA*, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 560-562.

¹⁰¹ Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, I, s. 77-78; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 22; İsmail Hakkı Atçeken, "Târik b. Ziyâd", *DİA*, C. XL, İstanbul, 2011, s. 24-25.

¹⁰² Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 230; E. Lévi-Provençal, "Mûsâ b. Nusayr", *MEB İA*, C. VIII, İstanbul, 1979, s. 660-661; Câsim el-Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 224-225.

¹⁰³ Halife kendisine cevaben tedbirli olmasını öncelikle ülke hakkında bilgi sahibi olması için küçük bir birlik göndermesini ve Müslümanları tehlikeye sokmamasını bildirmiştir. Bkz. *A History of Early Al-Andalus*, s. 49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 503-504; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 264-265; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 230.

¹⁰⁴ İspanya'da karaya çıkan ilk İslâm kuvvetlerinin komutanı. Daha fazlası için bkz. E. Lévi-Provençal, "Tarîf", *MEB İA*, C. XI, İstanbul, 1979, s. 776; İsmail Hakkı Atçeken, "Tarîf b. Mâlik", *DİA*, C. XL, İstanbul, 2011, s. 29.

birliğin komutanının adına atfen günümüzde Tarifa (Cezîretü Tarîf)¹⁰⁵ denilen İspanya sahiline gönderdi. Tarif b. Mâlik'in kayıp vermeden bolca ganimet ve önemli haberler ile geri dönmesi sonucunda, Mûsâ b. Nusayr İspanya'nın fethi için gerekli hazırlıklara başladı.¹⁰⁶

Diğer taraftan, fetih fikrinin Septe Valisi Julian veya Urban tarafından Mûsâ b. Nusayr'a tavsiye edildiği kimi kaynaklarda ifade edilmektedir. Müslümanlara yardım edeceğini ve hatta ilk seferi kendisinin yapacağını vadeden Julian, Mûsâ b. Nusayr'a İspanya'nın güzelliklerinden, gelir kaynaklarından ve orada karşılaşacakları mukavemetin zayıflığından bahsederek onu teşvik etmeye çalıştı.¹⁰⁷ Julian'ın yardım etme nedenlerinden biri olarak daha önce ittifak hâlinde olduğu eski Vizigot Kralı Witiza'nın ölümünden sonra tahtı gasp eden yeni Kral Rodrigo ile uyum sağlayamaması ve eski kralın çocuklarının kendisinden bu konuda yardım istemesi gösterilmektedir.¹⁰⁸

Arap tarihçilerin üzerinde ittifak sağladıkları diğer rivayet ise Kont Julian'ın kızına (Florinda) Rodrigo'nun tecavüz ettiği bilgisidir. Bu durum tarihi kaynaklarda şöyle izah edilmektedir: “İspanyol aristokratları uzun zamandır süregelen âdete binaen çocuklarını Vizigot kralının sarayına eğitim almak için gönderirlerdi. Septe Valisi Julian da kendi kızını Toledo'daki saraya göndermişti, fakat kızı burada Kral Rodrigo'nun saldırısına uğradı ve akabinde babasına durumu şikâyet etti. Bunun üzerine, Julian kızının intikamını almak için Müslümanlara fetih konusunda yardımcı olmaya gayret etti.”¹⁰⁹

---

¹⁰⁵ Tezde yer alan bütün Endülüs yer isimleri için Lütfi Şeyban'ın makalesi temel alınmıştır. Bkz. Lütfi Şeyban, “Endülüs'te Yer Adları: Arapça ve İspanyolcalarıyla Endülüs Toponimi ve Hidronimisi”, *Türk Kültürü Dergisi*, 2002, C. 473, s. 562-569.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 504; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 265-266; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 230; Donald Mackenzie, *The Khalifate of the West*, Simpkin, London, 1911, s. 6; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 29; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, s. 776.

¹⁰⁷ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 264; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 29-31.

¹⁰⁸ Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, I, s. 184; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 29-30.

¹⁰⁹ *A History of Early Al-Andalus*, s. 49; İbn Abdülhakem, *History of the Conquest of Spain*, s. 19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 503; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 255.

Nihayetinde, Julian'ın Arap ve Dünya tarihi açısından mühim bir yeri haiz olan İspanya'nın fethi konusunda Müslümanlara hatırı sayılır yardımları dokunmuştu.¹¹⁰

Hazırlıklarını tamamlayan Mûsâ b. Nusayr, Tarîf b. Mâlik'in çıkartmasının ertesi yılında (711) çoğunluğu Berberî Müslümanlardan oluşan 7000 kişilik bir orduyu azatlısı ve aynı zamanda Tanca Valisi olan Târik b. Ziyâd komutasında İspanya'nın fethine gönderdi. Septe Valisi'nin ayarladığı gemilerle boğazı geçen Müslüman ordusu, daha sonra komutanlarının adıyla anılacak olan dağın eteğine (Cebelitârik)¹¹¹ başarılı bir şekilde ulaşarak burada bir karargâh kurdu.¹¹² Bu geçiş esnasında, son gemi ile gelen Târik b. Ziyâd'ın uykuya daldığı ve rüyasında fethin müjdesinin kendisine verildiğine dair de bir rivayet mevcuttur.¹¹³

İslâm ordusu Cebelitârik'tan batıya doğru hareket ederek Cezîretü'l-Hadrâ'yı (Algeciras) kontrol altına aldı. Bu esnada, Vizigot Kralı Rodrigo ülkenin kuzeyinde Basklar'ın isyanı ile meşgulken, Müslümanların yarımadaya geldiği bilgisi kendisine ulaştı. Bunun üzerine, bütün ordusu ile krallığın merkezî konumundaki Kurtuba'ya (Cordova) gelerek ülkenin farklı eyaletlerinin ileri gelenlerine askerleriyle birlikte kendisine katılmaları için çağrıda bulundu.¹¹⁴ Hatta önceki Vizigot kralın kardeşi ve oğulları ile görüşen Rodrigo, ordunun sağ ve sol kuvvetlerinde yer almalarını isteyerek onların da desteğini sağladı.¹¹⁵

---

¹¹⁰ Julian'ın yardımları konusunda geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Atçeken, "Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs'ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar", *SÜİFD*, 2003, S: XVI, s. 27-49.

¹¹¹ Endülüs fethinin başlanıldığı ilk yerdir. Bayındır, korunaklı, şehirleri ve köyleri bulunan bir dağdır ve Endülüs'e son geçiş yeridir. Bkz. İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 45.

¹¹² *The Chronicle of 754*, s. 106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 504; el-Makkari, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 266; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, I, s. 234.

¹¹³ Rüyanın detaylı içeriği hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 504.

¹¹⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilâfet ve Siyaset)*, s. 387; el-Makkari, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 268-269; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 30-31.

¹¹⁵ *A History of Early Al-Andalus*, s. 50; el-Makkari, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 269; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 231.

Kaynaklarda kırk bin ilâ yüz bin arasında ifade edilen Kral Rodrigo'nun ordusunun¹¹⁶ güneye doğru ilerlediği bilgisini alan Târik b. Ziyâd, amiri olan Mûsâ b. Nusayr'a haber ulaştırarak ondan destek birliği göndermesini istedi. Târik'in bu talebi üzerine, Mûsâ hemen beş bin kişiden oluşan takviye bir birlik gönderdi ve böylece Müslümanların sayısı on iki bine ulaşmış oldu.¹¹⁷ Bu arada, Târik b. Ziyâd'ın askerlerini cesaretlendirmek ve onların düşmana karşı şevklerini canlandırmak için bir konuşma/hutbe irat ettiği tarihçiler tarafından nakledilmektedir.¹¹⁸

Kral Rodrigo'nun, Müslümanların önüne çıkan küçük birlikleri kolayca geçerek vardığı Şezûne (Sidonia) şehrine ulaşmasından sonra, iki ordu 19 Temmuz 711 tarihinde Vâdî Lekke (Guadalete)¹¹⁹ denilen yerde karşı karşıya geldi. Sekiz gün süren muharebede, Vizigot ordusunun sağ ve sol kanatlarını yöneten eski Kral Witiza'nın çocukları Oppa ve Sisbert'in (Ubba ve Shishbirt) birlikleriyle savaş mevzilerini terk etmesiyle birlikte, ordunun merkez kısmını yöneten Kral Rodrigo daha fazla Müslüman saldırılarına dayanamadı ve Vizigot ordusu bozguna uğradı.¹²⁰ Ayrıyeten, Rodrigo'nun akıbeti hakkında kesin bir bilgi mevcut olmamakla birlikte, kendisinin ya harp meydanında öldüğü ya da kaçarak ortalıktan kaybolduğu söylenmektedir.¹²¹

---

¹¹⁶ A *History of Early Al-Andalus*, s. 50; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilafet ve Siyaset)*, s. 387; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 271.

¹¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, s. 504; William Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline, and Fall*, John Grant, Edinburgh, 1915, s. 357; Louis Bertrand, *The History of Spain: Part I From the Visigoths to the Death of Philip II*, s. 26; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 37.

¹¹⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilafet ve Siyaset)*, s. 387-388; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 271-272. Bu metin hakkındaki mülahazalar için, bkz. Abdurrahman Ali Haccî, *İslâmî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, s. 74-80.

¹¹⁹ Bazı müellifler savaş yerinin günümüzde Salado Nehri olarak anılan Barbate Nehri kıyısında olduğuna dair görüş beyan etmişlerdir. Bkz. C. H. Becker, "The Expansion of the Saracens-African and Europe", *The Cambridge Medieval History*, Vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 1913, s. 371; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 777; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 31; W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 19.

¹²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, s. 505; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 232; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 54.

¹²¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilafet ve Siyaset)*, s. 388; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 274; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 31. Rodrigo'nun sonu hakkındaki diğer görüşler için bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 42-43.

Esasen Rodrigo'ya karşı kin besleyen ve taht mağduru olan Witiza'nın çocuklarının düşüncesi, Rodrigo yenildiği zaman prestijini ve gücünü kaybedeceğinden, böylelikle onlar da taht üzerindeki iddialarını şimdiye kadarkinden daha başarılı bir şekilde ileri sürebilecek olmalarıydı. Yani, niyetleri tüm ülkeyi Müslümanlara teslim etmek değildi. Bilakis, Müslümanların sadece bol miktarda ganimete kavuştuktan sonra ülkelerine geri döneceklerini ve krallığın kendilerine kalacağını düşünmekteydiler.¹²²

Zaferin ardından Septe Valisi Julian, Târik'a: "Artık Endülüs'ün işini bitirmiş sayılırsın! Şimdi askerlerini dört bir yana gönder ve kendin de Tuleytula'ya (Toledo) yürü."¹²³ dediği kaynaklarda zikredilmektedir. Bunun üzerine, savaş meydanından kaçan Vizigot ordusunun arta kalanlarını İstece'de (Ecija) temizledikten sonra Târik ordusunu üç bölüme ayırıp birini Kurtuba'ya (Cordova), diğerini İlbîre (Elvira)'ye gönderirken, kendisi de ordunun büyük bölümünü alarak Vizigot Krallığı'nın başkenti olan Tuleytula'ya doğru harekete geçti.¹²⁴

İslâm ordusunun İspanya'yı fethi ile Müslümanlar tarafından adının Endülüs konulduğu bu topraklarda, Târik'ın Endülüs'e geçişinden komutanı Mûsâ ile Tuleytula'da karşılaşmasına kadar izlediği güzergâh şu şekildedir: Septe (Ceuta), Cebelitârik, Cezîretü'l-Hadrâ, Lekke (Barbate) Vadisi, Şezûne (Sidonia), Mevrûr/Murûr (Moron), Karmûne (Carmona), İşbîliye (Sevilla), İstece (Ecija), Kurtuba (Cordova), Mâleka (Malaga), Gırnata (Granada), İlbîre (Elvira), Tüdmir (Tudmir/Murcia), Ceyyân (Jaen), Tuleytula (Toledo), Vâdi'l-hicâre (Guadalajara).¹²⁵

---

¹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 505; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 231-232; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 31.

¹²³ *A History of Early Al-Andalus*, s. 51; İbn Abdülhakem, *History of the Conquest of Spain*, s. 20-21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 505.

¹²⁴ el-Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 277; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 232; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 778; Louis Bertrand, *The History of Spain: Part I From the Visigoths to the Death of Philip II*, s. 27; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 55.

¹²⁵ Abdurrahman Ali Haccî, *İslâmî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, s. 86.

Belâzürî (ö. 892-3) ve İbn Kesîr'in (ö. 1373) aktardığı malumata göre Mûsâ b. Nusayr, Müslümanları tehlikeye attığı ve kendi düşüncesine uyarak Endülüs'ün iç bölgelerine gittiğinden fitneye sebep olduğu için Târik'a ağır bir mektup yazıp Kurtuba'dan daha ileri gitmemesini emretmişti.¹²⁶ İbnü'l-Esîr (ö. 1233) ve bazı araştırmacılar ise Mûsâ'nın Târik'ın elde ettiği zaferleri öğrendikten sonra onu kıskandığını ve bu yüzden Endülüs'e varınca kendisine Târik'ın yolunu izlemesi söylendiğinde bunu kabul etmediğini ve Târik'ın henüz fethetmediği başka bir güzergâhı izlediğini aktarmaktadırlar.¹²⁷

Mûsâ'nın Endülüs'e geçiş sebepleri arasında farklı ifadelere yer verilmektedir. Bunlardan ilki, Müslümanların bu ülkede çok geniş bir yelpazeye yayıldıkları için bu fethedilen arazilerin kolaylıkla savunulamayacağı endişesidir. İkincisi, Târik'ın idaresindeki asker sayısının bu engin ülkeyi fethetmede ve kontrol altına almada yetersiz kalacağından Târik'ın sürekli takviye birliğe ihtiyaç duyacağını düşünmesinden dolayı, Mûsâ'nın bizzat kendisinin nihai sonucu elde etmek istemesidir. Üçüncüsü ise Târik'ın fethettiği bu bölgelerde bağımsız hareket ederek, kendisini ve Halife'yi dinlemeyeceği ve itaatten ayrılacağı korkusudur. Sonuncusu, Endülüs'te kazanılan zaferler sonrası elde edilen ganimetlerden kendisinin de pay sahibi olmak istemesidir.¹²⁸

Mûsâ b. Nusayr, Endülüs genelinde fethin tamamlanabilmesi için 712 yılında büyük çoğunluğu Araplardan oluşan 18 bin kişilik asıl orduyu Kuzey Afrika'dan Avrupa kıtasına çıkarmaya karar verdi. Maiyetindeki bu büyük ordu ile Târik'ın takip ettiği yol dışında farklı bir hattan ilerleyerek sırasıyla Endülüs'ün güçlü şehirlerinden Karmûne'yi (Carmona), Vizigot başşehri Tuleytula'dan sonra en büyük ve en önemli şehir olan kültür

---

¹²⁶ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 264; İbn Abdülhakem, *History of the Conquest of Spain*, s. 21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, s. 141-142. Ayrıca bkz. el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 283.

¹²⁷ *A History of Early Al-Andalus*, s. 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 506; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 233; Louis Bertrand, *The History of Spain: Part I From the Visigoths to the Death of Philip II*, s. 27.

¹²⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 49; İsmail Hakkı Atçeken, "Emeviler'e Kadar Endülüs", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Özdemir, C. 4, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 29.

merkezi İŖbîliye'yi (Sevilla) ve Mârîde'yi (Merida) kontrolü altına aldı.¹²⁹ Daha sonra buradan ayrılarak Târık b. Ziyâd ile buluşmak için Tuleytula'ya hareket etti. Bu durumdan haberdar olan Târık, alçakgönüllü bir şekilde amirini karşılamak için şehrin dışına Talbîra (Talavera) denilen bölgeye çıktı ve hatta onu onurlandırmak için saygıdan atından indi.¹³⁰ Bazı rivayetlerde ise Mûsâ'nın Târık'a onun emirlerini dinlemediği için kızdığına ve hatta elinde bulunan kamçısını onun başına vurduğuna yer verilmektedir.¹³¹ Ancak, daha sonraki gelişmelere bakıldığında aralarında vuku bulan bir anlaşmazlık olsa bile bunun çok yüzeysel bir şey olduğu anlaşılmaktadır. Zira her iki komutan daha sonra Endülüs topraklarında fethedilmeyen yerlere doğru birlikte sefere çıkmışlardı.

Bu bağlamda, 713 yılının kışını Tuleytula'da geçirdikten sonra Mûsâ b. Nusayr, öncü kuvvet olarak Târık b. Ziyâd'ı önden göndererek kendisi de geriden birliklerin ana gövdesi ile onu takip etmeye başladı. Güney kısmı tamamen fethedilmiş olan ülkenin kuzey istikametine doğru ilerleyerek Sarakusta (Saragossa) şehrini ve etrafındaki yerleşim bölgelerini kısa süreli bir kuşatma ile fethettiler.¹³² Seferlerine devam eden İslâm ordusu Cillîkiye (Galicia/Galya), Liyûn (Leon), Lârîde (Lerida), Tüdmir (Tudmir/Murcia), Kastilya (Castilla), Berşelûne (Barcelona) ve hatta Pirenelere'yi aşarak güney Fransa topraklarında kalan Kargaşûne (Carcassonne) şehrine ulaştılar. Böylece, üç seneden az bir sürede Cillîkiye'nin (Galicia/Galya) uç kısmındaki küçük bir dağlık bölge olan Asturias haricinde İspanya'nın tamamı Müslüman toprağı hâline geldi.¹³³ Fakat İspanya'nın kuzeybatısındaki bu küçük bölgede boyun eğmeyen Hristiyan İspanyollar

---

¹²⁹ *A History of Early Al-Andalus*, s. 54-55; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 283-284; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 233; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 780; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 28.

¹³⁰ *A History of Early Al-Andalus*, s. 56; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 286; William Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline, and Fall*, s. 358.

¹³¹ *A History of Early Al-Andalus*, s. 56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 507.

¹³² *A History of Early Al-Andalus*, s. 56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 507; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 288.

¹³³ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 288-291; William Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline, and Fall*, s. 358; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 56-58.

ilerleyen yıllarda toparlanarak İspanya Müslümanlarının çöküşünde ve İspanya'dan çıkarılışlarında çok büyük rol oynayacaklardı.¹³⁴

714 yılına gelindiğinde Mûsâ b. Nusayr Cillikiye bölgesine sefer hazırlığındayken, Velîd b. Abdülmelik'in habercisi olan Muğîs er-Rûmî geldi. Halife, Mûsâ'ya fetihleri bırakmasını ve Endülüs'ten ayrılıp yanına Târık'ı da alarak elçi ile Şam'a gelmesini emretti.¹³⁵ Ancak, tam fetihleri bitirme noktasına gelindiğinde devlet merkezinden böyle bir emir gelmesini Mûsâ hoş karşılamadı ve gelen elçiyi biraz oyalayıp üzerinde yoğunlaştığı fetih işlerine devam etti. Cillikiye bölgesinde ele geçirdiği birkaç kaleden sonra Halife Velîd'in ikinci elçisi geldi ve Mûsâ'nın bindiği atın yularından tutarak onu zorla çıkartmaya çalıştı. Bu esnada, Cillikiye bölgesindeki Lugo arazisinde bulunan Mûsâ, Halife'nin emirlerine uymadığı için azarlandı. Bunun üzerine, yanına Târık'ı da alarak hep birlikte Halife Velîd'in yanına doğru yola koyulmak durumunda kaldı.¹³⁶

Mûsâ, yola çıkmadan önce yeni fethedilmiş bir bölge için gerekli olan bütün düzenlemeleri yaparak yerine oğlu Abdülaziz'i Endülüs Valisi olarak tayin etti ve burayı Kuzey Afrika (İfrîkiye) Valiliğine¹³⁷ bağladı. Hükümet merkezi olarak kolayca geçilemeyecek bir nehir üzerine kurulu olan ve Afrika'dan gelecek kuvvetler için Endülüs kapısı niteliğindeki İşbîliye'yi belirledi.¹³⁸ Bununla birlikte, büyük bir savaşçı olan en büyük oğlu Abdullah'ı İfrîkiye'nin yönetimiyle görevlendirirken, küçük oğlu

---

¹³⁴ Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, I, s. 399; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 36.

¹³⁵ A *History of Early Al-Andalus*, s. 56; İbn Abdülhakem, *History of the Conquest of Spain*, s. 25; el-Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 291.

¹³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, s. 508; el-Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 291-292.

¹³⁷ Emevîler döneminde topraklar, Hicaz, Irak, el-Cezîre, Mısır, Suriye ve İfrîkiye eyaletlerinden oluşmaktaydı. İfrîkiye eyaleti Kuzey Afrika, Sicilya, Sardunya ve Endülüs'ü kapsamaktaydı ve buranın amiri, bu bölgelerin valilerini tayin etme yetkisine sahipti. Bkz. S. A. Q. Huseini, *Arab Administration, Idarah-ı Adabiyat-ı Delli*, Delhi, 2009, s. 96; İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 2014, s. 99-100.

¹³⁸ A *History of Early Al-Andalus*, s. 56; el-Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 292; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, I, s. 346-347.

Abdülmelik'i de Tanca (Tangier) ve çevresindeki şehirlere vekil bıraktı ve kendisi de yanında Endülüs fethinde ele geçirilen bolca ganimet¹³⁹ ile 714 yılında Dımaşk'a doğru yola çıktı.¹⁴⁰

Mûsâ b. Nusayr'ın Şam'a varışından sonra nasıl bir muameleye tabi tutulduğu konusunda farklı rivayetler mevcuttur. Bunlardan bazılarına göre, Mûsâ dönüş yolunda iken Halife Velîd b. Abdülmelik'in şiddetli bir hastalığa yakalandığını bildiren ve bu yüzden acele gelmesini emreden bir haber aldı. Buna mukabil, Halife'nin kardeşi ve aynı zamanda veliahdı olan Süleyman, fetih esnasında elde edilen ganimetlerin kendisine sunulmasını istediği için Mûsâ'ya gelişini geciktirmesine yönelik bir mektup gönderdi. Fakat bu haber üzerine Mûsâ yolculuk hızını değiştirmede ve böylelikle Velîd sağken Şam'a ulaşarak hediyeleri ona takdim etti. Ancak, Halife'nin ölümü ile yerine geçen kardeşi Süleyman, bu duruma içerlediği için Mûsâ'ya çok kızdı ve malına el koyarak kendisine para cezası verdi. Daha sonra Mûsâ dilencilik yapacak kadar kötü bir hale düştü.¹⁴¹

Diğer rivayette ise Mûsâ hilâfet merkezi Şam'a vardığı zaman Velîd b. Abdülmelik vefat etmiş ve yerine kardeşi Süleyman geçmişti.¹⁴² Mûsâ'ya muhalif olan Süleyman, Târik ile aralarındaki anlaşmazlıklarını bahane edip onu bütün görevlerinden azlederek kendisinden uzaklaştırdı. İspanya fatihleri olarak görkemli bir şekilde karşılanmayı beklerken azledilerek cezalandırılan Mûsâ b. Nusayr, bu olaydan kısa bir süre sonra kırgınlık ve üzüntü içinde 715'te vefat etti.¹⁴³ Târik b. Ziyâd'ın ise merkeze

---

¹³⁹ Bu ganimetlerin tafsilatı hakkında bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilafet ve Siyaset)*, s. 391-393.

¹⁴⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilafet ve Siyaset)*, s. 406; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 508; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 292; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 37.

¹⁴¹ İbn Abdülhakem, *History of the Conquest of Spain*, s. 26, 28; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilafet ve Siyaset)*, s. 398-399; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 294; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 60-62; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 781-782.

¹⁴² *A History of Early Al-Andalus*, s. 56; İbn Abdülhakem, *History of the Conquest of Spain*, s. 25.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, s. 508; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 293-294; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi-III (Emevîler Dönemi)*, s. 184. Ayrıca Mûsâ'nın

döndüğünden beri halifelerden ilgi göremeyince ömrünün geri kalan kısmında başka bir görev almayı kendi köşesine çekilerek 720 yılında vefat ettiği söylenmektedir.¹⁴⁴

Bazı kuzey vilayetleri dışında İspanya'nın geri kalan kısımlarının fethi herhangi bir zorluk yaşanmadan gerçekleşmişti. Müsteşrik Dozy'e göre bunun en önemli nedeni, ülkede liderin yokluğunda organize ve etkili bir savunma olamayacağından ötürü, devlet nezdinde direnişin faydasız olmasıydı. Üstelik kişisel çıkarların İspanyol insanını hızlı bir şekilde boyun eğmeye yönelttiğinden ve bunun sonucunda fethi karşı koymadan elverişli koşullar elde etmiş olanların, eğer ki direniş göstermiş olsalardı akabinde varlıklarına el konulacağından bahsetmektedir.¹⁴⁵ Diğer taraftan İspanya'nın içinde bulunduğu bozuk sosyo-politik şartlar İslâm fethinde yardımcı olan bir amildi. Siyasi alandaki parçalanma yüzünden Vizigot monarşisinin zayıflığı, üst sınıfların sahip olduğu imtiyazlar neticesinde toplumun geri kalanındaki memnuniyetsizlik ve Yahudilere karşı gerçekleşen yaptırımlar, Müslümanların İspanya topraklarında ciddi sayılabilecek bir karşılık görmeden ilerlemelerini sağlamıştı.¹⁴⁶

Öte yandan, Müslümanlar tarafından "İ'lâ-yi Kelimetullah" gayesi yanında İslâm devletinin siyasi sınırlarını genişletme arzusu, hâkimiyet altına alınan yerlerde nispeten adil bir düzen inşa etme fikri ve fethedilen bölgelerdeki insanlar arasında İslâm dinini yayma isteği ile başlatılan fütuhatin son basamağını İspanya'nın fethi temsil etmektedir.¹⁴⁷ Arapların Kuzey Afrika ve Endülüs fetihleriyle Akdeniz havzasının batı ve

---

Endülüs'ten ayrılıp Şam'a varışı ve karşılaştığı davranış hakkında detaylı bir değerlendirme için bkz. İsmail Hakkı Atçeken, "Endülüs Fâtihlerinden Müsâ b. Nusayr'ın Akibeti", *Milel ve Nihal*, 2015, C. 12, S: 1, s. 9-34.

¹⁴⁴ E. Lévi-Provençal, "Târık", *MEB İA*, C. XI, İstanbul, 1979, s. 770; İsmail Hakkı Atçeken, "Târık b. Ziyâd", s. 25.

¹⁴⁵ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 233.

¹⁴⁶ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 784-785; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 38-39; Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII. – XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981, s. 112.

¹⁴⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 49-50.

güney kıyılarına kadar genişlemelerini Belçikalı şarkiyatçı Henri Pirenne, son Roma İmparatorluğu mirasına nihai darbeyi vuran bir dönüm noktası olarak varsaymıştı.¹⁴⁸

Müslümanların yönetimi devralmasıyla önceden var olan haksızlıklar ve eski yönetici sınıf olan soyluların ve din adamlarının ayrıcalıkları ortadan kaldırıldı. Toprağa bağlı yarı köle olarak çalıştırılan köylüler sınıfına mülkiyet hakkı tanınarak durumları ehlileştirildi. Ayrıca, zanaat erbabının ve köylülerin ödemekle mükellef oldukları ağır vergiler kaldırılarak yerlerine orantılı ve adil vergiler (cizye, haraç vb.) konuldu.¹⁴⁹

Böylece, Araplar İspanya topraklarına medeniyet kavramını sokmuşlardı. Bu nedenle, Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr, İslâm tarihi açısından muazzam bir başarı sağlamışlardı. Üç senedir yürütülen fetih hareketleri nihayetinde kazanılan bu epeyce mühim olan yeni ülke İslâm hâkimiyeti ile tanışmıştı. Aslında, bu fethin asıl önemli ve kalıcı sonucu İspanya'nın İslâm medeniyetiyle kucaklaşması ve bundan mütevellit tarihte dikkate değer oluşumlardan biri olan "Endülüs Medeniyeti"ne ev sahipliği yapmasıdır.¹⁵⁰

3. Valiler Dönemi (714-756)

Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'ten ayrılmadan önce idareyi ikinci oğlu Abdülaziz'e devretmesiyle yaklaşık 42 yıl sürecek olan ve 21 valinin yönetimi ele alacağı *Asru'l-Vulât* denilen *Valiler Dönemi* (714-756) başlamış oldu. Bu devir, Endülüs topraklarında Müslümanların yerleşiminin arttığı ve İslâm egemenliğinin siyasi ve kültürel bakımdan İberik Yarımadası'nı kendine has özellikleriyle şekillendirmeye başladığı dönem olarak bilinmektedir.¹⁵¹ Başa geçecek valilerden bir kısmı doğrudan Şam'daki Halifelikten ya

---

¹⁴⁸ Henri Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, trans. Bernard Miall, George Allen&Unwin, London, 1939, s. 163.

¹⁴⁹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 236; Stanwood Cobb, *Islamic Contributions to Civilization*, Avalon Press, Washington, 1963, s. 37; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi: Emevîler – Abbasîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 57-58; S. A. Q. Huseini, *Arab Administration*, s. 110.

¹⁵⁰ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 58.

¹⁵¹ İsmail Hakkı Atçeken, "Emevîler'e Kadar Endülüs", s. 34.

da onun adına Kuzey Afrika Genel Valiliği vasıtasıyla görevlendirilirken, diğer bir kısmı da Endülüslü askerler tarafından belirlenirdi. Bu yüzden, hiçbir vali uzun soluklu bir iktidar süreci yaşayamamıştı.¹⁵²

Valiler görünüşte Mağrip Genel Valiliği bağlantısı ile Şam'a bağlı ise de çoğunlukla bağımsız hareket ederlerdi. Valilerin görevi bazen Kuzey Afrika Genel Valisi'nden bazen de Dımaşk'taki Halife'den alması kullanışlı olmayan ikili kontrol sistemini doğururdu. Kuzey Afrika Valisi ve Emevî Halifesi'nin isteklerine muhatap olan valiler, merkez ile aralarındaki uzak mesafeden dolayı halifeyi pek dikkate almazlardı. Ayrıca, Arap kabilelerin hırsı ve Araplar ve Berberîler arasındaki anlaşmazlıklar Müslümanlar arasında çetin mücadelelere yol açtığından valiler sık sık değişikliğe maruz kalırlardı. Endülüs askerleri tarafından bir valinin indirilip yerine başka birinin geçirilmesinden sonra, yapılan bu değişikliğin onaylanması için yalnızca Genel Vali'ye ya da Halife'ye haber ulaştırılırdı.¹⁵³ Yani, Endülüs'ün dâhilî ve haricî şartları gereği idari yönetimi, Şam'daki hilâfet merkezinin doğrudan müdahalesi ile İfrıkıye aracılığıyla dolaylı yönetimi arasında değişkenlik arz eden bir tarzda sürdürülmüştü.

Bu dönemde, 711 yılında başlayan fetihlere kalındığı yerden devam edildi. Nitekim Endülüs'ün ilk valisi Abdülaziz b. Mûsâ (714-716) iki yıllık yönetimi boyunca eksik kalan fetihleri tamamlayarak sınırları güçlendirmiş ve ülkeyi dış tehlikelere karşı korumuştur.¹⁵⁴ Mamafih, valilerin birçoğu sık sık akınlar düzenleyerek İslâm ordusunu yalnızca İspanya'nın kuzeyindeki sarp dağlık bölgelere değil, ayrıca Pirenelere'yi aşarak güney Fransa'daki Frank topraklarına ulaştırma gayretindeydi.¹⁵⁵ Her ne zaman siyasi

---

¹⁵² S. A. Q. Huseini, *Arab Administration*, s. 102.

¹⁵³ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 56; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, I, s. 416; W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 26; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 95; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 47.

¹⁵⁴ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 53. Ayrıca Abdülaziz b. Mûsâ'nın valilik öncesi ve sonrası hayatı ve faaliyetleri hakkında bkz. İsmail Hakkı Atçeken, "İlk Endülüs Vâlisi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr ve Öldürülmesi", *SÜİFD*, 2002, S: 14, s. 65-87.

¹⁵⁵ Hugh Kennedy, "The Muslims in Europe" *The New Cambridge Medieval History*, Vol. II, ed. Rosamond McKitterick, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 258.

alandaki istikrar sağlandıysa, bölgenin birliği pekişmiş ve böylece Müslümanların gücü arttığından cihat unsurlarını ve inancı (İslâm) yayma duygusu ön plana çıkmıştı. Bu nedenle, böyle zamanlarda fetih hareketleri sadece Endülüs'te değil, bilhassa Pirenelere'in (Fransa) arkasındaki Endülüslülerin *el-Ardu'l-Kebîre* (Büyük Toprak) diye isimlendirdikleri coğrafyada devam etmişti.¹⁵⁶

Bu bağlamda, Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) Endülüs'e vali tayin ettiği Semh b. Mâlik el-Havlânî (718-721),¹⁵⁷ güney Fransa'da bulunan Cillikiye'ye (Galicía) girerek bu toprakların fethi için girişimlerde bulundu. Sebtemâniye (Septimania) bölgesini ele geçirip buradaki Arbûne'yi (Narbona) denizden ulaşımı kolay olduğundan Müslümanlar için askerî üs hâline getirdi. Ardından Akitanya (Aquitaine) bölgesinin merkez şehri Tuluz (Toulouse) üzerine yürüyen es-Semh, şehrin dükü Eudes ile giriştiği şiddetli çarpışmalar neticesinde harp alanında çok sayıda Müslümanla birlikte hayatını kaybetti.¹⁵⁸

Bu mağlubiyet, İslâm kuvvetlerini Fransa'nın içlerine doğru farklı yollardan seferler düzenlemekten alıkoymadı. Halife Hişâm b. Abdülmelik tarafından ikinci kez Endülüs Valiliği ile görevlendirilen Abdurrahman el-Ğâfikî (730-732), Cillikiye'ye (Galicía) doğru harekete geçmek için hazırlıklara başladı. Bilahare, 732'de Roncevaux Boğazı üzerinden Pirene Dağları'nı geçip Bordo'ya (Bordeaux) yürüdü. Ardından, Akitanya dükü Eudes ile Dordogne Nehri civarında çarpışarak onu büyük bir hezimete uğrattı ve akabinde Bordo'yu zapt etti.¹⁵⁹ Kuzey Avrupa'nın içlerine doğru sonuncu ve

---

¹⁵⁶ Abdurrahman Ali Haccî, "Andalusian Diplomatic Relations with the Franks during the Umayyad Period", *Islamic Studies*, 1991, C. 30, S: 1/2, s. 242.

¹⁵⁷ İbnü'l-Kütiyye, *Early Islamic Spain*, s. 59; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 32.

¹⁵⁸ *The Chronicle of 754*, s. 112; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, I, s. 418-420; William Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline, and Fall*, s. 379; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963, s. 161; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 49-50.

¹⁵⁹ *The Chronicle of 754*, s. 116-117; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, I, s. 433-434; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 162; Henri Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, s. 156.

en büyük askerî seferi tertipleyen Abdurrahman, bu zaferden sonra kuzey istikametinde ilerleyerek Cillikiye (Galicia) bölgesinin bir çeşit dinî merkezi konumundaki Tûr (Tours) şehrine yöneldi.¹⁶⁰

Bununla birlikte, Arapların sınırlarına dayandığı Franklar o sıra kendi içlerinde iktidar mücadelesi vermekteydi. Ancak, güneyden gelen tehditle beraber bir idare altında toplanan Frankların yönetimini saray nâzırı olan Şarl Martel (Charles Martel) (714-741) ele geçirdi.¹⁶¹ Dük Eudes'in Şarl Martel'e durumun vahametini bildirmesi üzerine tehlikenin ciddiyetinin farkına varan Şarl, Müslüman ordusuna karşı koymak için güneye doğru büyük bir orduyla ilerledi. İki ordu 732 yılında Tûr (Tours) ile Puvatya (Poitiers) arasındaki bölgede karşı karşıya geldi.¹⁶² Yaklaşık dokuz gün süren savaş sonunda her iki taraftan zayıflık fazla olmakla birlikte, Müslüman kuvvetleri komutanları Abdurrahman b. el-Ğafikî dâhil daha çok kayıp vermişlerdi. Bu yüzden, İslâm kaynaklarında hakkında çok az bilgi verilen bu savaşa *Belâtü'sşühedâ* (Şehitler Yolu) denilmektedir. Ayrıca, *Gazvetü'l-belât* veya *Vak'atü'l-belât* isimleri de bazı İslâm tarihçileri tarafından kullanılmıştır.¹⁶³ Batılı kaynaklarda da bu savaş hem "Tours Savaşı" hem de "Poitiers Savaşı" olarak bilinmektedir.¹⁶⁴

Savaşın gidişatını etkileyen ve böylece Müslümanların yenilmesine sebep olan etmenler arasında, savaş meydanının hilâfet merkezi Şam'a ve ana üs konumundaki Kurtuba'ya uzaklığının destek kuvvetlerinin erişimine imkân tanımaması ve uzun müddet devam eden fetihler neticesinde taze kandan mahrum olunmasıyla ordunun yorgun düşmesi, fethedilen arazilerin ve savaş alanının Müslümanların alışkın oldukları coğrafi

---

¹⁶⁰ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 787.

¹⁶¹ Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, I, s. 447-448; Işın Demirkent, "Franklar", *DİA*, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 173.

¹⁶² W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 27.

¹⁶³ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 788; Abdülkerim Özyayın, "Belâtü'sşühedâ", *DİA*, C. V, İstanbul, 1996, s. 392.

¹⁶⁴ W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 27; Claude Cahen, *İslamiyet 1: Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000, s. 38.

koşullardan farklı olması ve bu durumun İslâm kuvvetlerinin manevra gücünü kısıtlaması, orduda Arap kabileleri arasında cereyan eden ileride üzerinde duracağımız Kaysî-Yemenî ihtilafı, Müslümanların elde ettikleri ganimetleri korumak için saflarını bozması, Müslüman ordusunun başkomutanının savaş sırasında öldürülmesi ve Müslümanların bölgeyi iyi tanımadıkları için yeterli tedbirleri alamamaları, yani istihbarat bilgisinden yoksun olmaları yer almaktadır.¹⁶⁵

Puvatya Savaşı sonrası Avrupa güçleri, İslâm kuvvetlerine karşı elde ettikleri zafer ile artık daha cesur hale gelmiş ve Müslümanlardan nispeten endişe duymamaya başlamışlardı. Diğer taraftan Araplar, güney Fransa topraklarından geri çekilmeyip Provence ve Sebtemâniye (Septimania) topraklarını bir süre daha hâkimiyet altında tutmuşlardı. Hatta Emevî hükümdarı Hişâm (724-743) adı geçen yerlere taze birliklerin gönderilmesini temin ederek fetihlerin sürmesini sağlamıştı.¹⁶⁶

Öte yandan İmamüddin, Lekke Vadisi Savaşı'nda yapılan hatanın bu savaşta da tekrar edilerek bütün gücün cepheye sürüldüğünü ve eğer ki Şarl Martel yenilmiş olsaydı, bütün Avrupa'nın kaderinin belli olacağını zira İslâm kuvvetlerinin ilerleyişini durdurabilecek bir kuvvetin mevcut olmadığını bildirmektedir.¹⁶⁷ Buna benzer bir görüşü ifade eden Işın Demirkent'e göre ise eğer Müslümanlar Belâtüşşühedâ Savaşı'ndan galibiyet ile ayrılсалardı, İslâm fütuhatının önünü kesebilecek hiçbir güç kalmayacaktı ve dünya hâkimiyeti Bizans Devleti üzerinden yapılacak fetihlerle değil, Endülüs'ten yapılacak fetihlerle ilerleyerek ele geçirilebilecekti. Bununla beraber, bu başarısızlık kuzeye doğru yapılan akınları bir süre sekteye uğratmışsa da İslâm kuvvetlerinin güney Fransa'daki fetih hareketleri ve daha ileriye doğru düzenledikleri seferler onuncu asrın bitimine kadar sürdürülmüştür.¹⁶⁸ Bahriye Üçok da savaşın kaybedilmesinin

¹⁶⁵ İsmail Ceran, "Puvatya Savaşı (732)", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, C. 4, S: 8, s. 40-41.

¹⁶⁶ İsmail Ceran, "Fransa'da İslâm (VIII. Yüzyıl)", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, C. 5, S: 10, s. 19.

¹⁶⁷ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 53.

¹⁶⁸ Işın Demirkent, "Franklar", s. 174.

nedenlerinden biri olan askerlerin ganimetleri korumak için saflarını bozmalarını, 280 yıl önceki Attila'nın Orleans'da Aetus ile karşılaşmalarındaki mağlubiyetin nedenine benzeterek, “eğer kazansalardı, İslâmların önce Almanya'ya daha sonra da Bizans İmparatorluğu üzerine yürüyeceklerinin muhakkak olduğundan” bahsetmektedir.¹⁶⁹

Buna karşılık, Batılı yazarlar Puvatya Savaşı hakkında detaylı açıklamalarda bulunarak, bu savaşı Avrupa'da Müslümanların durdurulduğu gün olarak nitelendirmektedirler. Georg Ostrogorsky, Müslümanlara karşı elde edilmiş bu zaferi dünya tarihi çapında bir dönüm noktası olan ve Avrupa'yı İslâm dalgasının kaplamasından kurtaran Araplara karşı yapılmış üç büyük savaştan biri olarak addeder.¹⁷⁰ Claude Cahen, “bu tarihten sonra bazı sınır çatışmaları ve Arap saldırıları bir müddet daha devam ettiyse de genel kanının bu savaşın yapıldığı günün, Müslümanların Avrupa'da ilerleyişinin durdurulduğu gün olduğu” şeklinde ifadelerle yer vermektedir.¹⁷¹ Bu görüşe benzer olarak Robert Mantran ise Müslüman fetihlerinin 732'de Poitiers'de durdurulduğundan ve buranın güneye doğru varan İslâm kuvvetlerinin yayılışının uç noktası olduğundan bahsetmektedir.¹⁷²

Belâtüşşühedâ Savaşı'nda alınan yenilgiye rağmen, her ne kadar Müslüman akınları güney Fransa üzerine devam ettiyse de bu seferlerin hiçbiri daha ileri adımlar atılmasını sağlayacak boyutta değildi. Bu savaş ile Avrupa'daki İslâm ilerleyişi kesintiye uğramıştı ki bu durumun asıl sebebi, Müslümanların kendi aralarındaki problemlerle işgal olmalarıydı.¹⁷³ Endülüs'ün fethinden sonra Araplar ve Berberîler, bu topraklara

---

¹⁶⁹ Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi: Emevîler – Abbasîler*, s. 60.

¹⁷⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 117.

¹⁷¹ Claude Cahen, *İslamiyet I*, s. 38.

¹⁷² Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, s. 112.

¹⁷³ Donald Mackenzie, *The Khalifate of the West*, s. 7; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 75. Ayrıca Belâtüşşühedâ Savaşı'nın detaylı değerlendirmesi için bkz. İsmail Hakkı Atçeken, “Puvatya (Balâtu'ş-Şühedâ) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, *NEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, S: 8, s. 243-263.

kabileler¹⁷⁴ hâlinde gelip yerleştirildiklerinden dolayı, bu durum daha önceden sahip oldukları kabile yapılarının korunmasına ve bunun sonucunda Endülüs toplum yapısında kaynaşmanın gecikmesine neden olmuştur.¹⁷⁵

Emevî hanedanının izlediği Arapçı politikayla *mevâlî* (tekili *mevlâ*)¹⁷⁶ unsurlardan dahi cizye alınması, devlet yönetiminde önemli pozisyonların verilmemesi ve onlara âdeta ikinci sınıf tebaa muamelesi uygulanması, Berberîler arasında Emevî Devleti'ne karşı bazı memnuniyetsizliklerin oluşmasına ortam hazırlamıştı.¹⁷⁷ Arapların özünde bulunan *asabiyet*¹⁷⁸ olgusundan kaynaklı Berberîlere karşı tutumları, Berberîleri yaptıkları hizmetlerin karşılığını yeterli düzeyde göremedikleri anlayışına sevk ederek sonucunda, benimsedikleri Hâricîlik mezhebinin demokratik temayülünün de etkisiyle beraber topyekûn bir Berberî isyanı ortaya çıktı.¹⁷⁹

Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 719) ölümünden sonra başa geçen Emevî halifeleri bu kabile anlayışını kaldırma gayretine girişmediklerinden, bu mücadeleler uzak eyaletlerde bile kendisini gösterdi.¹⁸⁰ Araplara karşı ilk Berberî ayaklanması, Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik (724-743) zamanında Kuzey Afrika'nın Tanca (Tangier) şehrinde 740 yılında patlak verdi.¹⁸¹ Kuzey Afrika Valisi'nin gönderdiği orduyu hezimete uğratan

---

¹⁷⁴ Makkarî, hangi Arap kabilelerinin Endülüs'e gelip nereye yerleştiği hakkında teferruatlı bilgiler vermektedir. Bkz. el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 20-29.

¹⁷⁵ İsmail Hakkı Atçeken, "Emevîler'e Kadar Endülüs", s. 46.

¹⁷⁶ Arap olmayan Müslüman milletler için kullanılan bir ifade. Bkz. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 424-426.

¹⁷⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", s. 481.

¹⁷⁸ Araplarda İslâmiyet'ten evvelki zamanlarda, aynı sülaleden olanların veya bir başka nedenle aralarında bağ bulunanların, umumiyetle kabilelerini muhaliflere karşı haklı veya haksız her meselede müdafaa edip birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu. Bkz. Ahmed Ateş, "Asabiyet", *MEB İA*, C. I, İstanbul, 1978, s. 663-664; Mustafa Çağrıcı, "Asabiyet", *DİA*, C. III, İstanbul, 1991, s. 453-455.

¹⁷⁹ G. Yver, "Berberîler", s. 526; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 113.

¹⁸⁰ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 162; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 54.

¹⁸¹ *A History of Early Al-Andalus*, s. 61.

Berberîler, isyanı Fas'tan Kayrevan'a kadar yayarak tüm Kuzey Afrika bölgesine sirayet etmesine neden oldular.¹⁸²

Asıl memleketleri İfrîkıye olan Endülüs'teki Berberîler ise ister istemez anayurtlarıyla olan bağlarını hem kültürel hem de siyasi bakımdan idame ettirmişlerdi. İspanya'ya fatihler olarak giren Berberîler gerekli taltifleri kendilerinde bulamadıklarından ve hatta Endülüs topraklarının üleştirilmesinde Araplara ülkenin güney kesimindeki verimli toprakların tahsis edilip kendilerine Meseta denilen elverişsiz arazilerin verilmesi, Kuzey Afrika'da başlayan isyanın bu topraklara da ulaşmasına sebep olmuştu.¹⁸³

Emevî hükümdarı Hişâm b. Abdülmelik, 741 yılında Mağrib Valiliği'ne Külsûm b. İyâz el-Kuşeyrî'yi tayin edip onun komutasında çoğunluğu Suriyelilerden oluşan yirmi yedi bin kişilik¹⁸⁴ büyük bir orduyu isyanı durdurması için gönderdi.¹⁸⁵ Ancak, Berberîlerin bu büyük orduyu bozguna uğratıp komutanlarını öldürmesiyle, geriye sadece Septe'ye (Ceuta) sığınarak canlarını kurtaran Belc b. Bişr komutasındaki Suriyelilerden teşekkül on-on iki bin kişilik bir ordu kaldı.¹⁸⁶ Bilahare, Berberîlerin burayı muhasara altına almalarıyla Belc b. Bişr, o sırada Endülüs Valisi Abdülmelik b. Katan el-Fihri'den (732-734 / 741) Endülüs'e geçiş izni talep etti. Fakat Abdülmelik'in yaptığı istişarede kendisine “eğer Suriyeliler sana gelirlerse, onlar senden kurtulacaktır” sözünün beyan edilmesi üzerine bu talebi reddetti.¹⁸⁷ Bununla birlikte, Kuzey Afrika Berberîleri'nin başarılarının Endülüs'teki Berberîleri de tetiklemesi neticesinde, Berberîler nüfuslarının

---

¹⁸² İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 60-61; William Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline, and Fall*, s. 399.

¹⁸³ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 139-140; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 95; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 55; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 34; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, s. 512.

¹⁸⁴ Bir diğer rivayette yüz bin kişi diye geçmektedir. Bkz. *The Chronicle of 754*, s. 119.

¹⁸⁵ *A History of Early Al-Andalus*, s. 65; İbn Abdülhakem, *History of the Conquest of Spain*, s. 35; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, s. 160.

¹⁸⁶ *A History of Early Al-Andalus*, s. 66; İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 60-61.

¹⁸⁷ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 61; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, s. 209-210.

yoğun olduğu kuzeydeki şehirleri ele geçirdiler ve merkezden gelen orduları yenmeleriyle başkent Kurtuba'ya doğru ilerlediler. Bu olaylar karşısında çaresiz kalan Endülüs Valisi, daha önce reddettiği Suriyeli askerlerden yardım istemek mecburiyetinde kaldı.¹⁸⁸ Belc b. Bişr komutasındaki birlikler erzak ve giyecek yardımı karşılığında, Berberî isyanını durdurur durdurmaz Endülüs'ten ayrılacakları konusunda taahhüt ettikten sonra her birlikten Abdülmelik'e belli miktarda rehine vererek Endülüs'e geçtiler.¹⁸⁹

Belc b. Bişr emrindeki birlikler ile Katan'ın birlikleri Berberîler üzerine kararlı girişimlerde bulunarak üstünlüklerini ortaya koydular. Endülüs'ün farklı bölgelerindeki Berberîlerin isyan ateşi sönünceye kadar Suriyeliler onlarla mücadele etti. Ardı ardına üç Berberî birliğini yenen Suriyeliler böylelikle Endülüs'te Berberî isyanını nihayete erdirdiler.¹⁹⁰ Endülüs'teki Berberî isyanlarına son vermeleri için geçici olarak gelen Suriyelilerden, Abdülmelik işleri bittiği için anlaşmaya uyarak Kuzey Afrika'ya geri dönmelerini istedi. Buna olumlu cevap veren Belc b. Bişr ve taraftarları ancak Kuzey Afrika'ya toplu olarak nakledilmelerini aksi halde oradaki Berberîlerin sert müdahalelerine maruz kalacaklarını öne sürdüler. Anlaşmanın bu şartlarını görmezden gelerek ellerinde yeterli gemi olmadığını söyleyen Endülüs Valisi, onları topluca değil, gruplar hâlinde gönderebileceğini ifade etti. Bunun üzerine ayaklanan Suriyeliler, Kurtuba'ya yürüyerek Abdülmelik b. Katan el-Fihri'yi indirip yerine komutanları Belc b. Bişr b. İyâd el-Kuşeyri'yi (741-742) Endülüs Valisi yaptılar.¹⁹¹

Bu sefer de Endülüs topraklarına fetihle beraber gelip yerleşmiş olan Belediyûn olarak bilinen Araplar ve Berberîler ile isyanları bastıran Suriyeliler (Şâmiyyûn) arasında

---

¹⁸⁸ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 140; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 97; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 40.

¹⁸⁹ *A History of Early Al-Andalus*, s. 69; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 41-42.

¹⁹⁰ *A History of Early Al-Andalus*, s. 69; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 42; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 57.

¹⁹¹ *A History of Early Al-Andalus*, s. 69-70; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, s. 210-211; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 42; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 141-142.

mücadele baş gösterdi. Devrik Vali Abdülmelik'in katledilmesiyle tavan yapan bu gerilim ortamında, Abdülmelik'in iki oğlunun önderliğinde 742 yılında büyük bir savaş yapıldı. Her iki gruptan da büyük kayıplar verilmesine ve liderleri ve aynı zamanda Endülüs Valisi Belc b. Bişr'in ağır yaralanmasına rağmen Suriyeliler galip gelen taraf olarak Kurtuba üzerinde egemenliklerini sürdürmeyi başardılar.¹⁹² Mehmet Özdemir, Endülüs'teki bu cepheleşmenin iki ana sebebi olduğundan bahsetmektedir. Bunlardan ilki, Beledli Araplar'ın çoğunlukla Kelbî (Yemenli) olmalarına karşın, Suriyelilerin Kayslı olmalarından ötürü eski kabile mücadelelerinin tekrar gün yüzüne çıkmasıdır. İkincisi ise Beledlilerin Endülüs'te sahip oldukları geniş imkânları Suriyelilerle paylaşmak zorunda kalabilecekleri korkusudur. Çünkü Endülüs sadece onlara yetebilirdi, bu yüzden dışarıdan gelen Suriyeliler yabancı hükümdeydi.¹⁹³

743 yılına gelindiğinde, Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik yaşanan bu iç çekişmelere bir son verebilmek adına Endülüs Valiliği'ne Ebü'l-Hattâr Hüsam b. Dırâr el-Kelbî'yi (743-745) atadı.¹⁹⁴ Bu valinin kaosu dindirmek için giriştiği uygulamalar halk nezdinde kabul görerek ortamın yumuşamasına vesile oldu. Ayrıca, Kurtuba'da bulunan Suriyelileri ülkenin dört bir yanına yerleştirdi.¹⁹⁵ Ebü'l-Hattâr'ın Endülüs'ten ayrılmaları artık mümkün olmayan Suriyelileri Endülüs eyaletlerine dağıtmasıyla¹⁹⁶ ve sorun çıkartanları Endülüs dışına göndermesiyle sağladığı sosyal düzen fazla zaman geçmeden bozulmaya yüz tuttu. Bu kez de temelleri cahiliye devrine kadar dayanan Kaysî – Kelbî

---

¹⁹² *The Chronicle of 754*, s. 121; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 44; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 143-144; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 41.

¹⁹³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 78.

¹⁹⁴ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 62.

¹⁹⁵ *A History of Early Al-Andalus*, s. 72; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 44.

¹⁹⁶ Şam'dan gelen Araplar İlbire (Elvira)'ye, Hımslılar/Emessalılar İşbiliye (Sevilla)'ye, Kınırsinliler Ceyyân (Jaen)'a, Ürdünlüler Reyyû (Reggio) ve Mâleka (Malaga)'ya, Filistinliler Şezûne (Sidonia)'ye, Mısırlılar Bâce (Beja) ve Tüdmir (Tudmir/Murcia)'e yerleştirildi. Bkz. İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 63; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 46. Ayrıca, Suriyelilerin yerleştikleri bölgelerdeki organizasyonu için bkz. Eduardo Manzano Moreno, 'The Settlement and Organization of the Syrian Junds in al-Andalus', *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016, s. 85-114.

çatışması¹⁹⁷ ortaya çıktı. Biri Kaysî diğeri Kelbî kabileye mensup olan iki kişi arasında çıkan tartışmada kendisine müracaat edilen Endülüs Valisi kendisi gibi Kelbli (Yemenli) olan lehinde karar verince, Kayşlılar tarafından kabilecilik yaptığı için suçlandı ve iki grup arasında eskiden beri var olan düşmanlık ateşi yeniden alevlendi.¹⁹⁸

741-743 yılları arasında gelişen olaylar Müslüman İspanya'sının siyasi çehresini değiştirici nitelikteydi. Endülüs'ün kalbi konumundaki güney kesimini iskân edinmiş ilk yerleşimcilerin çoğunluğu güney Araplarından (Kelbî/Yemenli), buraya sonradan gelip yerleşen Suriyeliler ise kuzey Araplarındandı (Kaysî) ve bunlardan birçoğu Emevî hanedanına uzun süredir devam eden sadakatle bağlıydı. Arap kabilelerinin yanında ayrıca önemli sayıda Emevî ailesinden *mevâlî* bulunmaktaydı. Bunlar kabile üyeliği olmayan ve sadece iktidardaki hanedana bağlılıkları olan önemli bir kitleyi teşkil etmişlerdi ki onların Endülüs'teki varlığı daha sonra bu topraklarda Emevîler'in idareyi ellerine almalarındaki başarıda hayati önem arz edecekti.¹⁹⁹

745 yılında başlayan bu çekişmeler şiddetli savaşların yaşanmasına ve her iki cepheden birçok kaybın verilmesine neden oldu. İç savaş boyutunda gerçekleşen bu rekabet, Emevî sülalesinden Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e gelişine kadar aralıklarla devam etti.²⁰⁰ Araplar arasındaki asabiyet düşüncesinin etkisiyle Endülüs'te²⁰¹ ilk önce Araplar ve Berberîler, sonra Endülüs'e fetihle beraber yerleşmiş olanlar (Belediyyûn) ile sonradan gelen Suriyeliler (Şâmiyyûn) ve son olarak kökleri cahiliye

---

¹⁹⁷ Arabistan'ın kuzey bölgesindeki Arapları Adnanîler, güney bölgesindeki Arapları ise Kahtanîler veya Yemenliler olarak bilinmektedir ve aralarında Cahiliyet devrinden itibaren düşmanlık hüküm sürmüştür. Bu iki tarafın nesepleri, farklılıkları ve düşmanlıklarının nedenleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmed Emin, *İslam'ın Doğuşu*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976, s. 33-39.

¹⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, s. 281; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 46.

¹⁹⁹ Mahmoud Makki, "The Political History of al-Andalus (92/711-897/1492)", *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill, Leiden, 1992, s. 14-15; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 165; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 42-43.

²⁰⁰ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 54.

²⁰¹ Asabiye görüşünün Endülüs topraklarındaki durumu ve etkisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Âdem Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 295-302.

dönemine dayanan Kayslılar (Adnanîler) ve Kelbliler (Kahtanîler) arasında gerçekleşen hararetli çatışmalar, Müslümanların içlerinde birlik ve düzenin kolay kolay tesis edilememesine sebebiyet vermişti. Diğer taraftan, dâhilî atmosferin kuzey bölgesinde otorite boşluğuna neden olmasından dolayı, bu dönemde Müslümanların Hristiyanlar karşısındaki gücü zayıflamıştı.²⁰²

---

²⁰² Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 58; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 44-45; İsmail Hakkı Atçeken, "Emeviler'e Kadar Endülüs", s. 48.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ SİYASİ TARİHİ (756-1031)

1.1. Emîrlik Dönemi (756-929)

1.1.1. Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm (ed-Dâhil) (756-788)

Endülüs, yukarıda bahsetmeye çalıştığımız iç gailelerle meşgulken, Doğu'daki Emevî Devleti, Muhammed b. Ali (Hz. Muhammed'in amcası Abbâs'ın sülalesinden) önderliğinde başlayan ve yönetimden memnun olmayanların 32 yıl boyunca süregelen müşterek faaliyetleri neticesinde, yerini 750 yılında Abbâsî hanedanına bıraktı. Emevî hükümdarlarının bir asır kadar devam eden egemenliklerinde sahip oldukları politik görüşler ve icra ettikleri uygulamalar, geniş bir coğrafyaya hâkim olmuş İslâm toplumu içinde birçok hoşnut olmayan grubun zuhur etmesine ve nihayetinde İslâm tarihinin en mühim dönüm noktalarından olan Abbâsî hanedanının başa geçmesi olayına yol açmıştı.²⁰³ Zap Suyu Savaşı'nda II. Mervân'ın (684-685) yenilmesiyle birlikte iktidar sahibi olan Abbâsîler, ülkenin dört bir yanında Emevîler'e karşı geniş çapta bir katliam süreci başlattılar.²⁰⁴ Yeni iktidar sahiplerinin başlattığı bu kin ve nefret dolu intikam sürecinden az sayıda kurtulabilenler arasında Emevî hanedanından Abdurrahman b. Muâviye (Ebü'l-Mutarrif Abdurrahmân ed-Dâhil b. Muâviye b. Hişâm b. Abdülmelik)²⁰⁵ de bulunmaktaydı.²⁰⁶

Abbâsîler'in takibinden kaçan Abdurrahman, ilk önce Filistin ve daha sonra Mısır üzerinden İfrîkiye'ye ulaştı. Fakat Kuzey Afrika Valisi Abdurrahman b. Habîb el-Fihri o sıralar Abbâsîler aleyhine olumsuz tavır takınıyor olsa bile Afrika'da kurmak istediği

²⁰³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 31; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi-IV (Abbâsîler Dönemi)*, s. 17.

²⁰⁴ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 260-261; Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, rdk: Metin Karabaşoğlu, C. I, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 227.

²⁰⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 147-150.

²⁰⁶ el-Makkari, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 58; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 795; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 69.

bağımsız devlet için kendisine Abdurrahman'ı bir rakip ve tehdit olarak görünce Abdurrahman buradan da ayrılmak zorunda kaldı. En sonunda, anne tarafından akrabalarının bulunduğu Berberî kabilesinin (Nefze) yanına Septe'ye sığındı. Ancak, Kuzey Afrika bölgesinde kendi ideallerine uygun desteği bulamayınca Endülüs'e geçmeye karar verdi.²⁰⁷

Abdurrahman'ı Endülüs'e geçme düşüncesine yönelten etkenlerden biri, bu bölgenin Abbâsîler'in hâkimiyet sahasından uzakta olmasından ötürü burada izini sürme ihtimallerinin düşük olmasıydı. Buna ek olarak, ülkede daha önce de zikrettiğimiz Emevî ailesine sadık ve sayıları kalabalık bir *mevâlî* topluluğu mevcuttu. Ayrıca, ülkede bulunan Müslümanların gruplara ayrılmış olmaları hasebiyle, kendisine karşı koyabilecek ortak tek bir kuvvetin varlığından bahsetmek mümkün değildi.²⁰⁸

Tüm bunlardan hareketle, Abdurrahman ilk olarak bölge hakkında istihbarat toplaması ve toplumun nabzını ölçmesi için azatlısı Bedr'i Endülüs'e gönderdi. Bedr, 754 yılında Emevî mevâlîsinden olan İlbîre'deki (Elvira) Şamlıların ve Ceyyân (Jaen) bölgesindeki Kınırsinlilerin reisleri ile irtibata geçti. Suriyelilerin önderleri olan Ubeydullah b. Osman, Abdullah b. Halid ve Yusuf b. Buht, Abdurrahman'ın mesajını aldıktan sonra öncelikle kendi aralarında istişare yapıp akabinde Kaysî kabileler üzerinde etkisi olan Sarakusta (Saragossa) Valisi Sumeyl'e durumu danışmaya gittiler. Ancak istenilen cevap alınamayınca, daha sonra Yemenlilerin desteğine müracaat edildi. İktidarda olan Kayslılardan intikam almak için sabırsızlanan Yemenîler, bu teklifi hemen kabul ettiler. Bedr'in Endülüs'teki olumlu havadisleri efendisine iletmesi üzerine,

---

²⁰⁷ A *History of Early Al-Andalus*, s. 77-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 401-402; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 163-167; Louis Bertrand, *The History of Spain: Part I From the Visigoths to the Death of Philip II*, s. 42.

²⁰⁸ Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 85-86; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 87.

Abdurrahman 755 yılında İlbîre sahilinde bulunan el-Münekkeb'de (Almuñécar) Endülüs'e giriş yaptı.²⁰⁹

750 yılında Emevîler'in yıkılmasıyla bir nevi bağımsız hale gelerek ülkeyi yöneten Endülüs'ün son valisi hükmündeki Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri (747-756),²¹⁰ bu esnada Sarakusta civarında bir seferdeydi. Abdurrahman'ın gelişini haber almasıyla beraber güneye doğru ordusuyla harekete geçti. Yusuf el-Fihri, Endülüs'e gelip otoritesini sarsan bu Emevî'yi bertaraf etmek için Sarakusta Valisi Sumeyl'in tavsiyelerine uyarak ona kızını vermeyi, bir şehrin yöneticisi yapmayı ve pek çok hediye ve bağışta bulunmayı teklif etti.²¹¹ Buna karşılık, bu teklifleri görmezden gelen Abdurrahman gün geçtikçe taraftarlarını ve nüfuzunu arttırıyordu ve her gittiği şehirde kabileler kendisine biatlerini sunuyordu. İlk önce Ürdünlülerin yaşadığı Reyyû (Reggio) şehri, sonra Filistinli birliklerin bulunduğu Şezûne (Sidonia) şehri ve nihayetinde Hımslı Müslümanları barındıran İşbîliye (Sevilla) şehri Abdurrahman'a bağlılıklarını bildirdi.²¹²

Abdurrahman b. Muâviye böylelikle Suriyelilerin, Berberîlerin ve Yemenlilerin desteğini sağlayarak ulaştığı İşbîliye'den başkent Kurtuba'ya doğru yola çıktığında, Yusuf el-Fihri de ordusuyla İşbîliye üzerine doğru yola koyulmuştu. 756 yılında Vâdilkebîr (Guadalquivir) Nehri yakınlarındaki Musâra'da karşılaşan iki ordunun şiddetli çarpışmaları neticesinde Yusuf el-Fihri ve taraftarları kaybedince, Abdurrahman Kurtuba'ya girdi ve burada Cuma namazını kıldırıp halka adalet ve iyilikle muamele edeceğine dair söz verdikten sonra Endülüs topraklarının idaresini eline aldı.²¹³ Böylece,

---

²⁰⁹ A History of Early Al-Andalus, s. 83-87; İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 67-68; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 168-174; Louis Bertrand, *The History of Spain: Part I From the Visigoths to the Death of Philip II*, s. 42-43; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 110-112; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 47.

²¹⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilafet ve Siyaset)*, s. 424.

²¹¹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 178-181; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 797; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 112-113.

²¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, s. 403; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 67-68.

²¹³ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, 234; İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 70-71; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 70-72; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 187-190.

Endülüs'te üç yıllık fetih sürecinden sonra 714 yılında başlayan Valiler Dönemi son bularak yerini 1031 yılına kadar sürecek olan bağımsız Endülüs Emevîleri Devleti aldı.

Abdurrahman b. Muâviye'nin Emevîler'e karşı Abbâsîler'in başlattığı büyük çaptaki tasfiye hareketinden kurtulup, 756 yılında yetiştiği ortamdan bir hayli uzak bir yerde kendisini hükümdar ilan etmesi gerçekten takdire şayan bir başarıydı. Şüphesiz, imparatorluk kurmuş ve yönetmiş bir ailenin mensubu olmasıyla edindiği tecrübeleri ve bu tecrübeleri vakti geldiğinde en mükemmel şekilde kullanabilme yetisine sahip olarak yetiştirilmesi mezkûr başarıda önemli bir yer teşkil etmekteydi.²¹⁴ Öyle ki, Abbâsî Halifesi el-Mansûr, Doğu'dan binbir güçlkle kaçıp yolda bir sürü tehlikeden kurtulması ve yanında bir avuç takipçisi ve sınırlı kaynakları olmasına rağmen, yabancı bir diyar olan Endülüs'te süratlice bir devlet teşekkül etmesinden dolayı ona "Kureyş Şahini" dediği rivayetlerde yer almaktadır.²¹⁵

Ne var ki, devletin sağlam bir zemine oturtulabilmesi için Endülüs toplumunda fetihten beri yoğun bir biçimde devam eden kutuplaşmanın önüne geçilmesi gerekmektedir. Zira halk arasında birbirine karşı olan düşmanca tavır ve bunun siyasi otoriteye yansıtılması ülkede esas sorunu teşkil etmekteydi. Devlet olma sürecinde de hissedilen bu gerilim ortamının baş mimarı, sayıları az olmalarına rağmen iktidarı ellerinde bulunduran Araplardı. Kabilecilik anlayışları yüzünden Kayslılar ve Kelbliler, eski yerleşikler (Belediyyûn) ve sonradan gelen Suriyeliler (Şâmiyyûn) gibi ayrımlara girişen Arapların dışında, toplumun çoğunluğunu oluşturan Berberîler mevcuttu ki Arapların onlara alt tabakadan insanlar şeklinde muamelede bulunmalarından dolayı, bu iki kesim kendi aralarında sık sık sürtüşme hâlindeydi. Buna ilaveten, Endülüs'te İslâm'ı

---

²¹⁴ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 88-89.

²¹⁵ *A History of Early Al-Andalus*, s. 111; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 82.

kabul eden yerli İspanyol halkından olan yeni Müslümanlar (Müvelledler)²¹⁶ ve kendi dinlerini muhafaza eden Hristiyanlar (Müsta‘ribler)²¹⁷ mevcuttu. Bunun yanı sıra büyük şehirlerde az sayıda Yahudi nüfusu da yer almaktaydı.²¹⁸

Endülüs toplum mozağini meydana getiren tüm bu farklı elementlerin ara sıra muhalif tavırlar takınması, üzerlerinde hâkimiyet kurulumunu güçleştirmekteydi. Nitekim I. Abdurrahman döneminde meşru Emevî otoritesine karşı birçok ayaklanma vaki olmuştu. Bunlar arasında ilk olarak 758 yılında son Vali Yusuf el-Fihri ve Sumeyl’in liderliğinde Kayslılar’ın tertiplediği ve başarısızlıkla sonuçlanan isyan gelmektedir.²¹⁹ Bir diğeri ise 763 yılında Abbâsîler’in teşviki ve yardımı ile Yemenliler tarafından Alâ b. Mugîs önderliğinde çıkarılan isyandır. Kaynaklarda, Abbâsîler’in yönetimi altına girmeye davet eden ayaklanma sonunda öldürülen Alâ b. Mugîs’in kesik başı Halife Ebû Ca’fer el-Mansûr’a iletilince, kendisinin “çok şükür ki böyle bir düşman ile aramızda okyanus bulunuyor” dediği zikredilmektedir.²²⁰

Abbâsî Devleti’nin I. Abdurrahman döneminde Endülüs topraklarındaki buna benzer diğeri bir girişimi, 779 yılında Abdurrahman b. Habîb el-Fihri tarafından gerçekleştirildi. Tudmir (Tudmir/Murcia) yakınlarında başlayan ve Abbâsîler lehine faaliyetler yürüterek herkesi biat etmeye çağıran bu isyana en çok desteği Berberîler

---

²¹⁶ “İslâm üzere doğmuş” anlamında, Endülüs’te ilk mühtedilerin (din değiştirip Müslüman olanlar) kökünden gelen kuşak için kullanılan terim. Bkz. Mehmet Özdemir, “Müvelledün”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 228-229.

²¹⁷ “Araplaşmış” manasında, İslâm egemenliğinde ve onun tesirinde kalan Endülüs Hristiyanları için kullanılan terim. Bkz. E. Lévi-Provençal, “Mozaraplar”, *MEB İA*, C. VIII, İstanbul, 1979, s. 431-432; Jorge Lirola Delgado, “Müsta‘rib”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 123-124.

²¹⁸ Rafael Altamira, “The Western Caliphate”, *The Cambridge Medieval History*, Vol. III, The Macmillan Company, New York, 1922, s. 409; W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 36-37; Miguel Cruz Hernandez, “The Social Structure of al-Andalus during the Muslim Occupation (711-55) and the Founding of the Umayyad Monarchy”, *The Formation of al-Andalus, Part I: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016, s. 54-55.

²¹⁹ *A History of Early Al-Andalus*, s. 98-100; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 406-407; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 78-79.

²²⁰ İbnü’l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 73; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 80-81; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 199; Louis Bertrand, *The History of Spain: Part I From the Visigoths to the Death of Philip II*, s. 44.

vermişti. Ancak daha sonra I. Abdurrahman tarafından kısa süre içerisinde bastırıldı.²²¹ Bunun dışında, Abdurrahman'a karşı Yemenliler'in organize ettiği isyan 768 yılında patlak verdi. İşbîliye Valisi Abdülmelik b. Ömer'in ayaklanmaya karşı hızlı müdahalesi ve üstün başarısı sayesinde isyan bastırıldı ve Yemenîler uzunca bir süre toparlanamayacak hale geldi.²²²

Fetihten itibaren kendilerine hak ettiklerini düşündükleri iltifatların yapılmadıklarından muzdarip olan Berberîler, bu süreçte devlete başkaldıran diğer bir kesimdi. Endülüs'ün doğusunda yaşayan Berberî Miknâse kabilesinden Şakyâ b. Abdülvahid, 769 (veya 768) senesinde Şentemeriye'de (Santaver) Hz. Fâtıma'nın soyundan geldiğini iddia ederek devlete karşı isyan bayrağını açtı. İsyanın bastırılması için gelen her birliği savuşturmayı ve kaçmayı başaran Şakyâ, devletin başına uzunca bir müddet bela oldu. Yaklaşık on yıl süren bu isyan, liderleri Şakyâ'nın tuzağa düşürülüp kendi adamları tarafından öldürülmesiyle son buldu.²²³

Tarihçiler tarafından Emevî ailesinden Endülüs'e yönetici olarak giren ilk kişi olduğu için kendisine "ed-Dâhil" lakabı²²⁴ verilen I. Abdurrahman, bütün bu gelişmeler karşısında izlediği akıllıca politikalar ve vaktinde aldığı tedbirler sayesinde isyanların devlet için hayati bir tehlikeye varmadan bastırılmalarını sağlamıştı. Abdurrahman ed-Dâhil farklı kabilelerin bir araya gelmesiyle oluşan Endülüs yapısında kendi yönetimini sürdürmeyi, bazen hile ve kurnazlık ile bazen de şiddet ve acımasızlıkla topluluklar arasında denge kurmayı gözetken siyasetiyle sağlamayı başarmıştı.²²⁵ Diğer taraftan, İber

---

²²¹ A History of Early Al-Andalus, s. 106-107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 54-55; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 130-131; Abdurrahman Ali Haccî, *İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, s. 315-316; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 50.

²²² el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 82-83.

²²³ A History of Early Al-Andalus, s. 104-105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 487-488, VI, 45, 51; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 202; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 134-136.

²²⁴ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 93; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 517.

²²⁵ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 198; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 89-90.

Yarımadası'ndaki Müslüman topraklarında kontrolünü arttırabilmek ve nüfuzunu toplumun her bir grubunun üstüne çıkartabilmek için Doğu'da kalan Emevî hanedan üyelerini ve beraberindekileri geniş olanaklar sunarak Endülüs'e yerleşmeye davet etti.²²⁶ Bununla birlikte, Araplar arasındaki asabiyet anlayışının düzenli ve etkili bir ordu oluşumunu engelleyeceğinden ve Arap liderlerin gücünü kırma gayretinden dolayı Abdurrahman kendisine Kuzey Afrika'dan getirttiği Berberîlerden ücretli bir ordu kurdu. Ayrıca, bu ordunun içerisine Avrupa'da satın alınan esirleri (Sakâlibe)²²⁷ dâhil ederek böylece Emîr'i reayadan bağımsız kıldı.²²⁸

Abdurrahman ed-Dâhil bir taraftan yeni bir devlet için gerekli adımları atarak kurumsallaşmayı sağlarken, diğer taraftan da ülke içerisinde yeni yönetime karşı yapılan isyanlarla ilgilendiği sırada dış güçlerle de mücadele etmek zorunda kaldı. 750 yılında Emevîler'in yıkılıp hâkimiyeti Abbâsîler'in devralmasından faydalanan Frank Kralı Pippin 752'de Sebtemâniye'yi (Septimania), 759 yılında Müslümanlar için önemli bir merkez olan Arbûne'yi (Narbona) ele geçirip Akitanya (Aquitaine) bölgesinden İslâm kuvvetlerini İspanya'ya çekilmeye zorladı.²²⁹ Daha sonra ölümüyle yerine geçen büyük oğlu Şarlman (Charlemagne) (768-814), 778 yılında Endülüs'ün Kelbli Barselona Valisi Süleyman b. Yekzân el-Arabî'nin ve bazı muhalif liderlerin daveti üzerine Endülüs'e büyük bir ordu ile harekete geçti. Ardından kuzeyden Pirenelere'i aşarak Endülüs topraklarına girip Sarakusta (Saragossa) şehrini muhasara altına aldı. Şehrin kuşatmaya uzunca bir süre direnmesi ve Saksonlu Wittikend'in krallıkta isyan başlattığı haberinin kendisine ulaşması üzerine Frank Kralı geri çekilmek zorunda kaldı. Dönüş güzergâhında

---

²²⁶ el-Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 75; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 101.

²²⁷ Slav kökenli kölelere verilen isim. Bkz. E. Lévi-Provençal, "Sakalibe", *MEB İA*, C. X, İstanbul, s. 89-90; Ahmet Taşağıl, "Sakâlibe", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 3-4. Ayrıca Sakâlibenin Endülüs'teki durumu hakkında bkz. Mehmet Nadir Özdemir, "'Sakâlibe" Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi -İslâm Kaynaklarına Göre-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, C. XI, S: 1, s. 89-107.

²²⁸ el-Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 85; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 210; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 800; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 91.

²²⁹ Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 98; Işın Demirkent, "Franklar", s. 174.

ise Roncesvaux (Roncesvalles) geçidinde Şarlman'ın öncü kuvvetleri Baskların ve Müslümanların saldırılarına maruz kalarak imha edildi.²³⁰

Saltanatının ilk yıllarında sık sık vilayetlerdeki isyanlarla baş etmeye çalışan Abdurrahman ed-Dâhil, iktidarı boyunca gösterdiği dirayetli ve adil bir yönetim, içte ve dışta takip ettiği kararlı ve dengeli bir siyaset ve bilhassa oluşturduğu ücretli Berberî ve *Sakâlîbe* askerlerden mürekkep bir ordu sayesinde, devletin istikbali için tehlike oluşturan Arap aristokrasinin kıskançlığını ve muhalif grupların isyanlarını önlemeyi başardı. Hatta saltanatı süresince o zamanın en güçlü hükümdarları olan Frank Kralı ve Abbâsî Halifesi ile eşit değerde ve güçte bir Emîr olduğunu gösterdi.²³¹

I. Abdurrahman'ın Kurtuba'da kendisini Emîr ilan etmesinden sonra 33 yıl gibi uzun bir süre devleti yönetmesi, Endülüs Emevîleri'nin tarih sahnesinde başarılı olmasında çok büyük bir pay sahibiydi. Eğer kendisinden önceki birçok vali gibi birkaç yıl içerisinde ölmüş veya öldürülmüş olsaydı, Emevî rejimi de tıpkı evvelkiler gibi kısa süreli olup yok olacaktı.²³² 788 yılında vefat ettiğinde ise hayattayken veliaht tayin ettiği oğlu I. Hişâm'a, dâhilî kargaşa ortamının tansiyonu en alt seviyeye indirilmiş, enerjisi dönemin büyük güçlerinden dahi takdir görmüş, Şam-Emevî-İber ananelerinin etkili olduğu bir yönetim bıraktı.²³³

---

²³⁰ A History of Early Al-Andalus, s. 108; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 204-206; Henri Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, s. 158; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 799; Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, çev. Neş'et Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964, s. 169-170; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 101-102; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 149-151.

²³¹ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 800; C. F. Seybold, "Abdurrahman", *MEB İA*, C. I, İstanbul, 1978, s. 47.

²³² Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 49.

²³³ Lütfi Şeyban, *Endülüs*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul, 2014, s. 36.

1.1.2. Hişâm b. Abdurrahman (er-Radî) (788-796)

Dindar ve adil karakteriyle Ömer b. Abdülaziz'e (717-720) benzetilen Hişâm, babası vefat ettiği zaman Mâride (Merida) vilayetinin valiliğini yürütmekteydi. Daha sonra ölüm haberini alır almaz başkent Kurtuba'ya doğru harekete geçen Hişâm, burada devlet ricalinin ve halkın biatlerini alarak Endülüs'ün ikinci Emîr'i oldu.²³⁴ Ancak, kısa bir süre sonra Suriyelilerin desteklediği Tuleytula (Toledo) valisi olan ağabeyi Süleyman, büyük vâris olması nedeniyle iktidarın kendisine ait olduğunu savunarak 789 yılında isyan etti. Küçük kardeşi Abdullah'ın da isyancı ağabeyine destek vermesi üzerine, Hişâm ordusuyla Tuleytula üzerine yürüdü ve burayı kuşatma altına aldı. Bu arada, Süleyman kardeşi Abdullah'ı ve oğlunu şehri savunması için geride bırakarak başka bir ordu ile başşehir Kurtuba'yı ele geçirmek için yola koyuldu. Fakat Kurtubalıların direnişi karşısında planı başarısız olan Süleyman geri çekilme mecburiyetinde kaldı. 790 yılında ise her iki isyancı kardeş arka arkaya I. Hişâm'ın yanına gelip ondan bağışlanma dilediler ve Emîr'in kendilerine mal ve para ihsanında bulunmasından sonra her ikisi de aileleriyle birlikte Kuzey Afrika'ya geçti.²³⁵

Bunun haricinde birkaç küçük mahallî isyan dışında ciddi sayılabilecek bir iç meseleyle karşılaşmayan Hişâm b. Abdurrahman, tüm dikkatini fetih hareketlerini yeniden canlandırma üzerine verdi. Ülke içinde yaşanan genel huzur sayesinde her yıl kuzeydeki Hristiyan krallıkları üzerine seferler düzenlendi. Hatta bu akınlardan bunalan Asturias Kralı I. Vermudo (788-791) tahtı yeğeni II. Alfonso'ya (791-842) devretti.²³⁶ I. Hişâm, 791 senesinde Ebû Osman önderliğinde bir birliği Alava bölgesine gönderirken, aynı yıl başka bir orduyu Yusuf b. Buht idaresinde Cillîkiye'ye (Galicia) sefere gönderdi.

²³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 103; Mehmet Özdemir, "Hişâm I", *DİA*, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 145.

²³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 106-107; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 89-90; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 160-161.

²³⁶ *The Chronicle of Alfonso III*, trans. Kenneth Baxter Wolf, (Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain), Liverpool University Press, Liverpool, 2011, s. 139; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 103.

Her iki ordu da çıktıkları seferlerden başarıyla döndüler.²³⁷ Ertesi yıl, Hâcib Abdülmelik b. Abdülvahid komutasında yine Alava ve civarındaki kaleler üzerine sefere çıkıldı, ancak olumlu bir sonuç alınamadı. 793 yılında ise Endülüs Emîri Hişâm, aynı komutanı büyük bir ordu ile Frank topraklarına doğru sevk etti. Arbûne (Narbona) ve Cüründe (Gerona) bölgelerinin fethiyle sonuçlanan bu seferde büyük bir ganimet elde edildi.²³⁸ Hatta İbnü'l-Esîr (ö. 1233) bu savaşın Müslümanların Endülüs'te yapmış oldukları savaşların en meşhuru olduğunu zikretmektedir.²³⁹

Ölümünden bir yıl önce (795) Hişâm, Abdülkerim b. Abdülvahid'i Cillîkiye'ye gönderdi. Bu esnada, Asturias Kralı II. Alfonso Müslümanlara karşı savaşmak üzere gönüllüler toplamaya ve komşu bölgelerden yardım istemeye çalıştı. Bununla birlikte, Hişâm ikinci bir orduyu Abdülmelik b. Abdülvahid idaresinde bu bölgeye gönderdi. İslâm ordusunun üzerine geldiği bilgisini alan II. Alfonso arkasında pek çok ganimet bırakarak kaçtı. İki kardeşin idare ettiği Müslüman ordusu böylelikle bu topraklarda bazı şehirlerin ele geçirilmesinin yanında bir hayli ganimet elde etti.²⁴⁰

Öte taraftan, Hişâm döneminin dikkat çeken gelişmelerinden birisi, bu zamana kadar takip edilmiş olan Evzâî mezhebinin yerini Mâlikîliğe bırakmasıdır. Mâlikî mezhebinin yayılmasını destekleyen Hişâm er-Radî'nin ilim ehline gösterdiği yakınlıktan dolayı bilhassa fukahânın devlet nezdinde nüfuzları artmıştı.²⁴¹ İlmî faaliyetlere verdiği önemle bilinen Hişâm, idaresi altındaki tebaanın kendisinden memnun olmasından dolayı

---

²³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 113; el-Makkari, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 99.

²³⁸ el-Makkari, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 99-100; Gerhard Seeliger, "Conquests and Imperial Coronation of Charles the Great", *The Cambridge Medieval History*, Vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 1913, s. 605.

²³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 124.

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 134; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 163-163.

²⁴¹ Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 174-175; Mahmoud Makki, "The Political History of al-Andalus (92/711-897/1492)", s. 21; Mehmet Özdemir, "Hişâm I", s. 146; Lütfi Şeyban, *Endülüs*, s. 36.

er-Radî lakabıyla anılmıştı.²⁴² Devleti yaklaşık sekiz yıl idare eden I. Hişâm, 796 yılında ölmeden önce devlet erkânının ve halkın oğlu Hakem'e biat etmelerini sağlamıştı.²⁴³

1.1.3. Hakem b. Hişâm (er-Rabazî) (796-822)

Hakem b. Hişâm'ın devrinde üç tane dikkat çeken özellik bulunmaktadır. Bunlardan ilki, dedesi Abdurrahman'ın zamanında olduğu gibi bu dönemde de iç karışıklıkların hayli fazla olmasıdır. İkincisi, kendisinden önceki atalarından daha çok cihada ve askerî seferlere önem vermesidir. Sonuncu ise babası Hişâm'ın ulema sınıfına gösterdiği yakın ilgi ve alaka sonucunda elde ettikleri nüfuza kendisinin kayıtsız kalmasıyla onların nefretini kazanmasıdır.²⁴⁴

Babasından dinî yaşantı ve siyasi anlayış bakımından farklılıklara sahip olan Hakem, iktidara geçince amcaları Süleyman ve Abdullah ona karşı isyan ederek taht üzerinde hak iddia ettiler. İlk olarak Abdullah, Kuzey Afrika'dan Endülüs'e geçip Belensiye'yi (Valencia) ele geçirdi. Daha sonra Süleyman'ın da ona katılmasıyla birlikte yeğenlerine karşı halkı kışkırtmaya ve ayaklandırmaya çalıştılar. Hatta Frank Kralı Şarlman'dan destek arayışına giriştiler, lakin Franklardan bekledikleri yardımı göremediler. Bundan sonra, I. Hakem 800 yılında amcalarının üzerine yürüdü ve yaptıkları savaş lehinde sonuçlanarak Süleyman öldürüldü.²⁴⁵ Diğer amcası Abdullah ise isyana devam etmesinin kendisine bir çıkar sağlamayacağını idrak ettiğinden 802 yılında yeğeni I. Hakem'den affını istedi. Bu isteğe olumlu yanıt veren Emîr, ona dilerse

²⁴² el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 102.

²⁴³ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, s. 234; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 94. Ayrıca Hişâm dönemi olayları hakkında değerlendirmeler için, bkz. Sena Kaplan, "Endülüs Emevî Emirlerinden Hişâm b. Abdurrahman Dönemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, C. XIX, S: 2, s. 273-292.

²⁴⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 166-167.

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 137; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 103; Mehmet Özdemir, "Hakem I", *DİA*, C. XV, İstanbul, 1997, s. 173.

Belensiye’de kalabileceğini bildirdi ve ona aylık 1000 dinar maaş bağladı. Bundan sonra Hakem’in ölümüne kadar hiçbir isyan teşebbüsünde bulunmadı.²⁴⁶

Hakem, babasının devlet işlerinde danıştığı fakihlerle hükümdarlık yetkisini paylaşma taraftarı olmadığından onları sarayında dahi istemiyordu. Bu durum, ulemanın Hişâm zamanında kazandığı siyasi nüfuzunu derinden sarsmıştı. Ayrıca, babasının sergilediği dindar kişiliğinin aksine kendisinin zevke ve sefahate düşkünlüğü, fukahâ ile aralarında bir gerilim ortamına yol açtı. Bundan mütevellit, fakihlerin alenen Emîr Hakem hakkında dile getirdikleri tahrik edici sözler, onların tesiri altındaki halk arasında endişe ve huzursuzluk meydana getirdi. Bunun sonucunda, Kurtuba’nın Rabaz²⁴⁷ mahallesinde 805 yılında Hakem b. Hişâm’ı devirmek için toplanan grup harekete geçti, fakat Hakem’in bu durumdan önceden haberdar olmasıyla bastırılan isyan yetmiş iki kişinin idam edilmesiyle sonuçlandı.²⁴⁸

Mamafih, Emîr’in bu uygulaması âlimler ve halk nezdinde bir caydırıcılığa yol açmadı. Nitekim fukahâ Hakem’e karşı olan aleyhtarlıklarını sürdürüp yine halkı kışkırtarak ve teşvik ederek Kurtuba’nın kenar mahallesi olan Rabaz’da bir isyan daha başlattılar. Çoğunluğu yeni Müslüman (Müvelledûn) olan Rabaz halkının İslâmlaşmasında ulemanın payı olduğundan, onlar üzerindeki tesirleri büyüktü. Hem ulemanın teşviki hem de Hakem’in yeni vergiler koyarak halkı sıkıntıya sokması, 818 yılında²⁴⁹ Mâlikî mezhebinin Endülüs’te yayılmasında etkili olan Mâlik b. Enes’in öğrencisi Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 849) ve kardeşi Tâlut b. Abdülcebbar’ın da

---

²⁴⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 155; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 171.

²⁴⁷ Endülüs Emevî başkenti Kurtuba’nın güneyinde, Vâdilkebir (Guadalquivir) nehrinin öte tarafında bulunan bir dış/kenar mahallesidir. Bkz. E. Lévi-Provençal, “Rabaz”, *MEB İA*, C. IX, İstanbul, 1964, s. 651-652.

²⁴⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 169-170; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 244-245; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 172-175.

²⁴⁹ Arap kaynaklarında bu önemli tarih üzerinde farklılıklar vardır. İbnü’l-Kûtiyye isyanın Hicrî 202 / Miladî 817-818 yılında olduğunu ifade ederken, İbnü’l-Esîr olayın Hicrî 198 Ramazan / Miladî 814 Nisan ayında yaşandığını söyler. Bkz. İbnü’l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 89; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 259.

aralarında bulunduğu muhalif grubun isyan ateşini fitillemesine sebep oldu. İki taraf arasında üç gün süren şiddetli savaş sonrası Hakem, Rabaz halkının birçoğunu kılıçtan geçirdi. Teslim olanlardan üç yüz kişiyi idam ettirip²⁵⁰ geri kalanlarını Endülüs dışına sürdü. Fakihlerin ağırlıkta olduğu bir grup Tuleytula'ya giderken, kalabalık bir grup ise Kuzey Afrika'ya geçip bir kısmı Fas'a bir kısmı da yelken açıp gittikleri İskenderiye'ye yerleşti. Rabaz mahallesi tamamen yağmalandı ve yıkıma uğradı. Bu olaydan sonra Hakem, *er-Rabazî* lakabıyla anılmaya başlandı.²⁵¹

I. Hakem döneminde ilk önce Kurtuba'da başlayan Müvelledûn ayaklanmalarına benzer nitelikteki olaylar eski Vizigot başşehri Tuleytula'da da ortaya çıktı. Sakinlerinin çoğunu Müvelledlerin ve gerisini azınlıkta kalan Hristiyanların (Müsta'ribler) oluşturduğu Tuleytula şehrinin halkı, kendilerine merkezden vali olarak gönderilenlere itaati reddederek 797 yılında²⁵² Ubeyde b. Humeyd liderliğinde isyan etti. Hakem er-Rabazî ayaklanmayı bastırmak için kendisi de bir Müvelled olan Veşka (Huesca) ahalisinden komutan Amrus b. Yusuf'u gönderdi. Başvurduğu hile yoluyla isyanı şiddetlenmeden bertaraf edebilmeyi başaran Amrus b. Yusuf, ardından Hakem tarafından bu "eski kraliyet şehri"nin valisi olarak görevlendirildi.²⁵³ Hatta rivayetlerde Hakem'in Tuleytula halkına sükûneti sağlamak için vali olarak tayin ettiği kişinin kendilerinden olduğunu ve daha öncelerde onları sıkıntıya sokan yöneticilerden kurtulduklarını beyan eden bir mektup yazdığı yer almaktadır.²⁵⁴

²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 259.

²⁵¹ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 89; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 102-103; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 250-254; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 807-808; W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 38; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 175-178; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 58-59. Ayrıca Müvelledûn'un Emevîler döneminde ilk kez fail olduğu Rabaz isyanının ortaya çıkmasındaki etmenlerin detayları hakkında bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs'de Muvelledûn Hareketleri (180-320/796-932)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1989, s. 138-144.

²⁵² Reinhart Dozy bu olayın tarihini 807 olarak verir. Bkz. Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 246. Ayrıca bkz. Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 809.

²⁵³ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 86-87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 145; Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, s. 115.

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 179.

Emîr Hakem'in İspanyol asıllı Müslümanlar ile Hristiyanlardan mürekkep bu şehrin halkının zaman zaman isyan çıkartmayı âdet hâline getirmesinden kurtulmak için bir şeyler yapmasını istemesi üzerine, Tuleytula Valisi harekete geçti. Halka iyi davranarak ve Hakem aleyhinde sözler sarf ederek onların güvenlerini kazanan Amrus b. Yusuf, Tuleytula halkına senelerdir yöneticilerle aralarında problem olan valilerin beraberinde getirdikleri askerlerin evlerinde yaşamasını çözüme kavuşturmak adına kendisinin ve askerlerinin kalacağı yeni bir yapı inşa etmeyi teklif etti ve halk bunu kabul etti. Daha sonra her şey plan dâhilinde ilerleyerek Hakem, on dört yaşındaki veliaht oğlu Abdurrahman'ın ve yanındaki üç vezirinin Tuleytula'yı ziyareti münasebetiyle resmî ziyafet tertiplenmesini istedi. Bu ziyafet inşaatı henüz tamamlanmış sarayda verildi ve bu davete bilhassa şehrin önde gelenleri çağrıldı. Ancak, davete icabet edenlerin boyunları vurulup daha önceden hazırlanmış çukurlara atıldı. Böylece, sayısı yaklaşık beş bini bulan kişi katledildi. Bundan sonra, Tuleytula halkının uzun bir süre isyan hareketinde bulunmadığı kaydedilmiştir. 807 yılında vuku bulan bu hadiseye *Vak'atü'l-Hufre* (Çukur Hadisesi) adı verilmiştir.²⁵⁵

Bu iki büyük isyan dışında Hakem döneminde 797 yılında Behlül b. Merzuk önderliğinde Sarakusta'da (Saragossa),²⁵⁶ 806 yılında Asbağ'ın öncülüğünde Mâride'de (Merida)²⁵⁷ ve Câbir b. Lebîd'in liderliğinde Ceyyân (Jaen) bölgesinde²⁵⁸ başlatılan ayaklanmalar mevcuttur. Ancak, bu isyanların hepsi Hakem tarafından sert müdahalelerle bastırıldı. Bu arada, Endülüs'ün içinde bulunduğu kargaşa dönemi, kuzeydeki Frank ve Hristiyan krallıklarına güneye doğru saldırılar düzenlemek için fırsat verdi. Nitekim I.

---

²⁵⁵ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 87-88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 179-181; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 246-249; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 809-810; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 113-114; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 104-106; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 179-182; Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, s. 115-116; Mehmet Özdemir, *Endülüs'de Muvelledûn Hareketleri*, s. 154-157.

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 144; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 183-184; Mehmet Özdemir, *Endülüs'de Muvelledûn Hareketleri*, s. 161-164.

²⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 181-182; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 106; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 184-185.

²⁵⁸ *A History of Early Al-Andalus*, s. 119-120.

Hakem'in amcalarıyla olan iç savaşı esnasında, Franklar Berşelûne'yi (Barcelona) 801 senesinde zapt ettiler ve Müslümanlar sonraki yıllarda burayı bir daha geri alamadılar.²⁵⁹

Franklar, artık Müslümanlar ile aralarındaki sınır bölgesinin Pirenelere'den güneye doğru kaymasıyla Endülüs üzerine saldırılarını arttırdılar ve Turtûşe'yi (Tartûşe/Tortosa) 809 yılında istila etmeye çalıştılar. Endülüs Emîr'i bunun üzerine veliaht oğlu Abdurrahman'ı büyük bir orduyla bölgeye gönderdi ve iki taraf arasındaki savaş sonunda Franklar hezimete uğratılarak geri çekilmeye mecbur bırakıldı.²⁶⁰ 815 yılında ise Emîr, Abdülkerim b. Abdülvahid b. Muğis komutasında bir orduyu Frank topraklarına gönderdi ve bu ordu gittiği yerleri yağmalayıp birkaç kaleyi yıkarak Franklara büyük hasarlar vermekle iktifa etti. Zira İslâm ordusunu bir nehir etrafında karşılayan Hristiyan ordusu ile on üç gün süren şiddetli çarpışmalar sonrası, yağın aşırı yağmur sonucu suları çoğalan nehirde karşıya geçmek mümkün olmayınca, savaşın üstünlüğü Müslümanlar lehinde olmasına rağmen her iki tarafta geri çekilmek durumunda kaldı.²⁶¹

Yirmi altı yıllık saltanatı süresince ülkedeki bütün ayaklanmaları bastırarak Endülüs'ün bütünlüğünü ve sükûnetini taviz vermeden başarıyla sağlamış ve kuzeydeki Frank saldırılarını askerî gücü ve kararlılığı sayesinde engellemeye çalışmış olan Hakem er-Rabazî, 822 yılında vefat ederek yerine en büyük oğlu Abdurrahman geçti.²⁶²

---

²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 137; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 102.

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 182, 209-210; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 104; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 191.

²⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 275-276; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 104.

²⁶² el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 106; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 177; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 111.

1.1.4. Abdurrahman b. Hakem (el-Evsat) (822-852)

Abdurrahman b. Hakem, saltanatının başında devletin farklı noktalarındaki ayaklanmalar ve karışıklıklarla mücadele etmek durumundaydı. Hanedan üyesi olan Belensiye’de (Valencia) ikamet eden Abdullah b. Abdurrahman, yeni Emîr’e karşı çıkıp yine taht üzerinde hakkı olduğunu öne sürdü. Fakat Emîr ile başa çıkamayacağını anlayarak bundan vazgeçti ve kısa süre sonra Belensiye’de vefat etti.²⁶³

Bu dönemde, eskiden beri varlığını sürdüren Kayslılar ve Kelbliler çekişmesi tekrardan ortaya çıktı. Tüdmir (Tudmir/Murcia) bölgesinde 823 yılında savaşa dönüşen bu mücadele yıllarca devam etti. II. Abdurrahman savaşı durdurmak için Yahyâ b. Abdullah komutasında bir ordu gönderdi. Ancak, Lûrka/Lûraka (Lorca) civarında savaşa tutuşan iki taraftan yaklaşık üç bin kişinin ölmesine rağmen, Kaysî-Yemenî sürtüşmesi nihayete varamadı. Yedi yıl süren bu çatışma ortamı Yemenli lider Ebu Şemmah’ın teslim olmasıyla sona erdi.²⁶⁴

Diğer bir isyan olayı Mâride (Merida) şehrinde 828 yılında yaşandı. İspanyol asıllı Süleyman b. Martin ile Berberî Mahmûd b. Abdülcebbâr’ın çıkarttığı bu isyan, Abdurrahman’ın atadığı Mâride Valisi Mervân el-Cillîkî’nin öldürülüp şehrin ele geçirilmesiyle başladı. Bunun üzerine, II. Abdurrahman Mâride üzerine yürüyerek şehri abluka altına aldı ama şehri ele geçiremeden geri döndü. Abdurrahman b. Hakem’in 829 ve 832 yıllarındaki başarısız denemelerinin ardından, 833 yılındaki saldırısında nihayet Mâride’yi zapt etmeye muvaffak olarak burada bozgunculuk ve karışıklık çıkartanları şehri terk etme mecburiyetinde bıraktı. Bununla birlikte, isyanı başlatanların şehirden kaçmasıyla ayaklanma tam olarak bastırılmış olmadı. Sürekli kaçarak hayatlarını kurtaran

²⁶³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 328; Hakkı Dursun Yıldız, “Abdurrahman II”, *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 150.

²⁶⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 331-332; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 199-200; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz’in Siyasi Tarihi*, s. 62.

ele başlarının 840 yılında Cillikiye’de (Galicia) beş yıl boyunca saklandıkları kalenin Hristiyanlar tarafından ele geçirilip katledilmeleriyle isyan son buldu.²⁶⁵

Abdurrahman’ın uğraşmak zorunda kaldığı en önemli dâhilî olaylardan biri Hâşim ed-Darrâb adındaki kimsenin eskiden beri ayaklanmaya meyilli olan Tuleytula (Toledo) şehrinde 829 yılında başlattığı isyandır. Hâşim ed-Darrâb etrafına topladığı çok sayıda kişiyle birlikte yol kesmeye ve eşkıyalık yapmaya başladı. Hatta Şentemeriye’ye (Santaver) saldırarak burayı yağma ve talan etti. Buna karşılık, II. Abdurrahman 831 senesinde sınır bölgesi valisi Muhammed b. Rüstem’i bu duruma son vermesi üzere görevlendirdi. İki taraf arasındaki mücadeleden birkaç gün sonra Hâşim ve taraftarlarından çoğu öldürüldü.²⁶⁶

Her ne kadar isyanın başındaki kişinin ortadan kaldırılmasına rağmen, Tuleytula ahalisi iktidara karşı başlattığı ayaklanmayı sürdürdü. Bundan dolayı, Endülüs Emîr’i Ümeyye b. Hakem idaresinde bir orduyu 834’te Tuleytula şehrine sevk etti. Şehir muhasara altına alınıp ekinlerine zarar verilmesine karşın, herhangi bir netice alınamadı. Ümeyye, Calatrava kalesinde yerine Meysere’yi bırakarak Kurtuba’ya döndü. Bunu fırsat bilen Tuleytulalılar Calatrava kalesine saldırmak için harekete geçti, ancak durumu önceden öğrenen Meysere güzergâh üzerine adamlarını yerleştirerek pusu kurdu ve sonucunda birçok Tuleytulalı öldürüldü. Çok sayıda insanın ölümüne sebep olduğunu öğrenen Meysere olaydan birkaç gün sonra vefat etti. Bu hadiseden sonra üç yıl daha devam eden Tuleytula mukavemeti, 837 yılında merkezden gelen yeni ordunun haberini alan halkın daha fazla direnemeyeceklerini anlamaları sonrasında teslim olmalarıyla son buldu.²⁶⁷

---

²⁶⁵ *The Chronicle of Alfonso III*, s. 140; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 355-356; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 202-205.

²⁶⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 360; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 265-266; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 200-201.

²⁶⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 386-387, 414-415; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 267; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 202; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 120-121.

Abdurrahman el-Evsat'ın²⁶⁸ hükümdarlığının sonlarında karşılaştığı dâhilî meselelerden birisi, Kurtubalı fanatik Hristiyan grubun İslâm'a ve İslâm yönetimine karşı başlattıkları saldırganlık faaliyetleridir. İslâm hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyanlar, Müslüman yöneticilerin adil ve hoşgörülü idaresi altında kendi dinlerini özgürce yaşayabiliyorlardı. Bununla birlikte, özellikle büyük şehirlerde Araplara mahsus örf ve âdetleri benimsemekte, onların dillerini, kılık ve kıyafetlerini taklit etmekteydiler ki bunlara Araplaşmış manasına gelen *Müsta'rib* denilmekteydi.²⁶⁹ Dinleri haricinde birçok konuda Arapları örnek almaları, bazı Hristiyan din adamlarını kızdırarak onları kendi kültürlerinden uzaklaştıkları için suçlamaktaydılar. Hatta bununla yetinmeyen bağnaz grup üyeleri alenen İslâm'a karşı hakaret dolu sözler sarf ederek toplumu kutuplaştırma yoluna gittiler. 850 yılında Kurtuba'da Papaz Eulogius ve maddi destekçisi Alvaro önderliğinde ortaya çıkan bu harekete taraf olan kimseler, onların telkini ve propagandasıyla Hz. Muhammed aleyhinde halk içinde bile bile hakaretler edip alacakları ölüm cezası sebebiyle “martyr” (şehit) sayılacaklarını sanıyorlardı.²⁷⁰ Bir nevi intihar misyonu yüklenen bu topluluğun önüne geçebilmek adına, II. Abdurrahman Hristiyan dininin ileri gelenlerinden bir konsül toplamalarını ve hadiseleri burada değerlendirip karara varmalarını istedi. İşbîliye (Sevilla) başpiskoposu Recaredo'nun liderliğinde toplanan konsülde, hiçbir Hristiyanın hayatını tehlikeye atmasının doğru olmadığı ve İslâm'a yapılan hakaretlerin makbul olmadığı belirtilerek, bu hareketin yasaklanması ve sert önlemler alınması karara bağlandı.²⁷¹ Konsül aldığı kararlar bu hareketi nispeten

---

²⁶⁸ I. ve III. Abdurrahman isimli iki Emîrin arasına düştüğü için “orta, ikisi arası” manasına gelen bu lakap verilmiştir. Bkz. Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 810.

²⁶⁹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 268-269; Stanley Lane-Poole, *The Story of the Moors in Spain*, T. Fisher Unwin, London, 1896, s. 83; Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 812-813; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 124-125; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplulukları Tarihi*, s. 516.

²⁷⁰ Stanley Lane-Poole, *The Story of the Moors in Spain*, s. 86; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 64; Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, s. 135; August Bebel, *Hz. Muhammed ve Arap İslam Kültürü*, çev. Sıddık Çelik – Hakan Erdem, Arya Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 160-163.

²⁷¹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 287-288; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 126; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 216; Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, s. 136.

söndürmüşse de tamamen ortadan kaldıramadı ve II. Abdurrahman'ın ölümünden sonra dahi devam etti.²⁷²

II. Abdurrahman bir yandan ülke içindeki vakalarla iştigal ederken, diğer yandan kuzeydeki krallıklara karşı seferler düzenlemeyi de ihmal etmedi. 823'te Hâcib Abdülkerim b. Abdülvahid b. Muğis komutasındaki İslâm kuvvetleri Elbe ve Alava şehirleri ve civarındaki kaleleri ciddi bir karşı koyma olmadan fethederek bol miktarda esir ve ganimet ele geçirdi. Abdülkerim, Müslüman esirlerin serbest bırakılmasını ve yıllık cizye verilmesini düşman liderlere kabul ettirdikten sonra Kurtuba'ya döndü.²⁷³ Ufak çaptaki seferler dışında uzun bir aradan sonra 838 yılında Ubeydullah el-Belensî yönetiminde bir ordu tekrar Asturias'taki Elbe ve Alava'ya giderek buralarda düşmanı yenilgiye uğrattı. Bunun karşılığında Asturias Kralı ise Medînetü Sâlim (Medinaceli) şehrine saldırıya geçti. Ancak, Abdurrahman'ın gönderdiği Mûsâ b. Fürtûn komutasındaki orduyla yapılan savaşta ağır kayıplar vererek mağlup oldu.²⁷⁴

839 yılında ise bu kez Emîr Abdurrahman bizzat seferin başında Asturias bölgesine hareket etti ve burada bazı kaleleri fethedip birçok esir ve ganimet kazandıktan sonra Kurtuba'ya geri döndü.²⁷⁵ Ertesi sene, Tutîle (Tudela) Valisi Mûsâ b. Mûsâ komutası altındaki bir orduyu Frank topraklarına gönderdi. Arbûne'yi (Narbona) geçip Cerdanya'ya (Cerdagne) kadar ulaşan Müslümanlar, burada karşılaştıkları Frankları bozguna uğratmayı başardılar.²⁷⁶ 845 yılına gelindiğinde ise Müslüman ordusu Cillikiye (Galicia) bölgesine gidip Leon şehrini kuşatma altına aldı. Mancınıklarla şehrin surlarının

---

²⁷² Ayrıca konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Kenneth Baxter Wolf, *Christian Martyrs in Muslim Spain*, The Library of Iberian Resources Online (<https://libro.uca.edu/martyrs/martyrs.htm>); Feridun Bilgin, "Hıristiyan Fedâiler: Dokuzuncu Yüzyıl Endülüs İslâm Toplumunda Bir Muhâlife Hareket", *History Studies*, 2016, C. 8, S: 4, s. 19-32.

²⁷³ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 113.

²⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 444; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 113-114; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 218.

²⁷⁵ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 114.

²⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 463-464; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 114.

dövülmesi halkta büyük bir korku ve panik oluşturduğundan insanlar şehri terk ettiler. Böylelikle İslâm kuvvetleri şehre kolayca girerek pek çok ganimete kavuştu.²⁷⁷

Abdurrahman b. Hakem dönemindeki dış tehlikeler yalnızca kuzeydeki krallıklar değildi. Eski Müslüman tarihçilerin “Mecûsîler”²⁷⁸ dediği İskandinav ülkelerinden gelen Normanlar (Vikingler) ilk defa Endülüs sahillerinde saldırıda bulunmuşlardı. Cermen ırkına mensup olan ve Avrupa’nın deniz ülkelerinden İngiltere ve Fransa’ya sayısız saldırı düzenleyen Normanların,²⁷⁹ çok sayıda gemiyle Endülüs’ün batısında günümüzdeki Portekiz’in başkenti Uşbûne’ye (Lisbon) çıkartma yaptıkları bu hadise 844 yılında cereyan etmişti. Uşbûne’yi yağmaladıktan sonra Kâdis (Cadiz) ve Şezûne’ye (Sidonia) saldırıp Vâdilkebîr (Guadalquivir) Nehri üzerinden İşbîliye’ye (Sevilla) kadar ilerleyen Normanlar, karşılarına çıkan direniş birliklerini teker teker alt etmişlerdi. Daha sonra, II. Abdurrahman’ın topladığı askerler ve onun çağrısına uyan civar vilayetlerdeki komutanların askerleri bu istilacı düşmana karşı birlik olarak onları püskürtmeyi başardılar. Normanların, komutanları dâhil birçok kayıp vermesi ve gemilerinin birkaçının batması sonucunda, elde ettikleri esirleri yiyecek ve giyecek karşılığında serbest bırakarak geri çekilmek zorunda kaldılar.²⁸⁰

Normanların apansız bir şekilde Endülüs kıyılarında belirmeleri ve büyük ölçüde zarar vermeleri sonrası, ilerleyen yıllarda meydana gelebilecek muhtemel saldırılara karşı tedbirler alındı. Vezirlerin teklifi ile II. Abdurrahman, İşbîliye’nin surlarını önceden tanıdığı Suriyeli Abdullah b. Sinan adındaki bir ustaya yeniden yaptırdı. Ayrıca,

---

²⁷⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 28; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 114.

²⁷⁸ İbnü’l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 100; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 21; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 116.

²⁷⁹ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 123; Abdurrahman Ali Haccî, *İslamî Fetihden Gırnata’nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, s. 298.

²⁸⁰ İbnü’l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 100; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 21-22; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 116; Abdurrahman Ali Haccî, *İslamî Fetihden Gırnata’nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, s. 297-304; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 206-210; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz’in Siyasi Tarihi*, s. 63. Ayrıca Norman (Viking) saldırıları hakkında değerlendirmeler için, bkz. Ali Dadan, “Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları”, *İSTEM*, 2015, Yıl: 13, S: 25, s. 111-124.

İşbîliye'ye bir tersane kurulmasını ve gemiler yapılmasını emretti.²⁸¹ Böylece, Endülüs'ün deniz gücü hızla gelişme göstererek gelecek saldırılara karşı hazır hale getirildi. Bununla birlikte, II. Abdurrahman Normanların talan ettikleri yerleri ziyaret edip buraları tamir ettirdi ve gelecekteki istilacı saldırılarına karşı şehirleri korumak için askerî birliklerin sayılarını arttırdı.²⁸²

Bu devirde yaşanan bir başka gelişme, Endülüs Emevîleri'nin dünya siyasetindeki gücünü ve etkisini göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Bizans İmparatoru Theofilos (Theophilos) elçilerini 839 yılında Kurtuba'ya göndererek Abbâsîler'e karşı yardım talebinde bulundu. Bizans İmparatoru, II. Abdurrahman'a her iki devletin ortak düşmanı konumunda olan Bağdat'taki Mu'tasım'a (833-842) karşı birlik olmayı ve daha önceden atalarına ait olan bu beldeleri yeniden ele geçirmeyi teklif etti. Ancak, devlet içindeki meseleler bu öneriyi uygulamaya fırsat tanımadı. Buna mukabil, II. Abdurrahman Konstantinopolis'e dönemin meşhur şairi Yahyâ b. Hakem el-Gazzâl başkanlığında bir heyet göndererek diplomatik ilişkilerini sürdürmeyi göz ardı etmedi.²⁸³

Abdurrahman el-Evsat'ın vefat ettiği 852 yılına kadarki otuz yıllık iktidarı süresince dört şahsın etkisinde kaldığı söylenmiştir. Bunlar bir din bilgini, bir müzisyen, bir kadın ve bir harem ağasıdır.²⁸⁴ Din bilgini, Emîr Hakem zamanında Kurtuba'da fakihlerin kışkırtmasıyla ortaya çıkan Müvelled isyanının elebaşı olan Berberî Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'dir. İsyân girişiminin başarısız olmasının ardından Yahyâ, ulemanın devlet üzerinde etki sağlaması için iktidara düşmanlık besleyip muhalif olmalarından ziyade, hükümdarın sevgisini kazanmalarının gerektiğini kavramıştı. Kadıların kendisine

---

²⁸¹ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 101.

²⁸² el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 116.

²⁸³ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 114-115.

²⁸⁴ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 260; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 810; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 115.

danışılarak atanması yanında hiçbir resmî görevi kabul etmemesi saraydaki nüfuzunu arttırmıştı.²⁸⁵

Müziyen, Bağdat'ta yetişmiş İranlı Ebü'l-Hasen Alî b. Nâfi Ziryâb'tı (ö. 852). Abbâsî Halifesi Emîn (809-813) zamanında sarayda hizmet vermekteyken, onun yerine tahta geçen kardeşi Me'mûn (813-833) ile aralarında çıkan bir tartışma sonucu oradan ayrılarak önce İfrîkiye'de biraz zaman geçirip sonra 821 yılında Endülüs'e gitti. Sahip olduğu edebiyat bilgisi, hikâyeleri ve müzik kabiliyeti sayesinde II. Abdurrahman'ın gözdesi hâline geldi.²⁸⁶ Bu devirde, Endülüs'te onun etkileşimi sayesinde Abbâsî tarzı benimsenmeye başlamıştı. Müziğin ve saray modasının rengini belirleyen Ziryâb, dokuzuncu yüzyıl Endülüs'üne Bağdat modasını getirerek iki devlet arasında kültürel bağ kurmasıyla bir tür köprü görevi üstlenmişti.²⁸⁷

Kadın ise mükemmel bir entrikacı olan gözde zevcesi Sultan Tarûb idi. Hırslı karakteriyle Emîr'in sağladığı imkânların hiçbirisiyle gözü doymuyordu. Öyle ki, 10 bin dinar değerinde bir gerdanlık takardı.²⁸⁸ Harem ağası, Sultan Turâb'ın yetenekli, acımasız, düzenbaz kölesi Nasr idi. Bir İspanyol'un oğlu olan Arapça bilmeyen ve aynı zamanda hadım olan Nasr, Endülüs'te bir harem ağasının yönetiminde etkin olmasının ilk örneğidir.²⁸⁹ Bununla birlikte, Turâb 850 yılında tahta kendi oğlu Abdullah'ın geçmesini sağlamak için daha önceden veliaht tayin edilmiş Muhammed'i zehirlemesi hususunda Nasr'ı teşvik etmişti. Ancak, sonradan planın açığa çıkmasıyla Emîr Abdurrahman kadeh

---

²⁸⁵ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 260-261; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 115-116.

²⁸⁶ İbnü'l-Kütiyye, *Early Islamic Spain*, s. 102; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 116-117.

²⁸⁷ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 2, s. 30; Fazlı Arslan, Fatih Erkoçoğlu, "Ziryâb", *DİA*, C. XLIV, İstanbul, 2013, s. 464. Ayrıca Ziryâb hakkında detaylı bilgi için, bkz. Fatih Erkoçoğlu, Fazlı Arslan, "Endülüs'ün "Sanat Güneşi" Ziryâb (ö.238/852)", *İSTEM*, 2009, Yıl: 7, S: 14, s. 261-281.

²⁸⁸ *A History of Early Al-Andalus*, s. 123.

²⁸⁹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 265; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 61.

içinde sunulan zehri Nasr'ın içmesini emretti ve böylece harem ağası hayatına kendi eliyle son vermiş oldu.²⁹⁰

1.1.5. Muhammed b. Abdurrahman (852-886)

Emîr Muhammed iktidarının ilk zamanlarında babası II. Abdurrahman'ın Endülüs Emevîleri'ne yaşattığı istikrarlı yönetimini sürdürdü. Ne var ki, onun döneminde de babasının zamanında olduğu gibi iç karışıklıklar eksik olmadı. Bunlardan ilki, ayaklanmayı alışkanlık hâline getirmiş olan Tuleytula halkının Emîr Muhammed'in tahta çıkışının hemen akabinde başlattığı isyandır. Müvelledlerin yönetimde kendilerinin temsil edilmediğini düşünmeleri sonucu Müsta'riblerle birleşerek çıkarttıkları isyanda, şehrin valisini ele geçiren asiler Kurtuba'da bulunan rehinlerinin serbest bırakılması şartıyla onu bırakacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine, Endülüs Emîri I. Muhammed Hakem'i isyanı bastırmak üzere gönderdi fakat pusu kurmuş olan Tuleytulalılar karşısında hezimete uğratıldı.²⁹¹ Bunun sonucunda, Emîr Muhammed ertesi yıl bu sefer bizzat ordunun başında Tuleytula'ya yürüdü. Hükümdarın büyük bir orduyla üzerlerine geldiğini öğrenen Tuleytula halkı, Asturias Kralı I. Ordone'dan (850-866) yardım talebinde bulundu. 854 yılında her iki ordu arasında yapılan savaşta galip gelen taraf Emîr Muhammed oldu ve pek çok Hristiyan askerinin öldürülmesinin yanında Tuleytula halkının başlattığı isyan böylelikle kısmen de olsa ortadan kaldırıldı.²⁹²

Ancak, bu yenilgi Tuleytula halkını sonraki süreçlerde de isyan etmekten alıkoymadı. 857 yılında Talebîra'ya saldıran Tuleytula ahalisi, şehrin muhafızı Mesud b. Abdullah tarafından engellendi ve birçoğu kılıçtan geçirilerek kesik başları Kurtuba'ya

---

²⁹⁰ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 112; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 814; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 118.

²⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 66; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 250-251.

²⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 67-68; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 127; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 301; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 135.

gönderildi.²⁹³ Ertesi yıl, I. Muhammed bu karışıklığa nihai bir son vermek ümidiyle ordusu başında Tuleytula'ya hareket etti. Bununla birlikte, Tuleytulalılar şehrin dışına çıkıp ordu ile karşılaşmak istedi, ancak şehrin dışına çıkmak için geçmeleri gereken köprü Emîr Muhammed'in emriyle daha önceden ayakları zayıflatıldığından onlar üzerindeki yıkıldı ve birçok kişi nehrin sularında kayboldu. Geri kalanlar ise şehre dönmek zorunda kaldı. 859 yılında ise asiler devletten *eman* isteyip otoriteyi tanımaya karar verdiler. Vergileri düzenli ödemeye ve Kurtuba'ya rehin vermeye razı olduktan sonra bu sefer de kimi vali olarak seçecekleri konusunda aralarında ihtilafa düştüler. Bu kargaşa dönemi, on dört yıl sonra (872) tekrardan Tuleytula halkının Emîr Muhammed'den bağışlanma dilemesi ve ortak bir mutabakata varılmasıyla son buldu.²⁹⁴

Müvelledlerin başını çektiği bir diğer isyan aşağı sınır bölgesindeki Mâride (Merida) şehrinde zuhur etti. Abdurrahman b. Mervân el-Cillikî önderliğinde 867 yılında vuku bulan bu isyanda, merkezden gelen ordu şehri aylarca abluka altına aldı ve sonucunda halk bundan bıkararak ayaklanmanın elebaşlarını Emîr Muhammed'e teslim etti. Ele geçirilen asiler başkente götürülerek orada kalmaya mecbur tutuldu ve Emîr, Mâride şehrinin surlarını yıkma emri verdi.²⁹⁵ Kurtuba'da kaldığı zaman müddetince herhangi bir sıkıntı çıkarmayan Abdurrahman b. Mervân, Hâcib Hâşim b. Abdülaziz'in kendisine küçük düşürücü sözler sarf etmesi üzerine kaçarak Mâride yakınlarında bir kaleye sığındı. Bilahare, Emîr'in askerleri tarafından 875'te kuşatılan bu kalede açlıkla cebelleşen el-Cillikî ve yandaşları barış istemek zorunda kaldı. Bununla birlikte, Abdurrahman b. Mervân daha sonra Sadun es-Surunbâki isminde kendisine yeni bir ortak bularak yeniden isyan girişiminde bulunmaktan geri kalmadı. Hatta Emîr Muhammed'in bu iki asiye dize getirmek için gönderdiği askerî birliğin haberini almasıyla Asturias Kralı III. Alfonso'dan

²⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 76.

²⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 221; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 252.

²⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 160; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 127-128; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 86-87.

(866-910) yardım talebinde bulundu. Bu destekle, Hâşim b. Abdülaziz komutasındaki orduyu 876 senesinde bozguna uğratan Abdurrahman b. Mervân, esirler arasında bulunan Hâşim'i de Asturias Kralı'na gönderdi.²⁹⁶ Uzun yıllar devleti meşgul eden Abdurrahman'a, Emîr Muhammed ne istediğini sorduğu bir mektup yazdı. Cevabında Batalyevs (Badajoz) şehrinin karşısında bulunan Başarnal'ı istediğini belirten Abdurrahman'a, I. Muhammed devletin yorgunluğundan ve başka ciddi isyanlarla da meşgul olmasından dolayı bu teklifini kabul ettiğini bildirdi ve Abdurrahman da bir daha itaatten ayrılmadı.²⁹⁷

Yukarı sınır bölgesinde hâkimiyetini kuran Benî Kasî ailesinin isyanı da devleti uğraştıran olaylardandı. Fetih öncesinde ataları Vizigot kontu olan bu aile, Tutîle (Tudela) şehrinin yönetiminde uzun süre kalarak nüfuzunu genişletmişti. İsyân etmeleri II. Abdurrahman dönemine dayanan Benî Kasî'nin, hâlbuki devlete yararı dokunan birçok faaliyeti olmuştu. 788 yılında Mûsâ b. Fürtûn'un yardımıyla yukarı sınır bölgesinde Yemenîler'in çıkarttıkları isyanın bastırılmasında,²⁹⁸ Mûsâ b. Mûsâ'nın liderliğinde 838 ve 840 yıllarında Hristiyan topraklarına karşı akınlara çıkılmasında²⁹⁹ ve 841'de bu bölgenin valiliğinden azledilmelerine rağmen 844 yılındaki İşbîliye'deki Norman saldırılarında yardımlarıyla³⁰⁰ devletin yanında olmuşlardı.³⁰¹

Mûsâ b. Mûsâ'nın dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında nüfuzu iyice arttığandan, Emîr Muhammed Sarakusta (Saragossa), Tutîle (Tudela) ve Veşka'yı (Huesca) kapsayan tüm yukarı sınır bölgesinin yönetimini Benî Kasî'ye bırakmak durumunda kaldı.³⁰² Diğer

---

²⁹⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 118-119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 240, 258; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 312-313; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 253-255.

²⁹⁷ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 119; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 256-257.

²⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 107.

²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 442, 463-464; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 114.

³⁰⁰ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 100.

³⁰¹ Casim Avcı, "Kasî (Benî Kasî)", *DİA*, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 561.

³⁰² *The Chronicle of Alfonso III*, s. 142; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 311; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 138.

taftan, Benî Kasî ailesinin mezkûr bölgede bu kadar palazlanmasındaki ana etkenlerden biri Kuzey’de henüz yeni vücut bulan Navarre Krallığı ile akrabalık ilişkileri vesilesiyle onlardan aldıkları desteklerdi.³⁰³ Yukarı sınır bölgesinin büyük bir kısmının fiilî hâkimi konumunda olan Mûsâ, kendisine “İspanya’nın üçüncü kralı” unvanı dahi vermişti.³⁰⁴

Bununla birlikte, Mûsâ’nın 862 yılında ölümüyle I. Muhammed bu durumu fırsat bilerek adı geçen bölgeye kendi valilerini yerleştirdi. Ancak, yaklaşık on yıl sonra 871 yılında Mûsâ’nın oğulları Sarakusta, Tutfile ve Veşka valilerini defedip ayaklanma başlattılar.³⁰⁵ Emîr Muhammed sonraki yıllarda asiler üzerine askerî birlikler sevk etse de asıl başarıyı yukarı sınır bölgesine yerleştirdiği Arap Tücbîlerini destekleyerek kazandı. Zira babasının izlediği kontrolü doğrudan ele geçirme politikasından ziyade, bölgedeki daha güçsüz aileleri teşvik ederek güç dengesini sağlamayı tercih etti.³⁰⁶

Dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren devletin başına musallat olan ve sadece I. Muhammed döneminde değil sonraki Emîrlar döneminde de varlığını sürdüren Endülüs’ün güneydoğusunda Ömer b. Hafsûn adında birinin çıkarttığı bir isyan daha vardır. Aslen İspanyol olan Ömer b. Hafsûn, Reyyû (Reggio) bölgesindeki Bûbeşter (Bobastro) dağının eteklerinde metruk halde bulunan bir kalede yanındaki kırk adamıyla birlikte isyan hareketine başladı.³⁰⁷ 880 yılında başlattığı bu ayaklanmaya karşı Emîr Muhammed, Reyyû Valisi Âmir b. Âmir’i görevlendirdi. Ancak, yapılan savaşta Ömer b. Hafsûn’un galip gelmesiyle namı ve gücü etrafa daha da yayıldı.³⁰⁸

---

³⁰³ Roger Collins, “Spain: The Northern Kingdoms and The Basques, 711-910”, *The New Cambridge Medieval History*, Vol. II, ed. Rosamond McKitterick, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 286-287; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 138; Mehmet Özdemir, *Endülüs’de Muvelledûn Hareketleri*, s. 166.

³⁰⁴ *The Chronicle of Alfonso III*, s. 142; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 311-312; Rafael Altamira, “The Western Caliphate”, s. 417; W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 42.

³⁰⁵ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 312; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 257.

³⁰⁶ E. Lévi-Provençal, “Tucbîler”, *MEB İA*, C. XII/I, İstanbul, 1979, s. 479; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz’in Siyasi Tarihi*, s. 89.

³⁰⁷ İbnü’l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 119-120. Ayrıca bu kalenin Ömer b. Hafsûn isyanındaki önemi için, bkz. Roberto Marin-Guzman, “The Rebel Fortresses in al-Andalus: The Case of Bobastro”, *Islamic Studies*, 2007, Vol. 46, No: 1, s. 63-71.

³⁰⁸ Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, s. 164-165; Birsal Küçüksipahioğlu, “Ömer b. Hafsûn”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 64.

Faaliyetlerine üç yıl daha devam eden ve bu süre zarfında Müvelledlerden ve Müsta'riblerden birçok taraftar toplayan Ömer b. Hafsûn'u durdurması için Emîr Muhammed, Hâşim b. Abdülaziz idaresinde bir ordu gönderdi. 883 yılında yapılan savaşta kaybeden İbn Hafsûn daha sonra Kurtuba'ya götürüldü ve kendisi orduda görevlendirildi.³⁰⁹ Orduda hizmet verdiği sürece kendisini gösteren Ömer b. Hafsûn, devlet yönetiminde üst düzey memur konumunda olan Velid b. Ganim'in onu hakir görmesi üzerine tekrardan Bübeşter'e giderek ayaklanma çıkarttı.³¹⁰ Bunun üzerine, I. Muhammed oğlu Münzir'i 886 yılında Ömer ile savaşmak üzere gönderdi. Yapılan kuşatma tam nihayete kavuşmak üzereyken babasının ölüm haberini alan Münzir, muhasarayı kaldırarak Kurtuba'ya dönmek durumunda kaldı.³¹¹ Münzir'in kuşatmayı kaldırarak Kurtuba'ya dönmesi, İbn Hafsûn'un başlattığı isyan hareketinin yayılma döneminin başlamasına imkân sağladı. Zira bundan önce sadece Bübeşter ve civarında etkinliği varken, bundan sonra daha geniş bir alana sirayet etmeye başladı. Buradan hareketle, bütün Reyyû bölgesi ve güney kesime kadar birçok kale onun tahakkümü altına girdi.³¹²

Öte taraftan Emîr Muhammed dönemi, devletin merkezî gücünü tehlikeye atan ve yerel güçlerin otorite hâline gelmeye başladığı vakalar dışında, II. Abdurrahman zamanında ilk saldırılarını gerçekleştiren Normanların ikinci kez saldırılarına da tanıklık etti. Norman gemileri 859 senesinde yeniden Endülüs kıyılarında gözüktü.³¹³ Bu sefer altmış iki gemiyle gelen Normanlara karşı, ilk saldırıdan sonra gerekli tedbirleri almış olan Endülüs yönetimi onları başarıyla püskürtebildi. Daha sonra saldırılarını güneye

³⁰⁹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 318-319; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 261.

³¹⁰ İbnü'l-Kütiyye, *Early Islamic Spain*, s. 120-121; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 319; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 141.

³¹¹ *A History of Early Al-Andalus*, s. 131; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 321; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 262; Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, s. 166.

³¹² Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 321; E. Lévi-Provençal, "Ömer b. Hafsûn", *MEB İA*, C. IX, İstanbul, 1964, s. 467; Mehmet Özdemir, *Endülüs'de Muvelledûn Hareketleri*, s. 244.

³¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 80; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 127.

doğru inerek sürdüren istilaclar Cezret'l-Hadr'ya (Algeciras) ıkartma yaparak burayı yağmalayıp Őhrin Ulu Cami'sini yaktılar.³¹⁴ Ardından Tüdmir (Tudmir/Murcia) sahillerine gelen Normanlar, Müslümanların başarılı mukavemeti sayesinde hiçbir Şey elde edemeden Endülüs' terk etmek zorunda kaldılar. Normanların yaptıkları bu saldırılarda çok fazla gemi ve adam kaybetmelerinde, Endülüs'n ilk saldırıdan ders çıkartması sonucu sahil Şehirlerini müstahkem hale getirmeleri ve bu sahilleri korumak için savaş gemileri yapmaları önemli bir yer tutmaktadır.³¹⁵

Ülkenin kuzeyindeki küçük Hristiyan krallıkları giderek güçlenmekte ve Müslümanlar aleyhinde genişleme göstermekteydiler. Bundan tr, Emr Muhammed bu devletlerin güneye doğru ilerlemelerini sınırlandırmak için kuzey istikametinde pek çok sefer gerçekleŐtirmiŐti. Bunlardan ilki, saltanatının ilk yılında (852) Tufle Valisi Ms b. Msa komutasında bir orduyu Alava bölgesine gndermesiydi. Müslümanlar buraya başarılı akınlar yaparak birkaç kaleyi ele geçirip geri döndüler.³¹⁶ I. Muhammed, 855 yılında yanına sınır bölgesinden gelen birlikleri de katarak bizzat ordunun başında Cillikiye (Galicia) bölgesine gitti. Bu bölgenin sonuna kadar giden Emr, buradan pek çok kaleyi fethederek geri döndü.³¹⁷ 861 yılında ise Navarre Krallığı'nın merkezi olan Pamplona Şehrine bir ordu gönderdi. Bu esnada krallığın başında bulunan I. Garcia (851-880), Asturias Kralı I. Ordone'nun müttefikiydi. İslm ordusu Őhrin etrafındaki birçok yeri ve kaleyi zapt etti ve Garcia'nın oğlu Frtn'u 20 yıl boyunca kalacağı Kurtuba'ya esir olarak götürdü.³¹⁸

---

³¹⁴ Abdurrahman Ali Hacc, *İslam Fetihden Grnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, s. 308; *Doğuştan Günümüze Büyük İslm Tarihi*, IV, s. 262-263.

³¹⁵ Abdurrahman Ali Hacc, *İslam Fetihden Grnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, s. 311; *Doğuştan Günümüze Büyük İslm Tarihi*, IV, s. 263.

³¹⁶ el-Makkar, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 127.

³¹⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslm Tarihi*, IV, s. 264.

³¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kmil*, VII, s. 83-84; el-Makkar, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 127.

Emîr Muhammed'in kuzey bölgesine düzenlediği bir diğer fetih girişimi 865 yılında gerçekleşti. Ordunun başına oğlu Münzir'i geçirdikten sonra onları Cillikiye (Galicia) bölgesine gönderdi. Bu arada, Asturias Kralı III. Alfonso Müslüman ordusunun ilerleyişini durdurmak için askerlerini toplayıp onlarla savaşmaya başladı. Ancak, yapılan savaşta Hristiyan birlikleri büyük bir yenilgiye uğrayarak savaş meydanından kaçmaya çalıştılar. İslâm kuvvetleri böylece muazzam bir zafer elde ederek ülkelerine döndüler.³¹⁹ Saldırılarını özellikle Cillikiye bölgesinde yoğunlaştıran I. Muhammed, bu bölgeye denizden donanma ile saldırmanın daha kolay olacağı bilgisini alması üzerine, sahillerde bulunan tersanelerde gemi yapımı için talimat verdi. Donanma hazır hale gelince 879 senesinde Atlas Okyanusu'na açıldı. Fakat çıkan bir fırtına yüzünden çoğu gemi kullanılamaz hale geldi ve donanma herhangi bir savaşa katılmadan üssüne geri dönmek mecburiyetinde kaldı.³²⁰

Otuz dört yıllık hükümdarlığı süresince toplumun her kesimiyle problemler yaşayan I. Muhammed, sadece fukahâ tarafından desteklenmişti. Bu desteğin sebebi, Emîr'in adil oluşundan ve babası döneminde başlayan Hristiyan fanatikliğini, liderleri Eulogius ve diğerlerini 859 yılında idam ettirerek ortadan kaldırmasından kaynaklıydı.³²¹ Bu dönemde, yerel güçler özellikle sonradan Müslüman olan aileler (Müvelledler) devletin otoritesini kabullenmeyerek buldukları muhitlerde nüfuzlarını arttırmaları sonucu devlet ile mücadelelere girişmişlerdi. Nitekim yukarı sınır bölgesinde Müvelled olan Benî Kasî ailesi, aşağı sınır bölgesinde Benî Mervân ailesi ve güney Endülüs'te Ömer b. Hafsûn merkezî yönetime başkaldırmışlardı. Bununla birlikte, kuzeyde bulunan Hristiyan krallıkları da Endülüs'ün iç işlerine karışmak suretiyle devlete karşı ayaklananlara yardım etmişlerdi. Mevcut rejime yönelik tüm bu tehditler sonraki iki Emîr

---

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 138; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 127; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 266-267.

³²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 278-279; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 265-266.

³²¹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 305-306; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 136, 143.

devrinde de devam ederek Endülüs Emevî Devleti'nde *el-fitnetü'l-kübrâ* (Büyük Fitne) adı verilen bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur.³²²

1.1.6. Münzir b. Muhammed (886-888)

Babasının döneminde çeşitli savaşlarda üstlenmiş olduğu komutanlıklarla kendisini ispatlamış olan Münzir, devraldığı ülkenin dört bir yanında Kurtuba'daki Emîr'e karşı sadakatsizlikler ve ayaklanmalar ile karşı karşıya geldi. Bilhassa, babasının ölmeden önce kendisini üzerine gönderdiği Bübeşter kalesinde bulunan Ömer b. Hafsûn'un isyanı³²³ son bulmamış, tam tersine halka yaptığı etkili konuşmalar ve yayıldığı toprakların genişliğiyle gücünü daha da arttırmıştı. Emîr Münzir bu yüzden 887 yılında ordunun başında isyancıların üzerine gitti. Öncelikle Ömer b. Hafsûn'un Reyyû bölgesinde ele geçirdiği birkaç kaleyi teslim aldı ve daha sonra isyanın merkezi konumundaki Bübeşter kalesine yöneldi. Bir süre burayı kuşattıktan sonra Kurtuba'ya geri döndü.³²⁴ Ertesi yıl, tekrardan ordunun başında sefere çıkan Münzir, önce İbn Hafsûn'un müttefiki Erşedûne (Archidona)³²⁵ reisi Müvelled Aşşun'un üzerine yürüdü. Burayı zapt ederek reisini ve ona yardım eden Sierre de Priego'da kaleleri bulunan Benî Matruh'tan üç kişiyi ölümle cezalandıran Münzir, buradan Ömer b. Hafsûn'un sığınağı olan Bübeşter'e geçti.³²⁶

Bütün etrafının kuşatılmış olduğunun ve kaçacak bir yerinin olmadığını farkına varan Ömer b. Hafsûn, bazı şartlar öne sürerek teslim olmayı teklif etti. Kendisinin orduda komutan olmasını ve ailesinin kendisiyle birlikte Kurtuba'ya yerleşmesini isteyen İbn

³²² Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarihi*, s. 103.

³²³ Bu isyanın nedenleri hakkında kapsamlı bir değerlendirme için, bkz. Roberto Marin-Guzman, "The Causes of the Revolt of Umar ibn Hafsun in al-Andalus (880-928)", *Arabica*, 1995, Vol. 42, Fasc. 2, s. 180-221.

³²⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 273.

³²⁵ İbn Hafsûn buralıdır. Bkz. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 46.

³²⁶ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 321-322; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 147.

Hafsûn'un şartlarını kabul eden Emîr Münzir, kuşatmayı kaldırarak dönüş hazırlıklarına başladı. Lakin Ömer bu sırada karargâhtan firar ederek yeniden Bübeşter'e geçti ve isyanını sürdürdü. Bu duruma çok sinirlenen Emîr Münzir, kuşatmayı tekrardan daha şiddetli bir şekilde başlattı ama ömrü buna vefa etmeyerek 888 yılında vefat etti.³²⁷ Münzir'in bu ani ölümünü tarihçiler kardeşi Abdullah tarafından organize edildiği şeklinde yorumlamaktadırlar. İbnü'l-Kûtiyye eserinde, Münzir'in ölümüne hadımlarından birisinin, Kurtuba'ya dönünce yaptığı bazı kötü davranışlarından dolayı Emîr tarafından cezalandırılacağından korkmasından ötürü, onun yarasına koyduğu zehirli bandajın sebep olduğuna yer vermektedir.³²⁸ Diğer taraftan, Dozy bu durumu kardeşi Abdullah'ın planlayarak Münzir'in doktoruna rüşvet verdiğini dile getirmektedir.³²⁹

1.1.7. Abdullah b. Muhammed (888-912)

Abdullah b. Muhammed'in tahtta bulunduğu sürede ülkede birlik ve beraberlik duygusu kayboldu ve ayaklanmalar çoğalarak her bölgede bağımsızlık nidaları yükseldi. Saltanatının büyük bir bölümünde ülkenin her köşesinde devlete düşman olan kimselerle mücadele etmek zorunda kaldı. Endülüs'ün her tarafında huzursuzluk baş gösterdiği bir dönemde iktidar sahibi olan Emîr Abdullah, Emevî otoritesinin sadece Müvelledûn muhalefetiyle değil, ayrıca soylu Arap ailelerinin muhalefetiyle de karşılaşmasına tanıklık etti.³³⁰

---

³²⁷ *A History of Early Al-Andalus*, s. 131; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 130-131; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 322-323; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 274.

³²⁸ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 131.

³²⁹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 322. Ayrıca bkz. Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 114; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 147.

³³⁰ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 131; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 324.

Araplar ile Müvelledler arasında vuku bulan çatışmalardan biri İlbîre’de (Elvira) yaşandı. Arap aristokratları yeni Müslüman olanlara tepeden bakmakta ve onları “aşağılık ayak takımı” olarak görmekteydiler.³³¹ Araplar, Kurtuba ile bağlarını keserek kendilerine Kaysî Yahyâ b. Sukala’yı lider seçtiler. Ancak, merkez üssü olarak belirledikleri Gırnata’nın (Granada) kuzey doğusunda bulunan bir kalede Müvelledlerin 889 yılında saldırısıyla Araplar mağlup edilerek liderleri öldürüldü. Bunun üzerine, kendilerine Suvvâr b. Hamdûn el-Kaysî adında yeni bir lider seçtiler. Onun liderliğinde Yemenîler dâhil Araplar tekrardan birlik olarak güçlendiler ve Müvelledlerin hâkim oldukları birçok kaleyi teker teker ele geçirdiler.³³²

Suvvâr’ın bu kadar güçlenmesi üzerine, Müvelledûn Kurtuba’nın İlbîre Valisi Ca’d b. Abdulgaffar’dan da aldıkları destekle büyük bir ordu tertip etti. Buna karşın sayıları az olmalarına rağmen Suvvâr’ın birlikleri savaştan zaferle ayrıldı ve Ca’d esir edildi. Bununla birlikte, Suvvâr’ın Ömer b. Hafşûn’un elinde bulunan kalelere saldırmasıyla aralarında cereyan eden düşmanlık sonucu Suvvâr, 890 yılında İbn Hafşûn’un adamlarından Hafs b. Murra’nın onu pusuya düşürmesiyle öldürüldü. Onun yerine liderliğe geçen aynı zamanda şair olan Said b. Cudî, selefi kadar Müvelledûn ve Ömer b. Hafşûn karşısında varlık gösteremedi.³³³

İlbîre’deki Araplar ile Müvelledûn arasındaki kıyasıya rekabetin bir benzeri aynı yıllarda Emevî başkenti Kurtuba’ya çok yakın bir şehir olan İshbîliye’de (Sevilla) meydana gelmekteydi. Şehrin ahalisi Araplar, Müvelledler, Hristiyanlar ve Yahudilerden müteşekkildi. Müvelledûn arasında öne çıkan aileler Benî Angelino ve Benî

---

³³¹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 326.

³³² S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 149; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 294

³³³ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 328-335; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 294-296; Mehmet Özdemir, *Endülüs’de Müvelledûn Hareketleri*, s. 264-268; Roberto Marin-Guzman, “Social and Ethnic Tensions in Al-Andalus: Cases Of Ishbîliyah (Sevilla) 276/889-302/914 and Ilbîrah (Elvira) 276/889-284/897- The Role Of ‘Umar Ibn Hafşûn”, *Islamic Studies*, 1993, Vol. 32, No: 3, s. 301-308.

Sabarico'ydu.³³⁴ Arap aristokratları ise pek çok komutan ve devlet adamının mensup olduğu Benî Abde,³³⁵ Yemenî asıllı Hadramî kabilesinden olan Benî Haldun ve anne tarafından eski Vizigot Kralı Witiza'nın kız torunu Sara'ya dayanan Yemenli Lahmî kabilesinden Benî Haccac ailelerinden oluşmaktaydı.³³⁶

İlk karışıklığı, 889 yılında Müvelledûn aleyhinde faaliyetler yürüten Benî Haldun'un lideri Kurayb b. Haldun başlattı. Benî Haccac ile anlaşarak ve Emîr'in İşbîliye üzerindeki kontrolünün zayıflamasını da fırsat bilerek Berberîleri yeni Müslüman olanların mallarını yağmalamak için kışkırttı. Fakat durumun farkında olan Müvelledûn birleşerek Araplara karşı gelmeye çalıştılar. Ancak, Emîr Abdullah'ın karışıklıkları önlemek için şehre gönderdiği oğlu Muhammed'e rağmen, hiçbir netice alınamadı. Üstelik İşbîliye'de olaylar daha karmaşık hale geldi. Nihayetinde çıkan anlaşmazlıklar sonucunda Arap aileleri yeni Müslümanlar üzerinde egemenliklerini kabul ettirdiler.³³⁷

İspanyol Müslümanların birçoğunun yok edilmesinden sonra 891 yılı itibariyle Emîr'in de bu durum karşısında çaresiz kalmasıyla Araplar şehirde tek hâkim konumuna geldiler. Lakin daha sonra İşbîliye üzerinde hâkimiyet kurmak adına bu aileler arasında çatışmalar yaşanmaya başladı. Şehrin valisi hâline gelen Benî Abde reisi Ümeyye b. Abdülgâfir'e karşı 893 yılında Benî Haccac ve Benî Haldun birleşip onu sarayında kuşatarak öldürdüler. Böylelikle şehrin idaresi, Kurayb b. Haldun, kardeşi Halid b. Haldun ve İbrahim b. Haccac'a kaldı.³³⁸ 899 yılına kadar şehri birlikte yönetmeye çalışan

---

³³⁴ Roberto Marin-Guzman, "Social and Ethnic Tensions in Al-Andalus", s. 282; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 92.

³³⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 288; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman", *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 120.

³³⁶ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 338; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 288.

³³⁷ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 338-348; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 151-152; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 92-93.

³³⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 289.

iki ailenin daha sonra arası bozuldu ve İbrahim b. Haccac düzenlediği bir akşam yemeği davetinde Kurayb ve kardeşi Halid'i öldürerek İşbîliye idaresini tek başına eline aldı.³³⁹

Mamafih, İbrahim b. Haccac 900 senesinde Endülüs Emevî Devleti'nin baş düşmanı olan Ömer b. Hafsûn ile iş birliğine girişti. Karmûne'de (Carmona) bir araya gelen iki asi lider Kurtuba'ya karşı güç birliği yapmaya karar verdi. Oluşturdukları orduyla Emevî kuvvetlerini bozguna uğratan Ömer b. Hafsûn, aynı gün bir zafer daha kazanmak istedi. Bu yüzden, civar kalelerden adamlar toplayarak yaklaşık on beş bin kişilik daha büyük bir ordu meydana getirdi. Bununla birlikte, ordu içindeki komutanlardan kendisine uyarılar yapılmasına rağmen, o harekete geçti. Ömer b. Hafsûn kalabalık bir orduyla 902'de Ahmed b. Ebû Abde komutasındaki Kurtuba ordusuna saldırdı, fakat İbn Hafsûn yenilgiden kendisini kurtaramadı.³⁴⁰

Öte yandan, havadislerin başkente ulaşmasının akabinde Emîr Abdullah bu duruma sinirlenerek yanında rehin bulunan Ömer b. Hafsûn'un yeğenini öldürttü. Bir diğer rehin İbrahim b. Haccac'ın oğlu Abdurrahman da aynı kaderi paylaşacakken, köle Bedr bu durumun her iki asiye birbirine daha da yakınlaştıracığını Emîr'e izah etti ve vezirleri de onun dediklerini haklı bulmaları sonucunda idam emri iptal edildi. Bunun üzerine, İbrahim b. Haccac'a eğer itaat eder ve yıllık vergisini düzenli olarak ödemeyi kabul ederse, oğlunun serbest kalacağını bildiren bir mektup gönderildi. Bu teklifi seve seve kabul eden İbrahim b. Haccac, Emîr Abdullah'a itaatini sunarak Ömer b. Hafsûn ile olan ittifakına son verdi. Endülüs Emîr'i serbest bıraktığı Abdurrahman'ı İşbîliye idaresine, kardeşi Muhammed'i de Karmûne idaresine tayin etti.³⁴¹

³³⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 290; Roberto Marin-Guzman, "Social and Ethnic Tensions in Al-Andalus", s. 293; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 93.

³⁴⁰ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 136-137; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 374-377.

³⁴¹ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 137; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 377; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 290-291.

Emîr Abdullah zamanında Ömer b. Hafsûn isyanı daha ürkütücü bir hal almaya başladı. Neredeyse tüm güney Endülüs üzerinde hâkimiyet kuran, hatta Kurtuba yakınlarına kadar varlığını hissettiren İbn Hafsûn, artık iyiden iyiye Emevî saltanatının kökünü kazımak istiyordu. Bu yüzden, öncelikle kendisini kalıcı hale getirebilmek için destek arayışına başladı. Zira kendisi Müvelled olduğu için ve saldırı düzenlediği yerlerde ağırlıklı olarak Araplar ikamet ettiğinden onların kendisini kabullenmesi mümkün değildi. Ancak, eğer ki Abbâsîler'in rızasını alarak kendisini onlar adına Endülüs Valisi olarak kabul ettirebilirse, Araplar o zaman itaat etmeyi reddetmeyecekler ve böylece kurmayı düşündüğü devlet için meşruiyet sağlamış olacaktı. Bundan dolayı, Kuzey Afrika'daki Abbâsîler'e bağlı olan Ağlebîler (800-909) ile ilişki kurdu.³⁴²

Ömer b. Hafsûn'un yeni bir devlet kurma peşinde olduğu ve bunun için dış destek arayışına girdiği sırada Kurtuba'yı kasvetli bir hava bürümüşü. Bunun nedeni, ülkenin her bölgesinde yankılanan ayaklanma seslerine karşı yönetimin çaresiz kalmasıydı. İsyandar sebebiyle ekonomik devinimin durgunlaşması askerî birliklerde zafiyete yol açmaktaydı. Buna karşın, Ömer b. Hafsûn tehdidini ensesinde hisseden Emîr Abdullah, bu tehde bir son verebilmek adına on dört bin kişilik bir ordu hazırladı ve 891 yılında Kurtuba'ya çok yakın bir kale olan Bulây'daki (Polei) Ömer b. Hafsûn'un üzerine harekete geçti. Emîr'in ordusu karşısında beklenmedik bir mağlubiyet alan İbn Hafsûn, önce İstece'ye (Ecija) daha sonra ise ana karargâhı olan Bübeşter'e çekilmek zorunda kaldı.³⁴³ Emîr Abdullah ordusuyla İbn Hafsûn'un kontrolünde olan İstece ve Ceyyân (Jaen) bölgelerine giderek buraları yeniden egemenliği altına aldı. Bundan başka,

---

³⁴² Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 356-357; Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 154; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 94.

³⁴³ *A History of Early Al-Andalus*, s. 132; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 361-365; Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, s. 173; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 281.

Bübeşter'e yönelerek Ömer b. Hafsûn'un müstahkem kalesini bir süre kuşatma altına aldıktan sonra Kurtuba'ya geri döndü.³⁴⁴

Bu yenilgiden sonra Ömer b. Hafsûn'un gücünde azalma olsa da Emîr Abdullah'ın ölümünden sonra dahi ayaklanmasını sürdürdü. Bununla birlikte, yenilgi sonrasındaki süreçte Emîr karşısında askerî güç olarak çökmeye başlayan Ömer b. Hafsûn, daha önce başvurduğu Abbâsîler'den umduğu desteği göremediğinden yeniden içte ve dışta destek aramaya başladı. Buradan hareketle, Ömer b. Hafsûn kuzeydeki Hristiyan krallıklarından destek alabilmek için 899 yılında ailesiyle birlikte din değiştirerek Hristiyanlığı kabul etti. Samuel adını alan Ömer b. Hafsûn'un bu hareketi her ne kadar ülkedeki Müsta'riblerin onun tarafına geçmesini sağladıysa da kendisini en başından beri takip eden ve destekleyen yeni Müslümanların ondan ayrılmasına sebep oldu.³⁴⁵

Ömer b. Hafsûn, Emîr Abdullah'ın iktidarının son on yılında İşbîliye'deki İbrahim b. Haccac'dan Leon'daki Asturias Kralı III. Alfonso'ya kadar devletin hemen hemen bütün düşmanlarıyla ittifak arayışına girdi.³⁴⁶ Emîr Abdullah yaşadığı sürece aralarındaki mücadele devam etti. Ömer b. Hafsûn aralarında yapılan savaşların birçoğunda yenilmesine rağmen Bübeşter'deki mevkiini korumayı başardı. Dahası, karşısına çıkan her fırsatı değerlendiren İbn Hafsûn bazen Emîr'den barış isteyerek bazen de içeriden veya dışarıdan kendisine yardım arayarak isyanını sürdürdü. Bu isyanı ortadan kaldırmak Emîr Abdullah'ın torunu ve halefi III. Abdurrahman'a nasip oldu.³⁴⁷

Abdullah b. Muhammed'in yirmi dört yıl süren hükümdarlığı süresince irili ufaklı birçok isyanla mücadele etmesi ve bunların bir kısmının çok geniş sahalara yayılması

---

³⁴⁴ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 365-366; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 155; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 282.

³⁴⁵ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 385-386; E. Lévi-Provençal, "Ömer b. Hafsûn", s. 467; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 283; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 94.

³⁴⁶ Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 94.

³⁴⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 285.

onun egemenliğini zedelemiş ve devletin bütünlüğünü yok etme noktasına getirmişti. Öte yandan, ülkenin içinde vuku bulan kaos ortamı devleti siyasi, iktisadî ve askerî açılardan yıpratmıştı. Bunun yerine, bazı sınır valileri ve komutanları Emîr adına kendi kuvvetleriyle seferler tertip etmişlerdi. 904-911 yılları arasında gerçekleşen bu seferlerin dikkate değer olanlarını Muhammed b. Abdülmelik et-Tavîl ve Lebb b. Muhammed yönetmişti.³⁴⁸

Son derece karmaşık ve çetrefilli bir dönemde iktidar sahibi olan Abdullah, 912 yılında vefat ederek yerine Endülüs Emevîleri'ni içinde buldukları bunalımdan çıkartarak devlete altın çağını yaşatacak olan torunu Abdurrahman geçti.³⁴⁹

1.2. Halifelik Dönemi (929-1031)

1.2.1. Abdurrahman b. Muhammed (en-Nâsır) (912-961)

891 yılında doğumundan sonra babasını kaybettiğinden dedesi himayesinde yetiştirilerek tahta en uygun aday hâline getirilen III. Abdurrahman, genç yaşına ve hanedan içinde hükümdarlığa daha yakın amcalarının ve babasının amcalarının bulunmasına rağmen, Endülüs Emevî Devleti'nin yeni Emîr'i oldu.³⁵⁰ Dâhilî ihtilafların Endülüs'ün her tarafında patlak verdiği ve ayaklanmaların her yerde en yoğun şekilde yaşandığı bir zamanda Emîr olan Abdurrahman b. Muhammed'in tahta çıkmasına ne devlet ricalinden ne de toplumun farklı kesimlerinden karşı gelen oldu.³⁵¹

Hükümdarlığı süresince Kurtuba'daki Emevîler'in gücünü azimli ve kararlı politikalarıyla eskisinden daha da fazla artırdı. İbn Hafsûn'a karşı yürütülen iç savaşın ve

³⁴⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 301; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman", s. 120.

³⁴⁹ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, s. 234.

³⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 67.

³⁵¹ *A History of Early Al-Andalus*, s. 134; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 133.

sınır bölgelerinde ileri gelenlerin başkaldırmalarının merkezî otoriteyi zayıflatmasının yanı sıra, haricî vaziyette Kuzey Afrika'da 909 yılından itibaren etkin hale gelen Şîi temelli Fâtımîler³⁵² ve ülkenin kuzeyindeki Asturias-Leon Krallığı (911-1230)³⁵³ tehlikelerine karşın, uzun süren iktidarı, dirayet ve basiret sahibi oluşu ve devlet adamlığı vasfı sayesinde tüm bunları bertaraf ederek Endülüs'e en parlak dönemini yaşattı.³⁵⁴

III. Abdurrahman, dedesi Abdullah döneminde isyancılara karşı izlenen uzlaşmacı politikadan vazgeçerek, devletten çözülen eyaletlerdeki asiler üzerine tedbirli ve istikrarlı hamleler yaparak kademeli bir şekilde Kurtuba'nın gücünü Arap aristokrasisine ve Müvelledûn'a kabul ettirme yoluna gitti.³⁵⁵ Bunun için ilk olarak İşbîliye (Sevilla) idaresini uzun yıllardır ellerinde tutan Benî Haccac ailesi üzerine yoğunlaştı. İbrahim b. Haccac'ın büyük oğlu Abdurrahman'ın vefat etmesiyle yerine seçilen Ahmed b. Mesleme'ye, Karmûne (Carmona) idaresine hâkim olan İbn Haccac'ın diğer oğlu Muhammed'in karşı çıkmasından faydalanan Emîr Abdurrahman b. Muhammed 913 yılında buraya bir ordu gönderdi. Başarılı geçen muharebe sonucunda İşbîliye ve daha sonra 914 yılında da Karmûne Emîr'in kontrolü altına girdi.³⁵⁶

Bu gelişme dört Emîr görmüş İbn Hafsûn için sıkıntılı bir sürecin işaretiydi. Zira III. Abdurrahman'ın güney bölgesindeki hâkimiyeti onun etki alanının daralmasına ve sonunda da isyanını başlattığı Bübeşter (Bobastro) çevresindeki dağlık arazide mahsur kalmasına sebep oldu. Bununla birlikte, otuz yedi yıl devlete karşı mücadele eden Ömer b. Hafsûn eceliyle 917 yılında müstahkem kalesinde ömrünü tamamladı.³⁵⁷ Ömer b.

³⁵² 909-1171 yılları süresince Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de saltanatını yürüten bir Şîi devleti. Bkz. Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, C. XII, İstanbul, 1995, s. 228-237.

³⁵³ III. Alfonso (866-910)'dan sonra tahta geçen oğlu Garcia (910-914) krallığın başkentini Oviedo'dan Leon'a taşıdı. Bundan sonra "Asturias Krallığı" yerine "Leon Krallığı" şeklinde isimlendirildi. Bkz. Abdurrahman Ali Haccî, *İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, s. 355; Lütfi Şeyban, *Reconquista, Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, s. 86.

³⁵⁴ Rafael Altamira, "The Western Caliphate", s. 419; W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 45.

³⁵⁵ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 383; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 162.

³⁵⁶ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 388-389; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 163; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 312-313.

³⁵⁷ *A History of Early Al-Andalus*, s. 134; İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 140.

Hafsûn'un ölümünden sonra geriye Cafer, Süleyman, Abdurrahman ve Hafs adlarında dört tane oğlu kaldı. Oğulları arasında kendisi gibi din değiştirip Hristiyan olan en büyük oğlu Cafer, Bübeşter'in yönetimini devraldı. 919 yılında Abdurrahman b. Muhammed'in kuşatması sonucunda direnemeyeceğini anlayınca ona rehine ve yıllık haraç vermeyi teklif ederek barış istedi.³⁵⁸ Aynı sene içerisinde kardeşi Abdurrahman, Emîr'in gönderdiği askerî birliklere mağlup olarak Kurtuba'ya getirildi ve ömrünün sonuna kadar burada kaldı.³⁵⁹

Bübeşter hâkimi Cafer ise babası zamanında onu destekleyen Müvelledlerin yeniden desteğini kazanabilmek için İslâmiyet'e dönme niyetindeydi. Ancak, yeni Müslümanların istediği huzur ortamını III. Abdurrahman zaten sağladığından ona iltifat etmediler ve Hristiyanlar da liderlerinin bu ikiyüzlü siyasetine ayaklanarak onu 920 yılında öldürdüler.³⁶⁰ Bunun üzerine, yerine kardeşi Süleyman geçti. Fakat III. Abdurrahman'ın saldırılarında sebat göstermesi sonucu Süleyman 927 yılında Bübeşter'de yapılan savaşta hayatını kaybetti ve cesedi Kurtuba'ya götürüldü.³⁶¹

İbn Hafsûn'un dördüncü oğlu Hafs liderliği ele aldığı anda, Emîr Abdurrahman 927 yılında kaleyi teslim alasıya kadar Bübeşter'i kuşatma altına aldı. Başlangıçta kuşatmayı bizzat idare eden III. Abdurrahman, daha sonra bu görevi Saîd b. Münzir adlı komutanına devretti. Altı aylık mukavemetten sonra Hafs 928'de teslim oldu ve akabinde Kurtuba'ya götürülerek orduda görevlendirildi. Bübeşter kalesi ise Emîr'in isteği üzerine yıkıldı.³⁶² Bu zafer, bütün İberyâ'da olduğu gibi Kuzey Afrika'da da geniş yankı buldu. Öyle ki, III.

---

³⁵⁸ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 393; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 165.

³⁵⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 315.

³⁶⁰ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 393-394; Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, s. 174; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 165-166.

³⁶¹ *A History of Early Al-Andalus*, s. 134; İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 140.

³⁶² *A History of Early Al-Andalus*, s. 134; İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 140. Ayrıca İbn Hafsûn ve oğullarının isyanının son dönemleri hakkında detaylı bilgi için, bkz. Roberto Marin-Guzman, "The End of the Revolt of 'Umar Ibn Hafsûn in al-Andalus: The Period of Abd al-Rahmân III (912-928)", *Islamic Studies*, 1995, Vol. 34, No: 2, s. 153-205.

Abdurrahman'ın ülke içinde ve dışında kazandığı hiçbir başarı onun otoritesini ve prestijini bu denli arttırmaya muvaffak olmamıştı.³⁶³

III. Abdurrahman 928 yılına kadar Endülüs'ün güneyinde İstecce (Ecija), Ceyyân (Jaen) ve İlbîre (Elvira), doğusunda Tüdmir (Tudmir/Murcia), Lûrka/Lûraka (Lorca), Likant (Alicante) ve Belensiye (Valencia) ve batısında ise Mâride (Merida) ve Bâce (Beja) eyaletlerinde ayrılıkçılara boyun eğdirerek bu bölgeleri egemenliği altına aldı.³⁶⁴ Bundan sonra epeydir Benî Mervân'ın idaresinde otonom vilayet hükmünde yönetilen Batalyevs (Badajoz) 929 yılında kuşatma altına alındı ve İbn Mervân'ın torunlarının şiddetli direnişi 930 yılında son bularak bu bölge de Kurtuba'nın hâkimiyet sınırları içerisine girdi.³⁶⁵

Aşağı sınır bölgesinde otoritesini sağlamlaştıran Abdurrahman b. Muhammed, dikkatini senelerdir bir türlü dize gelmeyen ve bağımsız gibi yönetilen Tuleytula (Toledo) üzerine vermeye başladı. Bu bağlamda, önce şehrin sulh yoluyla teslim olması için fakihlerden müteşekkil bir heyet gönderdi. Ancak halk itaat etmeye yanaşmayınca, 930 yılında veziri Saîd b. Münzir komutasında bir orduyu şehri kuşatması için gönderdi. Hatta Emîr kuşatmadan kesin bir sonuç alınabilmesi için Tuleytula yakınlarında el-Feth (Zafer) isminde bir şehir inşa ettirdi. İki yıl süren kuşatma esnasında, Leon Kralı II. Ramiro (931-951) Tuleytula'ya yardım etmek için asker gönderdi, fakat ordusu yolda Emevî birlikleri tarafından bozguna uğratıldı. Bunun neticesinde, açlık ve sefalet içinde olan halk daha fazla dayanamayarak 932 yılında teslim oldu.³⁶⁶

³⁶³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 316; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 152.

³⁶⁴ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 395-396; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 166-167; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 317.

³⁶⁵ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 140; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 396.

³⁶⁶ Mes'ûdî, *el-Mas'ûdi's Historical Encyclopedia*, s. 371; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 396-397; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 167-168; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 318-319.

Yukarı sınır bölgesine gelince, Sarakusta (Saragossa) hâkimi Benî Tüçîbî ailesi zaten Kurtuba'nın daimî müttfikiydi ve devlete düzenli olarak vergilerini göndermekteydi. Tutîle (Tudela) vilayetinin idaresindeki Benî Kasî ailesi ise kendi içlerinde ihtilafa kapılarak güçsüzleşti. Bu durum, 924 yılında III. Abdurrahman'ın buranın kontrolünü kolayca ele geçirebilmesini sağladı. Hanedanın bir kısmı Kurtuba'ya getirilerek devlet hizmetine alındı. Diğer bir kısmı Hristiyan olup Leon ve Navarre Krallıkları'nın saflarına geçti.³⁶⁷

Böylece yirmi yıllık uzun ve meşakkatli mücadeleler akabinde, bütün ülke sulh ve sükûnete kavuşturularak devlet mutlak bir liderin idaresi altında yeniden sağlam esaslar üzerine oturtuldu. Abdurrahman b. Muhammed devleti yarım asırdan fazla bir süre boyunca yıpratın ve neredeyse parçalanmaya sürükleyen başkaldırmaların hepsine bir son vermekle ülkeye birlik kazandırmasını, 929 yılında “Emîrü'l-Mü'minîn” ve “en-Nâsir li-Dinillah” unvanlarını alarak kendisini *Halife* ilan etmesiyle taçlandırdı.³⁶⁸

Tarihçilerin ekseriyeti “halifelik” mefhumunun Endülüs topraklarına girmesindeki başlıca sebebin, Kuzey Afrika'da bulunan Fâtımîler'in kendilerini 910 yılında “Halife” ilan etmeleri³⁶⁹ ve İfrîkiye ve Endülüs üzerinde izledikleri yayılcı politikası olduğu noktasında hemfikirdir.³⁷⁰ Zira X. yüzyılda İslâm dünyasının lideri statüsündeki Abbâsî Hilâfeti zayıflama sürecine girerek yalnızca politik gücünü değil, halk üzerindeki dinî ve manevi nüfuzlarını da kaybetmişti. Bu zayıflamanın bir neticesi olarak Kuzey Afrika'da Şî-İsmâilî temelli bir devlet kurulmuştu ki bu devlet kendisini

---

³⁶⁷ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 140; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 319-320; Casim Avcı, “Kasî (Benî Kasî)”, *DİA*, XXIV, s. 561.

³⁶⁸ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, s. 234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 462; el-Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 147.

³⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 46; Eymen Fuâd Seyyid, “Fâtımîler”, s. 228.

³⁷⁰ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 408, 423; Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, s. 174; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 168; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 179; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 360-361; Mustafa Fayda, “Emîrü'l-mü'minîn”, *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 156; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 134; Lütfi Şeyban, *Endülüs*, s. 38.

İslâm âleminin siyasi lideri olmanın yanında manevi lideri olduğunu da iddia etmişti. Buna mukabil, Doğu'daki Abbâsîler'in çaresizlik içinde kalması, o esnada III. Abdurrahman'ın devlet nezdinde sahip olduğu kudretin ve halkının ve ulemanın onu teşvik etmesinin etkilerinin yanında, Şîî propagandasına karşı Sünniliği hâkim kılma gayesiyle kendisini *Halife* ilan etti.³⁷¹

Batılı araştırmacılardan Watt, halifelik makamının sadece Fâtımî tehdidine karşı iddia edilmiş olduğunu ve bu yüzden bütün Müslümanları kapsayacak şekilde evrensel bir boyuta sahip olmadığını, sadece Endülüs hükümdarlarının bütün diğer Müslüman siyasi otoritelerinden bağımsızlığı anlamını taşıdığını söylemektedir. Çünkü III. Abdurrahman'ın halifeliği bütün Müslümanları kapsayacak şekilde iddia etmesi için kendisini Şam halifelerinin soyundan geldiğini öne çıkartabileceğini ama bunu yapmayarak böylece halifelik iddiasının Abbâsîler'den ziyade Fâtımîler'in iddiasına karşı olduğunu aktarmaktadır.³⁷²

Mamafih, Endülüs toplumundaki çeşitli unsurların merkezî otoriteyi tanımayıp kendi bağımsızlıkları peşinde koştukları bir zamanda hükümdar olan III. Abdurrahman, devletin gücünü hissettirebilmek için yıllarca çaba sarf etmişti. Endülüs topraklarında yaşayan Arapların, Berberîlerin, Müvelledlerin, Müsta'riblerin ve Yahudilerin iktidar sahibi olan Emevî hanedanına sadakatlerinin dönem dönem değişkenlik arz etmesi ülkenin bütünlüğünü tehlikeye atmıştı. Farklı çıkarları olan toplulukların bir arada yaşadığı böyle bir ortamda devletin bütünlüğünü ve bağımsızlığını ayakta tutabilmek için çok güçlü bir merkezî otoriteye sahip olunması gerekmektedir. Bundan dolayı, Abdurrahman b. Muhammed halifelik makamının getirdiği siyasi ve dinî itibarla birlikte Emevî ailesinin prestijini ve yetkisini toplumun her kesiminde sağlamaya muvaffak oldu

---

³⁷¹ Celâleddîn Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, çev. Onur Özatağ, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 404-405; Abdurrahman Ali Haccî, *İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, s. 389; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", s. 154.

³⁷² W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 52.

ve hilâfetin halk arasında -en azından Müslümanlar için- birleştirici özelliğinden faydalandı.³⁷³

Halife Abdurrahman'ın dâhilî siyasette gösterdiği başarı aynı şekilde dış güçlerle mücadelede de bariz bir şekilde görülmekteydi. Onun hükümdarlığını kapsayan süreçte İberya'nın kuzey ve batısında kalan Hristiyanlar Douro Nehri'ne kadar ulaşarak nehrin kuzeyindeki düz arazilere yerleşmişlerdi. Bu meyanda, Leon şehri güçlü bir başkent hâline gelerek nehrin kuzey kıyısında kalan Zamora onlar için önemli bir ileri karakol olmuştu ve bu bölgelerden güneydeki Müslüman topraklarına akınlar düzenlemeye başlamışlardı.³⁷⁴

Bunlardan ilki, Asturias-Leon Kralı II. Ordone'nun (914-924) tahta geçmesinden bir yıl sonra Mâride (Merida) şehrini ele geçirip halkını kılıçtan geçirmesiydi. Aynı kaderi daha sonra Alange ve Evora halkı da paylaştı. Badajoz halkı ise bu durumdan korkuya kapılarak Leon Krallığı'na³⁷⁵ yüklü miktarda haraç verip kurtulmaya çalıştı. Bunun üzerine Abdurrahman en-Nâsır ilkini 916, ikincisini 917 yılında olmakla beraber Ahmed b. Muhammed b. Ebû Abde komutasında iki ordu gönderdi. Fakat ikinci seferde II. Ordone ile savaşa tutuşan Müslüman ordusu büyük bir yenilgiye uğradı ve komutanları öldürüldü.³⁷⁶

III. Abdurrahman bu mağlubiyetin intikamını almak için gerekli hazırlıkların yapılması emrini verdi. Diğer taraftan, Leon Kralı Müslümanlara karşı birlikte hareket etmek için Navarre Kralı I. Sancho (905-925) ile anlaşma yoluna gitti ve 918 yılında Tutile (Tudela) eyaleti başta olmak üzere birkaç yerleşim yerini tahrip ettiler. Aynı yıl Hâcib Bedr b. Ahmed komutasındaki İslâm ordusu II. Ordone'yu iki kez hezimet

---

³⁷³ Louis Bertrand, *The History of Spain: Part I From the Visigoths to the Death of Philip II*, s. 55; Lütfi Şeyban, *Endülüs*, s. 41.

³⁷⁴ Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 106.

³⁷⁵ Bundan sonra Asturias-Leon Krallığı için sadece Leon Krallığı ifadesi kullanılacaktır.

³⁷⁶ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 416-417; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 169.

uğrattı.³⁷⁷ Halife, 920 yılında bu sefer bizzat ordunun başında Leon üzerine gitti. II. Ordone, Navarre'nın yardımına rağmen yenilgiden kurtulamadı ve III. Abdurrahman Hristiyanların işgal ettiği bölgeleri yeniden ele geçirerek onların elinde olan birçok kaleyi yıktı.³⁷⁸

Bu zaferden dört yıl sonra Navarre'nın yeniden Müslüman topraklara saldırılar düzenlemesi sonucunda, Abdurrahman en-Nâsır Pamplona üzerine Kurtuba'dan ordusuyla hareket ederek onları cezalandırmak istedi. 924 yılında Navarre Krallığı'nın başşehrini zapt ederek ülkeyi yağmaladı. Bölge üzerinde hâkimiyetini kuran Halife, I. Sancho'ya iyi bir ders vererek Kurtuba'ya geri döndü.³⁷⁹ Kuzey Hristiyan-İspanyol krallıklarına karşı kazanılan bu başarılarından sonra on yıla yakın herhangi bir mücadeleye yaşanmadı. Çünkü Leon Krallığı II. Ordone'nun 924'te ölümünden sonra iç çekişmelere sahne oldu. Navarre ise İslâm kuvvetlerinin ülkeyi baştan başa tarumar etmesiyle güçsüz duruma düştü. Bu vaziyet, Leon tahtına 931 senesinde II. Ramiro'nun geçmesiyle değişti.³⁸⁰ Zira devletin askerî ve politik hedeflerini öncüllerine kıyasla daha başarılı bir şekilde sürdürmeye muvaffak oldu. Bu hedeflerden ilki, Douro Nehri boyunca krallığın sınırlarının güvenceye alınması yanında bu bölgelere yeni yerleşim alanları inşa edilmesi veya var olanların iyileştirilmesi; ikincisi, Endülüs sınır bölgelerinde Emevî rejimine karşı herhangi bir unsurun, Tuleytula ve Sarakusta örneklerinde olduğu gibi, teşvik edilmesi ve desteklenmesi; üçüncü ise kraliyet orduları veya bunlara destek amacıyla toplanan sınırdaki soyluların birlikleri tarafından güneyde ekonomik açıdan değerli bir dizi akınların ilerletilmesi idi.³⁸¹

---

³⁷⁷ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 419; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 169; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 323-324.

³⁷⁸ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 134; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 824-825.

³⁷⁹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 135; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 326-327.

³⁸⁰ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 422-423; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 328-329.

³⁸¹ Roger Collins, "The Spanish Kingdoms", *The New Cambridge Medieval History*, Vol. III, ed. Timothy Reuter, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 676.

İktidarının ikinci yılında Müslümanların elinde bulunan Madrid'e saldırı düzenleyen II. Ramiro (931-951), 933 yılında da Osma'da III. Abdurrahman'ın birliklerini bozguna uğrattı. Halife ertesini yıl aynı yerde bu sefer galibiyet kazanarak Hristiyanları mağlup etti.³⁸² Bu sırada, Sarakusta yöneticisi Muhammed b. Hâşim et-Tücîbî ile Leon Kralı arasında 934 yılında yakınlaşma oldu ve üç yıl sonra et-Tücîbî II. Ramiro'nun hükümdarlığına tabi oldu. Hatta Navvare Krallığı da bu ittifaka destek çıkararak kuzey bölgesinde Halife'ye karşı birlik oldular. Buna karşılık, en-Nâsır 937 yılında Benî Hâşim ve Hristiyanları bertaraf etmek ve yeniden Sarakusta'yı kontrol altına almak için ordunun başında harekete geçti ve Calatayud'u kuşattı. Şehri savunan liderin kuşatma sırasında ölmesiyle yerine geçen kardeşi bazı şartlar karşılığında teslim olmayı kabul etti ve böylelikle otuz kadar kale Halife'nin eline geçmiş oldu. Bundan sonra yapılan Sarakusta seferi de başarıyla sonuçlanarak kuzeyde oluşan ittifak bloğu parçalandı.³⁸³

Emîrû'l-mü'minîn 938 yılında Arap, Berberî ve Sakâlibeden oluşan yaklaşık yüz bin kişilik bir orduyu Slav asıllı Necde önderliğinde II. Ramiro ve krallığını ortadan kaldırmak için gönderdi. Şelemenka'nın (Salamanca) güneyinde Alhandega'da³⁸⁴ II. Ramiro'nun ve onun müttefiki Navarre Kraliçesi Toda'nın birlikleriyle karşı karşıya gelen İslâm kuvvetleri hezimete uğradı. II. Ramiro'nun daha önceden Müslüman ordusunun arka tarafına kazdırdığı hendek savaşın kaderini belirledi ve Slav komutan Necde dâhil birçok Müslüman burada can verdi. Bu yüzden kaynaklarda bu olaya Hendek Olayı denmektedir.³⁸⁵ Ayrıca bu mağlubiyetin alınmasındaki bir diğer faktör olarak kaynaklarda, ordu içerisindeki hiyerarşide Arapların ikinci plana atılmasının ve başlarına

³⁸² Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 424-425; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 330.

³⁸³ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 425-426; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 171.

³⁸⁴ El-Hendek manasında, bkz. el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 135.

³⁸⁵ Mes'ûdî, *el-Mas'ûdi's Historical Encyclopedia*, s. 372-373; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 303; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 135-137; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 431; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 826; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 120.

Sakâlîbe bir komutanın getirilmesinin onlarda savaşıma şevkini kaçırdığı ve bu yüzden savaş alanından kaçanlar arasında olduklarına dair ifadeler yer almaktadır.³⁸⁶

Ne var ki, II. Ramiro Kastilya (Castilla) Kontluğu'nun bağımsızlık hareketiyle uğraşmak zorunda kalarak bu zaferden etkili bir şekilde yararlanamadı. III. Abdurrahman ise bundan sonra ordunun başında sefere çıkmadı. Ancak, bu bölgeye seferlerini sürdürmeye devam ederek bu hususta Badajoz Valisi Ahmed b. Ya'la'yı görevlendirdi. Hatta seferlerin daha etkili yapılabilmesi için genel karargâh merkezini Tuleytula'dan Medînetü Sâlim (Medinaceli)³⁸⁷ başkentliğinde oluşturduğu yeni bir eyalete nakletti.³⁸⁸ Bununla birlikte, 951 yılında ölen II. Ramiro sonrası Leon Krallığı'nda ihtilaflar baş gösterdi. Bunu fırsat bilen Abdurrahman en-Nâsır bu topraklar üzerine saldırılarını sıklaştırdı. Bu saldırılar sonucunda pek çok ganimet ve kale elde eden İslâm kuvvetleri karşısında Leon Kralı III. Ordone (951-957) daha fazla mukavemet gösteremeyerek 955 yılında Kurtuba'ya elçi gönderip barış istedi.³⁸⁹

III. Ordone'nun ölümünden sonra tahta geçen kardeşi I. Sancho (957-958) Kurtuba ile yapılan anlaşmayı reddedince, III. Abdurrahman 957 yılında başarılarından dolayı Tuleytula'ya vali tayin ettiği Ahmed b. Ya'la'yı Leon'a gönderdi. Müslümanların zaferinden sonra, halkı tarafından sevilmeyen “şişman” lakaplı I. Sancho, Kastilya Kontu Fernan Gonzalez'in (930-970) de müdahalesiyle 958 senesinde tahttan indirilerek yerine kuzeni IV. Ordone (958-960) getirildi.³⁹⁰ Bununla birlikte, Halife Abdurrahman'ın Hristiyan krallıklarındaki nüfuzu o derece artmıştı ki, I. Sancho'nun yeniden tahta

---

³⁸⁶ A History of Early Al-Andalus, s. 135. Ayrıca bkz. Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 431; Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, s. 175.

³⁸⁷ Şehrin komutanı ilerleyen yıllarda Endülüs siyasetinde önemli bir figür olacak olan Gâlib b. Abdurrahman'dı. Şehrin büyük bir suru vardı ve en çok savaş cereyan eden bölgeler arasındaydı. Bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 122.

³⁸⁸ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 432-436; W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 46; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 172; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 334-335.

³⁸⁹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 139; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 336-337.

³⁹⁰ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 439-440; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 173.

çıkmasını isteyen babaannesi olan Navarre Kraliçesi Toda ondan yardım talebinde bulundu. 959 yılında İslâm kuvvetlerinin Leon topraklarındaki başarısı neticesinde, I. Sancho (960-966) yeniden hükümdar olabildi.³⁹¹

Abdurrahman en-Nâsır döneminde Endülüs Emevî Devleti, yarımadanın siyasetini yönlendirme pozisyonundaydı. Halife'nin ülke içinde ve dışında gösterdiği parlak başarılar, başkent Kurtuba'daki saraya dünyanın her köşesinden çeşitli devletlerin elçilerini göndermelerine vesile oldu. Bunlar arasında en dikkate değer olanı Bizans İmparatorluğu'ndan gelen elçilik heyetidir. İlk defa Abdurrahman el-Evsat zamanında diplomatik ilişki kurmaya çalışan Bizans, ikinci girişimini VII. Konstantin (Porphyrogenitus) (913-959) döneminde 947 yılında gerçekleştirdi.³⁹² Ayrıca, 950 yılında Alman İmparatoru I. Otto'nun da güney Fransa'da yaşanan korsan saldırılarına karşı destek almak amacıyla Kurtuba'ya elçi gönderdiği bilinmektedir.³⁹³ Bu ikisinin dışında, Batı Frank Kralı Ukoh (Hugo), Doğu Frank Kralı IV. Louis, Roma (İtalya) Kralı ve Katalonya (Barcelona) Kontu da Endülüs'e elçi gönderenler arasındaydı.³⁹⁴

Halife Abdurrahman'ın haricî münasebetleri yalnızca İberya'nın kuzey kesiminde bulunan Hristiyan krallıklarından ibaret değildi. Onuncu yüzyılın başlarında Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Fâtımî Devleti'nin genişleme politikası gütmesi ve bunun için güçlü bir donanma tesis etmesi, Endülüs Emevîleri için Akdeniz'de önemli bir tehdit olarak görüldü. Bununla birlikte, bu devletin Endülüs asilerinden Ömer b. Hafsûn'a destek vermesi III. Abdurrahman yönetimini tedbir almaya sevk etti. Öncelikle sahil

---

³⁹¹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 139; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 444.

³⁹² el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 137.

³⁹³ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 180; Abdurrahman Ali Haccî, *İslâmî Fetihden Gernata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, s. 415; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 374-376; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 114.

³⁹⁴ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 139-140; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 447; Stanley Lane-Poole, *The Story of the Moors in Spain*, s. 127; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 180-181; Abdurrahman Ali Haccî, "Andalusian Diplomatic Relations with the Franks during the Umayyad Period", s. 247-248.

sınırına hisarlar inşa eden Halife, donanmasını da takviye ederek gelecek tehlikelere karşı hazırlık yaptı. Cezîretü'l-Hadrâ'da (Algeciras) konuşlanan Endülüs donanması, böylelikle Fâtımîler'den Ömer b. Hafsûn'a herhangi bir yardım gelmesinin önüne geçmiş oldu.³⁹⁵

Mağrib'in yerel hanedanları üzerinden birbirleriyle mücadeleye tutuşan bu iki devlet nüfuzlarını genişletmeye çalıştılar. Bu çatışmalardan ilki 917 yılında Nakur Emirliği üzerinden yaşandı. III. Abdurrahman'ın müttefiki olan Nakur Emirliği'ne, Fâtımî Halifesi Mehdî Ubeydullah'ın Tahert bölgesinin yöneticisi olan Miknase kabilesinden Masala b. Habus saldırı düzenledi ve burayı ele geçirdi. Ancak, Nakur reisi Saîd b. Salih'in çocukları daha sonra yönetimi tekrardan ele geçirmeyi başardı.³⁹⁶ Bilahare, Fas'ın kontrol altına alınması için emir alan Masala b. Habus, 921 yılında seferinde başarılı olarak şehri ele geçirdi ve idaresine Miknaseli Mûsâ b. Ebi'l-Afiye'yi getirdi.³⁹⁷ Diğer taraftan, Abdurrahman b Muhammed'in müttefiki olan Magrave reisi Muhammed b. Hazar, Tahert'te Masala b. Habus ve ordusunu hezimete uğrattı. Bu durumdan faydalanan Halife, 927 yılında Fas'ta bulunan Melilla kıyı şehrini zapt ederek buranın etrafını surlar ile çevirip Fâtımîler'e karşı mukavemet merkezi hâline getirdi.³⁹⁸

931'de Septe (Ceuta)³⁹⁹ ve 951'de Tanca (Tangier) Endülüs donanması sayesinde Abdurrahman en-Nâsır'ın hâkimiyeti altına girdi ve böylece Uzak Mağrib (Mağrib-i Aksâ) Fâtımîler'e karşı mücadelede tampon bölge görevi gördü.⁴⁰⁰ Halife, bu bölgede Fâtımîler'in aleyhine faaliyetler yürüterek onlara muhalif olan grupları destekleme

---

³⁹⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 347.

³⁹⁶ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 143; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 418-419.

³⁹⁷ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 143-144.

³⁹⁸ Georges S. Colin, "Melilla", *MEB İA*, C. VII, İstanbul, s. 685.

³⁹⁹ İbn Havkal, seyahati sırasında (949-951) Septe'nin Endülüs Emevîleri'ne bağlı olduğunu ve Afrika'da başka topraklarının olmadığını zikreder. Ayrıca, buranın vergilerini, sadakalarını ve haracını Endülüs'e bağlı Vali tarafından toplandığını ifade eder. Bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 84-85.

⁴⁰⁰ *A History of Early Al-Andalus*, s. 135; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 424; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 351-355.

gayesiyle hareket etti. Çünkü Fâtımî düşmanlığını canlı tutup onlara karşı ayaklanmaları körüklemesi ve Fâtımîler'in bu çatışmalarla meşgul olması, Endülüs topraklarının doğrudan bir saldırıya muhatap olmamasını sağlayacağı anlayışına sahipti. Bu politika sayesinde, Kuzey Afrika'nın batısındaki Endülüs himayesi onuncu yüzyılın sonuna kadar devam etti.⁴⁰¹

Abdurrahman en-Nâsır, Endülüs Emevîleri'ni selefleri arasında hiçbirisinin getiremediği bir noktaya getirerek onlara en muhteşem dönemini yaşattı. Endülüs Emevî hükümdarları arasında en muktediri ve en maharetlisi olan en-Nâsır, yaklaşık yarım asır süren iktidarında yılmaz azmi ve kararlılığı sayesinde Arap aristokrasisini, İspanyol Müslümanlarını, Berberîleri, Hristiyanları merkezî otoriteye boyun eğdirmeye muvaffak oldu. Aynı zamanda gerek kuzeydeki Hristiyan Leon, Navarre ve Castilla krallıklarıyla gerekse de güneydeki Fâtımîler ile Akdeniz üzerinde giriştiği siyasi mücadelelerden başarıyla çıkararak Endülüs Emevîleri'nin gücünü onlara kabul ettirdi.⁴⁰²

İbn Havkal, 948 yılında vasıl olduğu Endülüs'ün içinde bulunduğu vaziyetten bahsederken, ülkenin insanların refah içinde yaşadığını ve devletin hazinesinin ve gelir kaynaklarının bol miktarda olduğunu, bunun nedeninin yarımada kendilerine rakip olmadığını ve ülkelerine saldıracak bir düşman korkusunun bulunmadığını ifade etmektedir.⁴⁰³ Müslüman İspanya üzerinde baştan sona mutlak bir egemenlik kuran III. Abdurrahman, 961 yılında vefat ederek yerine oğlu Hakem “el-Müstansır-Billâh” lakabıyla Halife ilan edildi.⁴⁰⁴

---

⁴⁰¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 351.

⁴⁰² Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, Archibald Constable and Company, Westminster, 1893, s. 20; Rafael Altamira, “The Western Caliphate”, s. 423; Louis Bertrand, *The History of Spain: Part I From the Visigoths to the Death of Philip II*, s. 53.

⁴⁰³ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 113.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 462; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 156.

1.2.2. Hakem b. Abdurrahman (el-Müstansır-Billâh) (961-976)

Babasının sağladığı iç huzur ortamını aynen devam ettiren II. Hakem, saltanatının ilk yılları itibariyle dış gailerle uğraşmak durumunda kaldı. III. Abdurrahman zamanında tahtından indirildiği için Kurtuba'ya gelerek Halife'den yardım isteyen ve karşılığında bazı kaleleri Emevîler'e teslim etmeyi kabul eden Leon Kralı I. Sancho, Hakem b. Abdurrahman'ın iktidarı ele almasıyla sözünü tutmayı reddederek mezkûr kaleleri Müslümanlara vermedi. Navarre Kralı II. Garcia (925-970) ise kendisinden talep edilen tutuklu Kastilya Kontu Fernan Gonzalez'i teslim etmeyip üstüne damadı ve aynı zamanda Emevîler'in müttefiki olan eski Leon Kralı IV. Ordone ile ilişkilerini kesmesi şartıyla onu serbest bıraktı. Devrik Kral IV. Ordone, Emevîler'den yardım istemek için Kurtuba'ya geldi ve oğlu Garcia'yı rehin vermek ve Fernan ile hiçbir zaman birlik olmamak gibi şartları kabul ederek Halife'nin desteğini kazandı. Bununla birlikte, I. Sancho bu durumdan endişe duyarak daha önceki anlaşmanın şartlarını kabul ettiğini bildirmesi için Endülüs'e bir heyet gönderdi. Ne var ki, bu esnada IV. Ordone hayatını kaybetti ve I. Sancho tahtı için en büyük tehlikenin kendiliğinden ortadan kalkması sonucunda, Kurtuba ile kurmaya çalıştığı dostluğa gerek kalmadığını düşündü. Navarre Kralı II. Garcia ve Kastilya Kontu Fernan Gonzalez ile Halife'ye karşı birlik olan I. Sancho, 963 yılında II. Hakem'in Medînetü Sâlim (Medinaceli) Valisi Gâlib b. Abdurrahman komutasında gönderdiği ordu ile yenilgiye uğradı. Ardından, II. Garcia Sarakusta Valisi Yahyâ b. Muhammed et-Tücîbî tarafından mağlup edildi. Saldırılarına devam eden İslâm kuvvetleri karşısında Hristiyan müttefikler 966 yılında barış istemek zorunda kaldı.⁴⁰⁵

---

⁴⁰⁵ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 159-166; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 448-453; Rafael Altamira, "The Western Caliphate", s. 423-424; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 179; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 200-201; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 383-386.

I. Sancho'nun ölümünden sonra yerine geçen 5 yaşındaki oğlu III. Ramiro'ya (966-984) ve vasisi olan teyzesi Elvira'ya ülkedeki soyluların boyun eğmemesi ve Normanların üç yıl boyunca Cillikiye'yi (Galicia) yağmalaması,⁴⁰⁶ Leon Krallığı'nın sonraki süreçlerde Müslümanlara karşı herhangi bir saldırı düzenlemelerine mâni oldu.⁴⁰⁷ Bununla birlikte, Kastilya'ya seferler düzenlenmeye devam edildi. Ancak, 970 yılında Kont Fernan Gonzalez'in ölümüyle bu bölgeyle Kurtuba arasında barış dönemine geçildi.⁴⁰⁸

II. Hakem ayrıca babasının Kuzey Afrika'da elde ettiği nüfuzu başarıyla korudu. Bu durumda Fâtımî Devleti'nin yönünü doğuya çevirerek Mısır'ı 969 yılında ele geçirmesinin ve burayı başkent yapmasının payı vardı. Diğer taraftan, Fâtımîler'in eskiye nazaran Uzak Mağrib'te tehlikeli boyutlara varan tehditleri asgari düzeye indirgenmiş olmasına rağmen, bölgede Fâtımî yanlıları mevcuttu. İdrisî hanedanı reisi Hasan b. Gannûn'un Endülüs hâkimiyetini rahatsız eden hareketlerde bulunması üzerine, Halife Hakem 972 yılında ünlü komutan Gâlib b. Abdurrahman komutasında donanmayı Kuzey Afrika'ya gönderdi. İki yıl boyunca direnen İdrisî lideri Hasan b. Gannûn en sonunda teslim olmak zorunda kaldı. Böylelikle Kuzey Afrika'da Endülüs egemenliği için tehlike bertaraf edildikten sonra, İbn Gannûn ve yanındakiler 974'te Kurtuba'ya götürülerek orduda görevlendirildi.⁴⁰⁹

Hakem b. Abdurrahman'ın saltanatının geri kalan kısmı boyunca Endülüs egemenliği kendisini tamamen tebaasının mutluluğunu yükseltmeye, bilimin yetiştirilmesine, kapsamlı bir kütüphane koleksiyonuna ve hepsinden önemlisi hukukun tüm kaidelerinin harfi harfine riayet edilmesini takip etmeye adanmıştı.⁴¹⁰ İlim erbabını seven

---

⁴⁰⁶ Abdurrahman Ali Haccî, *İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, s. 399-402.

⁴⁰⁷ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 453-454; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 386.

⁴⁰⁸ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 454.

⁴⁰⁹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 166-168; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 202-203.

⁴¹⁰ M. Florian, *History of the Moors of Spain*, Harper&Brothers, New York, 1860, s. 75.

ve kendisi de âlim bir hükümdar olan II. Hakem⁴¹¹ 976'da vefat ederek yerine veliaht tayin ettiği oğlu Hişâm "el-Müeyyed-Billâh" lakabıyla Halife oldu.⁴¹²

II. Hakem'in iktidarı süresince tüm olumlu vasıflarının ve icraatlarının aksine, veliaht olarak küçük yaştaki oğlunu seçmesi onun döneminde Endülüs için feci sonuçlara sebep olacak iki büyük hatadan biri olarak addedilmektedir. İkinci hatası ise Kuzey Afrika Berberîleri arasından -özellikle Sinhace kabilesinden- getirtilen paralı askerlerin miktarında artışa gitmesiydi ki bu askerî grup sonradan hilâfet genelinde isyanların yayılmasında büyük bir role sahip olacaktı.⁴¹³

1.2.3. Hişâm b. Hakem (el-Müeyyed-Billâh) (976-1009)

Hişâm'ın yaşının küçük olmasından dolayı sarayda I. Abdurrahman zamanından beri sayıları ve nüfuzları giderek artan Sakâlibe (Slav) zümresi, onun yerine II. Hakem'in kardeşi Mugîre b. Abdurrahman'ı tahta geçirmeyi istemişlerdi. Lakin Vezir Cafer b. Osman el-Mushafî ve en yakın adamlarından olan Muhammed İbn Ebû Âmir⁴¹⁴ bu duruma karşı harekete geçip Mugîre'yi suikast yoluyla tasfiye ederek on iki yaşındaki II. Hişâm'ın başa geçmesini sağladılar. Bundan sonra da el-Mushafî *Hâcib*, İbn Ebû Âmir ise II. Hakem'in eşi Subh'un sayesinde *Vezir* olarak görevlendirildi.⁴¹⁵

⁴¹¹ Sâid el-Endelüsî, *Milletlerin Bilim Tarihi*, s. 172.

⁴¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 583.

⁴¹³ Mahmoud Makki, "The Political History of al-Andalus (92/711-897/1492)", s. 40; Mehmet Özdemir, *Endülüs*, İSAM Yayınları, Ankara, 2017, s. 83.

⁴¹⁴ Tam adı Ebû Âmir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh b. Âmir b. Ebî Âmir el-Meâfirî'dir. İspanyol kaynaklarında Almanzor (el-Mansûr) diye geçer. Devletin en aşağı görevlerinden başlayarak hırsı ve gözü karalığı sebebiyle en üst mertebelere kadar ulaşmayı başaran bu kişinin hayatı hakkında bkz. el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 178-180; E. Lévi-Provençal, "Mansûr, İbn Âbî Âmir", *MEB İA*, C. VII, İstanbul, s. 302-305; Mehmet Özdemir, "Mansûr, İbn Ebû Âmir", *DİA*, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 6-8.

⁴¹⁵ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 175; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 469-474. Ayrıca bkz. Lütfî Şeyban, "Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden El-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (366/976 - 392/1002)", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1998, C. 11, S: 3-4, s. 250-272.

II. Hakem'in hükümdarlığının son devirlerinde hastalanmasını fırsat bilen şimaldeki Hristiyan güçleri Müslümanlara karşı saldırılar düzenleyince, bu akınları durdurma görevi kendisine tevdi edilen el-Mansûr, 977 yılında Kurtuba'dan harekete geçti. Leon Krallığı üzerine çıktığı seferde başarılı olan ve birçok ganimet ve esirle dönen İbn Ebû Âmir'in devlet içindeki gücü ve itibarı daha da arttı. Üstelik bu sefer sonrası Hristiyanlar Endülüs topraklarına bir daha saldırı düzenlemeye cesaret edemediler.⁴¹⁶

Bu olaydan sonra İbn Ebû Âmir'in nüfuzu artarken, Hâcib el-Mushafi'nin gücü azalmaya başladı. İbn Ebû Âmir onu devirmek için daha önce birlikte sefere çıktığı güçlü bir komutan olan Medînetü Sâlim Valisi Gâlib b. Abdurrahman ile yakın ilişki kurdu. İki arasındaki soğukluktan faydalanan el-Mansûr, Gâlib'in kızıyla da evlendi. Bu esnada, kendisine *sâhibü'l-medîne* (başkent Kurtuba'nın en yüksek sivil amiri)⁴¹⁷ ve Gâlib b. Abdurrahman'a ise *zü'l-vizâreteyn* (iki vezirlik sahibi) unvanlarını aldırılmayı başaran el-Mansûr karşısında el-Mushafi'nin hiçbir gücü kalmadı. Bunun sonucunda 978 yılında o ve onun soyundan gelenlerin hepsinin ellerindeki yetkiler alındı ve mallarına el konuldu. Böylece, II. Hişâm yeni Hâcib olarak Muhammed İbn Ebû Âmir'i görevlendirdi.⁴¹⁸

İbn Ebû Âmir Hâcib olduktan sonra, II. Hişâm'ı kontrol altına alarak kimsenin onunla görüşmesine müsaade etmedi. Onu, sarayda vaktini eğlence ile geçirmesini sağlayarak tam anlamıyla kafese aldı.⁴¹⁹ Bununla birlikte, Halife'yi daha da soyutlaştırmak ve iktidarı tamamen kendi elinde tutmak için 978 yılında Vâdilkebîr

⁴¹⁶ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 476-477; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 400-401.

⁴¹⁷ Bkz. İkinci bölüm, s. 124.

⁴¹⁸ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 181-183; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 478-484; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 130-131.

⁴¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, s. 583.

(Guadalquivir) Nehri'nin yakınında Medînetü'z-Zâhire adıyla bütün idari yapıların bir araya toplanacağı yeni bir hükümet merkezi inşa ettirdi.⁴²⁰

Öte yandan, Hâcib'in bu derece kuvvet kazanması ve her işin kendi tasarrufunda olması ona karşı bazı önde gelen ailelerin, fakihlerin, şairlerin ve Sakâlibelerin bulunduğu muhalif bir cephenin oluşmasına neden oldu. Bundan mütevellit, genç hükümdarı öldürüp yerine Abdurrahman b. Ubeydullah b. Abdurrahman'ı geçirmek istediler. Fakat planlanan komplo başarısızlıkla sonuçlandı ve bu durumun müsebbibi olanlar ağır bir şekilde cezalandırıldı.⁴²¹ Ayrıca, Kurtuba'daki bazı ulema el-Mansûr'un felsefe ile ilgilendiğini ve bu durumun sapıklık olduğunu halk arasında yaymaya çalıştılar. Bunun üzerine, Hâcib söylentilerin hurafeden ibaret olduğunu kanıtlamak ve avamın gözüne girebilmek için II. Hakem'in el emeği göz nuru olan zengin kütüphanesinde mevcut felsefî kitapların ayıklanıp yakılması talimatını verdi.⁴²²

Ordu içinde de değişikliklere giden el-Mansûr, saray muhafızı olan Sakâlibelerin nüfuzunu kırabilmek için kendisine has Berberîlerden ve Hristiyanlardan müteşekkil ücretli bir ordu meydana getirdi.⁴²³ Adil ve nazik tutumu sayesinde, Endülüs'ten ziyade kendisine sadık bir ordu kurmasıyla gücünü iyice pekiştiren İbn Ebû Âmir'in devlet nezdinde tek adam olma politikası önünde yalnızca kayınpederi Gâlib b. Abdurrahman kaldı. III. Abdurrahman'ın azatlısı olan Slav kökenli Gâlib,⁴²⁴ Emevî hanedanına sıkı sıkıya bağlıydı ve Halife'nin devlet işlerinden el etek çektilmesinin yanında orduda yapılan köklü değişiklikler sonucu Sakâlibenin gücünün azaltılması, onu damadı ile karşı karşıya getirdi. Kendisini Halife'nin haklarının koruyucusu ilan eden ve Leon

---

⁴²⁰ el-Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 187; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 492.

⁴²¹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 488-490; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 406-408.

⁴²² Sâid el-Endelüsî, *Milletlerin Bilim Tarihi*, s. 174; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 490-491; Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, s. 180; E. Lévi-Provençal, "Mansûr, İbn Âbî Âmir", s. 303.

⁴²³ Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, s. 180-181; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 842; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 222.

⁴²⁴ Bkz. Mehmet Özdemir, "Gâlib b. Abdurrahman", *DİA*, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 328.

Krallığı'ndan yardım alan Gâlib, 981 yılında el-Mansûr ile giriştiği savaşta öldürüldü ve Hâcib kesin bir zafer kazandı.⁴²⁵

Bu olayın akabinde düşmanına yardım ettiği için el-Mansûr Leonlular'ı cezalandırmaya karar verdi. Komutanlarından biri Zamora'yı tahrip edip binlerce esir aldı. Bu haber üzerine Leon Kralı III. Ramiro (966-984), Navarre Kralı ve Kastilya Kontu ile birleşti, fakat Simencas kalesinin güneybatısındaki Rueda'da yenilgiye uğradılar ve kale Müslümanların eline geçti. Leon şehrine kadar ilerleyen İslâm ordusu yine III. Ramiro'yu mağlup etmeyi başardı ve kışın gelmesiyle Kurtuba'ya geri döndü. Hristiyan topraklarından büyük bir zaferle dönen İbn Ebû Âmir, sadece halifelere özgü olan “el-Mansûr-Billâh” unvanını resmen kullanmaya başladı.⁴²⁶

Bütün rakiplerinin üstesinden gelen el-Mansûr, 981 yılı itibariyle devletin tek hâkimi konumuna geldi. Bunun yanında, hiçbir zaman halifelik iddiasında bulunmayarak feraset sahibi olduğunu gösterdi. Sonraki yirmi yıl boyunca ülkeyi rakipsiz yöneten el-Mansûr ile kendisinden sonra oğullarının 1009 yılına kadarki yönetimi “Âmirîler Dönemi” olarak tarihte yer aldı.⁴²⁷

Hâcib el-Mansûr bilfiil yönetimi boyunca birçok askerî operasyon tertipledi. Hristiyan krallıklarına karşı elli altı sefer⁴²⁸ düzenleyerek bunların hiçbirinde kaybetmedi.⁴²⁹ Bunlardan biri, 985 yılında Katalonya Kontluğu üzerine yapılan seferdir. Ceyyân, İlbîre, Tüdmir ve Valencia bölgelerinden geçtikten sonra Katalonya Kontluğu'nun sınırlarına varan İslâm ordusu, daha sonra Kont Borrel ile karşılaşarak onu hezimeteye uğrattı ve Barcelona'ya doğru yoluna devam etti. Kontluğun başkenti olan bu

---

⁴²⁵ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 185-186; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 493-497; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 411-412.

⁴²⁶ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 497-498; E. Lévi-Provençal, “Mansûr, İbn Âbî Âmir”, s. 303-304; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 412-413.

⁴²⁷ W. Montgomery Watt, *Endülüüs Tarihi*, s. 89; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüüs Siyasi Tarihi*, s. 222-223.

⁴²⁸ İbnü'l-Esîr bu seferlerin sayısının elli iki olduğuna yer vermektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 584.

⁴²⁹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 187-188.

şehir kılıç zoruyla zapt edildi ve böylece şehir kısa süreliğine de olsa Müslümanların eline geçti.⁴³⁰

Leon Kralı II. Vermudo'nun (984-999) ülkesinde bulunan Müslümanlara kötü tavrı sonrası el-Mansûr, 987 yılında Kulumriye'yi (Coimbra) fethedip burayı yağmaladı. Ertesi yıl ise Douro Nehri'ni geçip Leon'a hareket eden İslâm kuvvetleri şehrin içine girerek stratejik önemi haiz yerleri tahrip ettiler. Bundan sonra dönüş yolunda Leon Kralı'nın bulunduğu Zamora şehrine giden el-Mansûr'un ordusu, burayı da zapt etmeyi başarıp Leon Krallığı'nı yıllık vergi ödeyen bir eyalet hâline getirerek Kurtuba'ya bu başarıyla geri döndü.⁴³¹ Bilahare, II. Vermudo'nun yıllık vergiyi ödemeyi reddetmesi üzerine, el-Mansûr ordusunun başında 997 yılında Kurtuba'dan yola çıktı. Yarımadanın kuzeybatısında bulunan Hristiyanlar için kutsal bir şehir olan Medînetü Şent Yâkub el-Mukaddese'yi (Santiago de Compostela)⁴³² ele geçiren el-Mansûr istediği zaferi kazanarak önemli ganimetlerle yurda döndü.⁴³³

Hâcib el-Mansûr, Hristiyan krallıkları üzerine mutat olarak düzenlediği bu seferleriyle toprak kazanmaktan çok onları yıpratmayı ve Endülüs'e karşı bir hamlede bulunmalarını önlemeyi hedefliyordu. Böylece, III. Abdurrahman ve II. Hakem dönemlerinde yapılan seferlerin mantığını aynen sürdürmeye özen gösterdi. Hakeza, Mağrib'te de onların izlediği politikayı takip edip Fâtımîler'e karşı yerel Emevî yanlısı

---

⁴³⁰ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 189-190; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 501.

⁴³¹ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 505-506; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 843; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 419.

⁴³² Burası XI. yüzyıl itibarıyla Hristiyanlar için Müslümanları İspanya topraklarından temizleme ideolojilerine (reconquista) dinî bir dayanak oluşturmuştu. Zira bu bölgeye kutsallık atfedilmesi ve buraya hac yapılması kilisenin Hristiyanları siyasi bir ideoloji (reconquista) etrafında toplamalarına yardımcı olmuştu. Bkz. Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 134-136; Roberto Marin-Guzman, "Crusade in al-Andalus The Eleventh Century Formation of the Reconquista as an Ideology", *Islamic Studies*, 1992, Vol. 31, No: 3, s. 290; Lütfi Şeyban, *Reconquista, Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, s. 84-85.

⁴³³ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 193-195.

Berberî aileleri destekleyerek bu bölgedeki Endülüs hâkimiyetini muhafaza etmeyi başardı.⁴³⁴

İbn Ebû Âmir, 1002 yılında Kastilya üzerine çıktığı son seferinden zafer kazandıktan sonra dönüş yolunda hayatını kaybetti. Ölmeden önce büyük oğlu Abdülmelik'e Kurtuba'ya gidip idareyi eline almasını söylerken, diğer oğlu Abdurrahman'a da ordunun komutanlığını emanet etti.⁴³⁵ Hâciblik makamına tevarüs esasını getirecek şekilde el-Mansûr'un ölümünden önce oğlunu tayin etmesiyle, Abdülmelik "el-Muzaffer" lakabıyla bu görevi üstlenerek yedi yıl müddetle devletin birliğini ve dirliğini babasının yolundan giderek idame ettirmeye muvaffak oldu.⁴³⁶

Halife II. Hişâm münzevi hayatını sürdürmeye devam ederken, Abdülmelik babası gibi İspanyol-Hristiyan krallıkları üzerine devamlı seferler düzenledi. 1003 yılında Katalonya'ya, 1004'te Leon'a,⁴³⁷ 1005'te Pamplona'ya ve 1007'de Kastilya'ya karşı seferlerde büyük başarılar elde ederek mahir bir komutan olduğunu kanıtladı.⁴³⁸ 1008 yılında yine çıktığı bir sefer dönüşü esnasında vefat etti. İbnü'l-Esîr (ö. 1233) onun kardeşi Abdurrahman tarafından zehirlendiğini öne sürmüştür.⁴³⁹

Abdülmelik'in ölümünden sonra yerine üvey kardeşi Abdurrahman Sanchuelo (Küçük Sancho)⁴⁴⁰ "en-Nâsır li-Dinillah" ve "el-Me'mûn" unvanlarını alarak Hâciblik makamına oturdu.⁴⁴¹ Babası ve ağabeyi kadar başarılı bir yönetici olmayan ve aksine sefahate düşkün olan Abdurrahman, onların Halife Hişâm'a şeklen bile olsa saygıda kusur etmeme anlayışlarını terk ederek, kendisini zorla halifeye veliaht tayin ettirme cüretini

---

⁴³⁴ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 149.

⁴³⁵ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 197-198; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 522-523.

⁴³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 585.

⁴³⁷ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 222.

⁴³⁸ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasî Tarihi*, s. 236.

⁴³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 585.

⁴⁴⁰ Anne tarafından dedesi Navarre Kralı Sancho Garcia'ya çok benzediği için bu lakap verilmiştir. Bkz. Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 538.

⁴⁴¹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 222.

gösterdi. Ayrıca, bu durumu Endülüs'ün dört bir yanına gönderdiği mektuplar ile duyurmaya çalıştı. İkinci hatası ise el-Mansûr'un ordu içerisinde başta Slavlar ve Berberîler olmak üzere aynı zamanda yukarı sınır bölgesinde Tücîbî ailesinin önderlik ettiği Araplar arasında kurduğu denge siyasetini göz ardı ederek sadece tek bir gruba Berberîlere güvenmesi neticesinde diğer gruplar kaçınılmaz olarak yabancılaştırıldı. Sonucunda, bu iki büyük hata halk arasında Âmirîler'e karşı öteden beri var olan sessiz muhalefetin yeni Hâcib'e karşı kin ve nefret beslemesine yol açtı.⁴⁴²

Bundan dolayı, Abdurrahman'ın Leon Kralı V. Alfonso (999-1028) üzerine çıktığı sefer sırasında, Kurtubalılar II. Hişâm'ı tahttan indirip Muhammed b. Hişâm b. Abdülcebbâr b. Abdurrahman en-Nâsır'ı "el-Mehdî" unvanıyla Halife ilan ettiler. Ardından, yeni Halife Muhammed el-Mehdî taraftarlarına Medînetü'z-Zâhire'yi yağmalamaya izni verdi. Bu haberlerin kendisine ulaşması üzerine harekete geçen Abdurrahman, Kurtuba'ya vardığı zaman askerlerinin onu yalnız bırakmasından kaynaklı el-Mehdî'nin adamlarınca yakalanarak 1009'da öldürüldü. Böylece, uzun zamandır Endülüs Emevî Devleti'ne hükmeden Âmirî ailesi Kurtuba'dan kalkmış oldu.⁴⁴³

Öte yandan, Âmirîler devrinin Endülüs Emevî siyasetinde sona ermesi aynı zamanda dâhilî parçalanmanın da etkisiyle kuzey Hristiyan-İspanyol krallıklarına karşı düzenlenen fütuhatin kesilmesine yol açtı. Hatta Kurtuba Hilâfeti'nin gücünü tüketen ve düzeni bozan bu politik istikrarsızlık sürecinden faydalanan Hristiyanlar, daha da palazlanarak *reconquista* (yeniden fetih) ideolojisi etrafında İberya'nın güneyinde bulunan Müslümanlara karşı etkili adımlar atmaya başladılar. Şimdiye kadar Müslümanlara yıllık haraç vermek durumunda kalan ve sürekli baskı altında tutulan bu

---

⁴⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 585; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 222-224; Hugh Kennedy, "Sicily and al-Andalus Under Muslim Rule", *The New Cambridge Medieval History*, Vol. III, ed. Timothy Reuter, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 657-658.

⁴⁴³ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 224-225; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 540-545; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 237.

krallıklar, özellikle 1031 yılında halifeliğin de yıkılmasıyla konumlarını tersine çevirerek Endülüs üzerinde hâkimiyetlerini yavaş yavaş kurmaya koyuldular.⁴⁴⁴

1.2.4. Muhammed el-Mehdî ve Süleyman el-Müstaîn-Billâh

Âmirîler'in egemenliğine son verilmesinden sonraki süreçte, 1031 yılında Emevî hanedanının düşüşüne kadar Kurtuba'da iç savaş zuhur etti. Bundan sonraki yıllarda iktidara halife üstüne halife gelerek yıkılış süreci hızlandı. Bu halifelerin kimi Kurtubalılar, kimi Sakâlibeler ve kimi de Berberîler tarafından tahta çıkartıldı.⁴⁴⁵ Muhammed el-Mehdî de bu unsurlar arasında güç dengesini kurmakta zorluk çekti. Dahası, Endülüs ordusundan Âmirîler'in Kuzey Afrika'dan getirdiği Berberîleri uzaklaştırması ona karşı nefreti arttırdı ve bunun sonucunda Berberîler Kastilya Kralı Sancho Garcia'dan (995-1017) da aldıkları destekle 1009 yılında Kurtuba'ya girerek muhalif Emevîler'den olan Süleyman b. Hakem b. Süleyman b. Abdurrahman en-Nâsır'ı (el-Müstaîn-Billâh) tahta geçirdiler.⁴⁴⁶

Tuleytula'ya kaçan el-Mehdî, orta sınır bölgesi komutanı Vâdih ve Katalonya (Barcelona) Kontu Raymond'dan aldığı destek ile Süleyman ve Berberîlere karşı mücadeleye tutuştu. Kurtuba yakınlarındaki Akabetü'l-Bakar'da yapılan savaşta galip gelen el-Mehdî, aynı yıl tekrardan tahta oturmayı başardı.⁴⁴⁷ Bundan sonra diğer bir güç unsuru olan Sakâlibeler, el-Mehdî'nin içkici olduğunu ve devleti iyi idare edemediğini öne sürerek ona karşı muhalif bir cephe oluşturdular. Nihayetinde ona karşı bir komplo

---

⁴⁴⁴ Roberto Marin-Guzman, "Crusade in al-Andalus the Eleventh Century", s. 299-300; Lütfi Şeyban, *Reconquista, Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, s. 89.

⁴⁴⁵ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 845; W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 90-91; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 237.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 587; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 225-226; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 552-553; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 187; Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 143-144.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 587-588; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 227; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 553-554.

ile başarıya ulaşan, içlerinde daha önceden el-Mehdî'ye destek olmuş Vâdih'in da bulunduğu Sakâlibî komutanları, el-Mehdî tarafından esaret altında tutulan II. Hişâm'ı 1010 yılında ikinci kez Halife ilan ettiler.⁴⁴⁸

Öte yandan, II. Hişâm'ın başa geçmesi Süleyman önderliğindeki Berberîlerin öfkelerini dindirmemişti ve onu kabullenmeye yanaşmamışlardı. Bununla beraber, tekrardan Kastilya Kralı Sancho'dan yardım talebinde bulunarak karşılığında el-Mansûr'un fethettiği kalelerin teslimini teklif ettiler, lakin iktidarın onlarda olmadığını öğrenen Kastilya Kralı, bu sefer Hâcib Vâdih'a eğer mezkûr kaleleri teslim etmezlerse Berberîlere yardım edeceklerini söyleyerek tehditte bulundu. Bu meyanda, Berberîler III. Abdurrahman'ın yaptırdığı Medînetü'z-Zehrâ'yı⁴⁴⁹ ele geçirerek halkı kılıçtan geçirdiler. Bilahare, Kurtuba'yı kuşatma altına alan Berberîler, şehrin yiyecek erzaklarını ele geçirip halkı açlığa terk ettiler. Tüm bu olaylar karşısında çaresiz kalan II. Hişâm, 1013 yılında Kurtubalıların tüm mukavemetine rağmen Berberîlerin şehre girmesiyle tahttan indirilerek yerine ikinci defa Süleyman el-Müstaîn getirildi.⁴⁵⁰

1.2.5. Hammûdîler ve Son Endülüs Emevî Halifeleri

Süleyman el-Müstaîn Endülüs'te yaşanan siyasi ve içtimai karışıklıklara engel olamadığından ülkenin farklı noktalarındaki yöneticiler kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Kurtuba halkı ise Berberî idarecilerden ve onların zulümlerinden yılmıştı. Böyle bir ortamda, II. Hişâm'ın akıbetinin de meçhul olmasından faydalanan, köken

---

⁴⁴⁸ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 227; Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, s. 182.

⁴⁴⁹ Başkent Kurtuba'nın batısında, taşlık bir dağın eteğinde inşa edilmiştir ve Halife Abdurrahman buraya çarşılar, parklar ve hamamlar yaptırarak halkı buraya iskân etmeye çağırdı. Hatta tellallara "sultanın civarında oturmak, ev yapmak isteyenlere 400 dirhem yardım yapılacak" duyurusunu yaptırdı. Böylece, insanlar buraya yerleşmek için birbirleriyle yarışacak düzeye geldiler. III. Abdurrahman hazinesini, devlet kurumlarını, vakıfları bu yeni şehre taşıdı. Bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 116-117.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 175-177, 193; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 228-229; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 557-560; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 441-445.

olarak Hz. Ali'nin soyundan gelen Mağrib'te hüküm sürmüş İdrisîler'e dayanan Hammûdîler,⁴⁵¹ hilâfet üzerinde hak iddia ettiler. Ailenin lideri Ali b. Hammûd Septe (Ceuta) valisi iken, kardeşi el-Kâsım b. Hammûd da Cezîretü'l-Hadrâ (Algeciras) yönetimindeydi. Ali b. Hammûd, II. Hişâm'ın meşru mirasçısı ve onun haklarının savunucusu olduğu bahanesiyle, Meriye (Almeria) vilayetinin hâkimi olan Slav asıllı Hayrân el-Âmirî'nin de desteğiyle, Süleyman el-Müstaîn ve beraberindeki Berberîleri yenerek 1016 yılında Kurtuba'ya girdi. Süleyman el-Müstaîn ve ailesini katlettikten sonra kendisini “en-Nâsır li-Dinillah”⁴⁵² unvanıyla Halife ilan etti.⁴⁵³

Her şeye rağmen, Ali b. Hammûd'a karşı da Emevî yanlıları muhalefet oluşturdu. Bunların başında gelen daha önceden kendisine yardım etmiş olan Meriye hâkimi Hayrân ve Sarakusta (Saragossa) Valisi Münzir b. Yahyâ Belensiye'de (Valencia) ikamet eden ve Emevî sülalesinden olan Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülmelik b. Abdurrahman en-Nâsır'ı (IV. Abdurrahman) “el-Murtazâ” unvanıyla 1018 yılında başa getirdiler.⁴⁵⁴ Aynı yıl, Ali b. Hammûd bilinmeyen bir nedenden ötürü kendi emrindeki üç kişi tarafından öldürüldü.⁴⁵⁵ Kardeşinin ölümü üzerine iktidara gelen Kâsım b. Hammûd, “el-Me'mûn” lakabını alarak halka adaletle hükmetmeye gayret etti.⁴⁵⁶ Buna karşılık, halifelik iddiasını sürdüren IV. Abdurrahman ona destek olan komutanların yanından ayrılmasından sonra el-Kâsım ile giriştiği muharebede mağlup olarak öldürüldü.⁴⁵⁷

---

⁴⁵¹ Hammûdîler'in menşei hakkında detaylı bilgi için, bkz. el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 230.

⁴⁵² İbnü'l-Esîr'e göre “el-Mütevekkil Alellah” lakabını almıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 214.

⁴⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 211-213; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 230-231; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 562-564; Mehmet Özdemir, “Hammûdîler”, *DİA*, C. XV, İstanbul, 1997, s. 496.

⁴⁵⁴ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 567; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 450.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 214; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 233.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 215.

⁴⁵⁷ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 569-570.

Öte taraftan, Hammûdî hanedan üyeleri arasında 1021 yılı itibariyle iki yıl sürecek taht kavgaları patlak verdi.⁴⁵⁸ Bu durum, karışıklıkların bir türlü dinmediği bir ortamda artık iyice bunalan Kurtuba halkı için bardağı taşıran son damla oldu ve topyekûn bir ayaklanma cereyan etti. Çetin geçen mücadelelerin neticesinde hem Hammûdîler hem de tüm kargaşaların müsebbibi olarak görülen Berberîler 1023 yılında Kurtuba'dan kovuldular.⁴⁵⁹ Kurtubalılar yine Ümeyyeoğulları'ndan birinin başa geçmesi noktasında anlaşarak Abdurrahman b. Hişâm b. Abdülcebbâr b. Abdurrahman en-Nâsır'ı (V. Abdurrahman) "el-Müstazhir" unvanıyla Halife seçerek ona biat ettiler.⁴⁶⁰

Bununla birlikte, devlet resmen bölünmüş vaziyetteydi. Kabileci ve ırksal sınıflamaya göre yapılan arazi yerleşimlerinin temelini oluşturduğu çatışma ortamından kaynaklı yaşanan huzursuzluk ülkeyi yok oluşa doğru sürüklemekteydi. Nitekim bu süreçte Endülüs'ün güneyindeki Karmûne (Carmona), Runde (Ronda), İlbîre (Elvira), Mâleka (Malaga), Şezûne (Sidonia), Gırnata (Granada) ve Cezîretü'l-Hadrâ (Algeciras) gibi şehirler Berberîlerin; doğudaki Belensiye (Valencia), Tüdmir (Tudmir/Murcia), Meriye (Almeria), Turtûşe (Tartûşe/Tortosa) ve Cezâiru's-Şarkıyye (Balearic Islands) dâhil Dâniye (Denia) Sakâlibelerin; Şilb (Silves), Şent Meriyyetü's-Şark (Albarracin), Şent Meriyyetü'l-Garb (Santa Maria de Algarve), Bûnt (Alpuente), Velbe (Huelva), İşbîliye (Sevilla), Ceyyân (Jaen), Veşka (Huesca) ve Sarakusta ise Arap ailelerinin kontrolü altındaydı. Halifelik çöktüğü zaman yerine ortaya çıkan hükümdarsız dönemde farklı etnik grupların oluşturduğu bu siyasi birlikler buldukları bölgelerde kendi küçük devletçiklerini kuracaklardı.⁴⁶¹

---

⁴⁵⁸ Bu taht mücadelesinin detayları için, bkz. el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 237-239.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 216; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 239-240; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 454-455.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 217; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 240.

⁴⁶¹ Angus Mackay, *Spain in the Middle Ages From Frontier to Empire, 1000-1500*, The Macmillan Press, London, 1977, s. 10; Maria Jesus Viguera-Molins, "Al-Andalus and the Maghrib (From the Fifth/Eleventh Century to the Fall of the Almoravids)", *The New Cambridge History of Islam*, Vol. II, ed. Maribel Fierro, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 27.

İç savaşlar Endülüs'ü tüketmiş ve şehirlerdeki toplumsal ve ekonomik hayat ciddi bir şekilde yara almışken, V. Abdurrahman yeni bir ordu için yeniden Berberîlere başvurunca halk buna karşı çıktı ve daha yeni iktidar sahibi olan bu genç Halife'yi 1024 tarihinde katlederek yerine Muhammed b. Abdurrahman b. Ubeydullah b. Abdurrahman en-Nâsır'ı (el-Müstekfî-Billâh) Halife olarak seçtiler.⁴⁶² Ancak, III. Muhammed de bir buçuk sene süren halifelik döneminde halkın isyanıyla karşı karşıya kalarak tahttan uzaklaştırıldı ve zehirletilerek öldürüldü. Bundan sonra, Kurtuba'nın ileri gelenleri, amcası el-Kâsım'a karşı taht mücadelesini kazanan Yahyâ b. Ali b. Hammûd'a halifeliği teklif ettiler ve o da ordusunu 1025'te Kurtuba'ya göndererek hâkimiyeti ele aldı.⁴⁶³ Ne var ki, 1026 yılında Kurtuba halkı Hammûdîler'in Berberîlere taraftar olması yüzünden Yahyâ'nın vekili konumundaki Kurtuba valisine ve Berberîlere karşı ayaklandılar ve onları şehirden sürdüler. Taht bir süre boş kaldıktan sonra, 1027'de yine bir Emevî hanedan üyesi olan Hişâm b. Muhammed b. Abdülmelik b. Abdurrahman en-Nâsır (el-Mu'ted-Billâh) Halife ilan edildi.⁴⁶⁴

IV. Abdurrahman'ın ağabeyi olan III. Hişâm, onun öldürülmesi üzerine gittiği Bûnt'ten (Alpuente) 1029 yılında Kurtuba'ya geçti. Ancak, yaklaşık dört sene süren halifeliği müddetince gerek liderliğe uygun olmayan şahsiyeti gerekse de Hâciblik makamına tayin ettiği Hakem b. Saîd el-Kazzâz'ın takip ettiği mali politika ve Berberîlere olan yakınlığı Kurtubalıları ona karşı cephe almaya sevk etti. Hâl böyle olunca Kurtuba'nın ileri gelenleri 1031 senesinde Ebu'l-Hazm İbn Cevher başkanlığında Kurtuba Ulucamii'nde toplanarak, halifelik makamının artık Endülüs'ün siyasi birliği üzerindeki tesirinin yok olarak eski işlevini yitirmesinden dolayı, hilâfet makamının ilgasına ve Emevî hanedanından olan kimselerin şehirden sürgün edilmesine karar

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 217-218; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 582-583.

⁴⁶³ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 242-243.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 221-222; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 243; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 584-585.

verdiler ve yönetimi İbn Cevher başkanlığında kurulacak bir “şûrâ meclisi”ne devrettiklerini ilan ettiler.⁴⁶⁵ Böylece, Endülüs Emevî Hilâfeti’nin ortadan kalkmasıyla hemen hemen her vilayette nüfuz sahibi olan aileler kendi küçük devletçiklerini kurdular. 1090 yılına kadar sürecek olan bu döneme ise *mülûkû ’t-tavâif* adı verilmiştir.

---

⁴⁶⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 222; Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 585-591; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 848; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 242; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 462-464; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 161.

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ İDARİ YAPISI

Endülüs, 711 yılından 756'ya kadar olan süre boyunca Şam merkezli Emevî Devleti'ne bağlı bir vilayet olarak yönetildi. Bu tarihler arasında Endülüs, döneme adını da veren bazen Kuzey Afrika Genel Valisi, bazen de Emevî Halifesi'nin bizzat kendisinin ataması ile göreve gelen Valiler tarafından yönetildi. 750 yılında Emevî Devleti'nin yıkılması esnasında, Endülüs'te son vali olan Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri (747-756) iktidarı tek başına elinde bulunduruyordu. Daha sonra ise Emevî soyundan gelen Abdurrahman b. Muaviye ed-Dâhil'in 756 yılında Endülüs'te Emîrliğini ilan etmesiyle, Valiler Dönemi son bularak yerini 1031 yılına kadar sürecek Endülüs Emevîleri Devleti Dönemi'ne bıraktı.⁴⁶⁶

711 yılı itibariyle İberya Yarımadası'nda başlayan Arap egemenliği Vizigot ve İspanyol-Roman yönetimlerinden kalan politik kurumlara hızlı bir dönüşüm getirdi. Ancak, bu durum ilk yıllarda Dimaşk Halifeliği'ne bağlı bir eyaletten öteye gitmedi. Doğu'daki Emevîler'in yıkılması ve bilhassa İspanya topraklarında 756 yılında Endülüs Emevîleri'nin kurulmasıyla devlet organizasyonu ortaya çıktı. Bunun yanında, Endülüs yönetiminin siyasal sistemi zamanla gelişerek kendi çapında büyük değişikliklere uğradı. Bu değişiklikler, politik sistemin dinamik olduğunu ve yekpare bir yapıda olmadığını göstermekteydi.⁴⁶⁷

Abbâsîler'in zulmünden kaçıp Endülüs'e gelen I. Abdurrahman (756-788), kurduğu devletin yönetim sisteminde mensubu olduğu Emevîler'in tatbik ettiği yapıyı kısmen de olsa örnek aldı. Kendisinden önce bir devlet düzeni olmadığından, kurduğu devlet için gerekli olan kurumsallaşmayı Doğu'da kazandığı devlet tecrübesiyle

---

⁴⁶⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 117.

⁴⁶⁷ Roberto Marin-Guzman, "Some Reflections on the Institutions of Muslim Spain Unity in Politics and Administration (711-929)", *American Journal of Islamic Social Sciences*, 2004, Vol. 21, No: 1, s. 31-32.

uygulamaya koyuldu. Buna göre öncelikle devletin hükümdardan sonra ikinci yetkili makamı olarak Doğu'dakinden farklı şekilde *vezir* yerine *hâcib* unvanıyla birini görevlendirdi. Hâcibe devlet işlerinde yardımcı olması için ise yaklaşık yarım düzine *vezir* tayin etti. Bunların yanı sıra *saray kâtibi*, *kâdılcemâa* (başkadı), *sâhibü'-ş-şurta* (polis şefi) ve *kâid* (başkomutan) gibi unvanlara sahip kimselerle de devlet düzenini sağlamayı amaçladı. Abdurrahman ed-Dâhil, bu mevkilere kendisine iktidar mücadelesinde yardımcı olan kişileri ve Endülüs'e çağırdığı Emevî hanedanına bağlı kimseleri (mevâlî) getirerek nüfuzunu arttırmaya çalıştı.⁴⁶⁸

Abdurrahman b. Muâviye'nin iktidarının sonlarına doğru (784) o zamana kadar, Arap tarihçilerin *dârü'l-imâra* (hükümet evi) şeklinde adlandırdıkları, Vizigotların Baetica valilerinin eski sarayında yürütülen devlet işleri, muhalefetin de susturulmasıyla beraber yeni bir saraya (Rusâfe) taşınarak Endülüs Emevî Devleti'nin güçlü yönetiminin başlangıcı oldu.⁴⁶⁹ Kendisinden sonra gelen hükümdarlar da dönemin ihtiyacına göre birtakım düzenlemeler yaparak bürokrasiyi ve devlet işlerini daha sistemli hale getirmeye gayret gösterdiler.

II. Abdurrahman dönemi (822-852) itibariyle saray teşkilatı Abbâsî tarzına göre yeniden düzenlendi. Aynı zamanda, uzun süreli bir barış devresi ile sağlanan siyasi istikrar sayesinde Endülüs'ün en parlak devirlerinden biri kabul edilen onun devrinde idari alanda bazı yeni müesseseler kuruldu. İktisadî alandaki gelişmeler toplumun refah düzeyinin yükselmesine vesile oldu ve Doğu'daki kültürel birikimler bu topraklara aktarılmaya başlandı ki tüm bunlar halkı kendi mesleklerine ve çeşitli kültürel aktivitelere adama konusunda cesaretlendirdi. Böylece, diğer İslâm devletlerine kıyasla hızlı bir

---

⁴⁶⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 118; Hugh Kennedy, "The Muslims in Europe", s. 261.

⁴⁶⁹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 210-211.

ilerleme ve göze çarpan bir gelişme yaşandı. Bundan dolayı, bu döneme tarihçiler tarafından “*eyyâmü'l-arûs*” (düğün günleri) adı verildi.⁴⁷⁰

Endülüs Emevîleri'nde devlet yapısı içerisinde en tepede bulunan *Emîr* ya da *Halife*, devletin dünyevi ve halifeliğin ilanından sonra aynı zamanda ruhani lideri de olmasına karşın, idare sisteminde yer alan birçok ayrıntının vekâletini idari ve adli alanlardaki kamu kurumlarına devrederdi. Hükümdarın kontrolü altında olmakla birlikte, merkezî hükümet yapısı sivil işlerin görüldüğü idari yapı, adalet ile ilgili mevzuların yer aldığı adli yapı ve orduyu alakadar eden konuları kapsayan askerî yapı şeklinde birbirinden bağımsız olmak üzere üç bölüme ayrılırdı ve genellikle bu birimlerin üst düzey pozisyonlarına Araplar ve Berberîler, daha alt seviyedeki memuriyetlerine ise yeni Müslümanlar (Müvelledler), Hristiyanlar ve Yahudiler getirilirdi.⁴⁷¹

2.1. Yönetici Kadro

Valiler Dönemi, Müslümanların İspanya'da varlıklarının başlangıcı olmasına rağmen, ortada kullanışlı bir düzen mevcut değildi. 756 yılındaki bağımsız Emîrlik Dönemi'ne kadar Endülüs'te yaşayan Müslümanlar arasında iç savaş boyutunda çekişmeler cereyan ediyordu. Araplar, Berberîler, Suriyeliler ve Müvelledler mücadele eden taraflardı. Bunlardan ilk üç grup fatihler ve dördüncü grup da fethedilen yerde ikamet eden ve sonradan Müslüman olanlardı. Araplar, atalarının *asabiyyet* düşüncesine meylederek kendileri dışındaki Müslümanları küçümsemişlerdi.⁴⁷² Araplar arasında eskiden beri var olan kabile sistemine dayalı politik düşünceler, Endülüs'teki iktidar

---

⁴⁷⁰ Mahmoud Makki, “The Political History of al-Andalus (92/711-897/1492)”, s. 25; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 167; Hakkı Dursun Yıldız, “Abdurrahman II”, s. 152.

⁴⁷¹ Philip K. Hitti, *Capital Cities of Arab Islam*, University of Minesota Press, Minneapolis, 1973, s. 141; S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 47.

⁴⁷² S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 53.

mücadelesinde de kendisini göstererek, Belediyûn – Şâmiyyûn, Kaysî – Yemenî gibi farklı grupların birbirleriyle anlaşmazlıklar yaşamasına sebebiyet vermişti.⁴⁷³

Böyle bir atmosferde doğal olarak merkezî bir sistem kurulamamıştı. I. Abdurrahman'ın gelişine kadar Kuzey Afrika eyaletinin bir parçası olarak kalan ve daha basit bir idari yapılanmayı bünyesinde barındıran Endülüs, onun gelişiyle artık bir devlet nizamına sahip olmuştu. Abdurrahman b. Muâviye bütün Endülüs topraklarını kontrol edip iktidarı ele alır almaz, devletin bekasını temin edecek bazı köklü değişikliklerle birlikte bir devlet için gerekli olan idari yapılanmayı tesis etti. Sağlam bir yönetim, daha merkezî bir sistem ve daha iyi bir ordu kurarak Endülüs Emevîleri'ni tarih sahnesine çıkardı.⁴⁷⁴

2.1.1. Hükümdarlık (Emîr – Halife)

İlk dönem Endülüs Emevî idarecileri, 929 yılında III. Abdurrahman'ın (912-961) kendisini *Halife* ilan edip adına para bastırmasına kadar kendileri için “Emîr” unvanını kullanmakla yetinmişlerdi. Bundan dolayı kendilerine “Halifelerin Çocukları” (İbnü'l-Halâif) demişlerdi.⁴⁷⁵ Bu durumun izahı olarak Mes'ûdî'nin (ö. 956) görüşüne⁴⁷⁶ benzer mahiyette İbn Haldun (ö. 1406) şunları söylemektedir: “Endülüslüler, Arabın asıl ve dinin kaynağı olan Hicaz'a sahip olmadıklarından kusur ve eksikliklerini anladıkları için, selefleri gibi Abbâsîler'i örnek edinmediler. Arap asabiyetinin merkezi olan halifelik yurdundan uzak olduklarından, ancak Abbâsî tehlikesinden kendilerini koruyabildiler. Diğer bir Abdurrahman Endülüs'e gelinceye kadar, bu hâl böyle devam etti.”⁴⁷⁷ Hatta

⁴⁷³ Valiler ve Endülüs Emevîleri dönemlerindeki iktidar mücadeleleri için bkz. Sena Kaplan, *Valilik ve Emirlik Dönemlerinde Endülüs Emevîleri'nde İktidar Mücadelesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2012.

⁴⁷⁴ Roberto Marin-Guzman, “Some Reflections on the Institutions of Muslim Spain”, s. 37; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 90.

⁴⁷⁵ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 81; Mes'ûdî, *el-Mas'ûdi's Historical Encyclopedia*, s. 372.

⁴⁷⁶ Mes'ûdî, *el-Mas'ûdi's Historical Encyclopedia*, s. 372.

⁴⁷⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 316.

devletin kurucusu I. Abdurrahman (756-788) iktidarının ilk yılında bir süreliğine Abbâsî Halifesi adına hutbe okutarak onu üstü kapalı bir şekilde Peygamber'in meşru halefi olarak tanımış oldu. Ancak, Doğu'daki halifenin Endülüs üzerinde siyasi veya dinî bir otorite olmasına kesinlikle fırsat vermedi.⁴⁷⁸

Mamafih, Emîrlik Dönemi'nde hükümdarların "Emîr" dışında başka bir unvan kullanmamalarına karşın, karakterleri veya icraatları hasebiyle kendilerine gerek halk tarafından gerekse de tarihçiler tarafından birtakım lakaplar verilmişti. Mesela, I. Abdurrahman'a tarihçiler Endülüs'e dışarıdan geldiği için "ed-Dâhil",⁴⁷⁹ oğlu I. Hişâm'a idaresindeki halkın ondan razı olması nedeniyle "er-Radî"⁴⁸⁰ ve üçüncü Endülüs Emevî Emîr'i olan I. Hakem'e döneminde çıkan bir isyanın merkezi olan Rabaz mahallesini tarumar ettiği için "er-Rabazî"⁴⁸¹ lakapları verilmişti. Buna mukabil, hilâfetin ilanından sonra başa geçen hükümdarlar, halifelige mahsus bir veya birden çok unvan ile tahta oturmayı âdet hâline getirdiler ve bu durum Arap asabiyeti Endülüs coğrafyasında yok olup gidinceye kadar devam etti.⁴⁸²

Öte yandan şarkiyatçı Watt, İspanya'da Emevîler'in kurulmasıyla kullanılmaya başlayan "Emîr" unvanı hakkında şunları dile getirmektedir: "Abdurrahman'ın *Emîr* olarak telakki edilmesi, yeni bir vaziyeti doğurdu. Yani, "Emîr" veya "komutan" unvanı şimdiye kadar halife tarafından eyalet valileri için kullanılmaktaydı. Fakat Abbâsîler'in Emevî ailesine karşı uyguladıkları katliamdan sorumlu olmalarından dolayı, Abdurrahman'ın halifeyi herhangi bir şekilde tanması mümkün değildi. Diğer taraftan ise kendisinin bulunduğu konum itibariyle halifelik talebinde bulunabilmesi söz konusu olamazdı. Böylece, İslâm dünyasında ilk kez kendisini dinî bir kisve altında meşru

---

⁴⁷⁸ Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 138; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2, s. 517.

⁴⁷⁹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 93.

⁴⁸⁰ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 102.

⁴⁸¹ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 89.

⁴⁸² İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 217.

kılmaksızın Müslümanların ana gövdesinden ayrılarak tamamen bağımsız bir siyasi mevcudiyet ortaya çıktı. Bu durum, teorik bir yenilikti.”⁴⁸³

Endülüs Emevî yönetim organizasyonu esasta Maşrık’taki Müslüman yurdundan pek farklı sayılmazdı. Her ne kadar oradan bağımsız olarak kurulup gelişmesine rağmen, hükümdarlık Doğu’daki kadar mutad olmasa da çoğu kez tevarüs yoluyla yani babadan oğula şeklinde geçmekteydi.⁴⁸⁴ Bununla birlikte, veliaht tayin edilirken önceliğin ilk oğula verilmesi gibi katı bir kural mevcut değildi. Hükümdar, oğulları arasında en ehil ve en layık olanını seçme kaygısı ile şehzadeler arasından uygun gördüğüne tahtı bırakırdı. Fakat bazen hükümdar eşlerinin kendi oğullarının iktidar sahibi olabilmesi için çaba sarf etmeleri bu durumu geçersiz kılabilirdi.⁴⁸⁵ Nitekim II. Abdurrahman’ın (822-852) gözdesi Sultan Tarûb’un, kendi oğlu olan Abdullah’ın tahta çıkması için daha önceden veliaht tayin edilmiş Muhammed’i öldürtmeye teşebbüs etmesi bu çabalardan bir tanesiydi.⁴⁸⁶

Diğer taraftan, yönetim silsilesinde babadan oğula iktidarı devretme anlayışının dışında farklılıklar da bulunmaktaydı. Örneğin, Münzir b. Muhammed’den (886-888) sonra yerine kardeşi Abdullah b. Muhammed (888-912) geçmiştir.⁴⁸⁷ Bir başkası ise Emîr Abdullah’ın iktidara oğulları yerine küçüklüğünden beri himayesinde yetişen torunu III. Abdurrahman’ı geçirmesiydi.⁴⁸⁸

Ne var ki, hükümdar tarafından halefini belirlemek her zaman yeterli gelmeyebilirdi. Zira hanedan içerisinde iktidar için birçok adayın varlığı sorunsuz bir verasete engel teşkil etmekteydi. Hükümdarın diğer oğulları ve hatta kardeşleri bölgesel bir güç merkezine sahip olarak ya da saray içerisinde önemli bir gruplaşmanın desteğiyle

⁴⁸³ W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 35.

⁴⁸⁴ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 833; Lütfi Şeyban, *Endülüs*, s. 111.

⁴⁸⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 123.

⁴⁸⁶ İbnü’l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 112.

⁴⁸⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, s. 363.

⁴⁸⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 157-158; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 67.

rahatlıkla taht üzerinde hak iddia edebilmişlerdi. Potansiyel mirasçıların ayaklanması hemen hemen her hükümdar zamanında yaşanmıştı.⁴⁸⁹ Mesela, Hakem b. Hişâm (796-822) saltanatının başında amcaları Süleyman ve Abdullah'ın çıkarttıkları bir isyan ile uğraşmak zorunda kalmıştı.⁴⁹⁰ Buna ek olarak, çok nadiren de olsa iktidar sahibi olan hükümdar komplolara maruz kalabilmişti. Bu durumun en önemli örneğini İbn Hafsûn'un merkez kalesini kuşattığı esnada, kardeşi ve halefi Abdullah tarafından zehirletilen Emîr Münzir b. Muhammed oluşturmaktadır.⁴⁹¹

Devletin siyasal sisteminin en karakteristik özelliği mutlak yetkinin, Doğu'da olduğu gibi, hükümdarın elinde toplanmasıydı. Teoride, iç ve dış işlerin yanı sıra ordunun başkomutanlığı gibi sorumluluklar *Emîr* ya da *Halife*'nin kontrolündeydi.⁴⁹² Bu yönüyle, Endülüs Emevî Devleti'nin otokratik bir idari düzene sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, hükümdar şayet isterse pek çok idari meseleyi, tıpkı II. Hakem (961-976) döneminde olduğu gibi, temsilcilerine tevdi edebilirdi.⁴⁹³ Diğer taraftan, hükümdarın emirnameleri mevcut olan bütün hukuki ilkeleri oluşturduğundan dolayı bürokratik mevkilerdeki kişilerin hepsi sadece iktidarın vekiliydi ve onların yetkisi olağanüstü durumlar dışında yalnızca sembolikti.⁴⁹⁴

Her ne kadar hükümdar tüm yetkiyi elinde toplasa da özellikle Emîrlik Dönemi'nde başa gelenler çevrelerindeki insanların fikirlerini de dikkate almışlardı. Devlet erkânının tavsiyeleri zaman zaman hükümdar nezdinde kabul görerek önemsenmişti. Mesela, Emîr Abdullah, zamanındaki asilerden İbrahim b. Haccac'ın Kurtuba'da rehin tutulan oğlunu babasının devlet aleyhine tehlikeli hamlelerde bulunmasından dolayı idam ettirecekken, Bedr isimli bir kölenin bu olayın ters etki

⁴⁸⁹ Roger Collins, *Caliphs and Kings: Spain, 796–1031*, Wiley-Blackwell, 2012, s. 30.

⁴⁹⁰ Bkz. Birinci bölüm, s. 45.

⁴⁹¹ Bkz. Birinci bölüm, s. 65.

⁴⁹² Subhi Salih, *İslam Kurumları*, çev. İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara, 1999, s. 170.

⁴⁹³ W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 62.

⁴⁹⁴ S. P. Scoot, *History of the Moorish Empire in Europe*, Vol. III, J. B. Lippincott Company, Philadelphia, 1904, s. 638.

yapacağını ve devlete daha fazla zarar vereceğini arz etmesi üzerine vezirlerinin de onayıyla emrini geri çekmişti. Buna binaen Emîr onu *şûrâ* meclisi üyeliğiyle taltif etmişti.⁴⁹⁵

Hükümdar ayrıca tebaasına dinî hükümleri gözetmeyi taahhüt etmesiyle, halkın güvenini kazanarak görevini üstlenirdi. Zira İslâm dini hükümdarın yetkilerini sınırlandırırdı. Bu yüzden, devlet başkanı halkının saygısını kaybetmesi sonucunda otoritesinin temelleri yıkılacağından, riayet ettiği dinî kuralları çiğneyemezdi. Hatta İslâm sadece bireyin davranışını değil aynı zamanda toplumsal yaşamın kamusal yönlerini de düzenlediği için, bu sınırlar daha da sarsılmazdı. Buradan hareketle, hükümdar sivil yapıyı başka İslâm devletlerindeki gibi Kur'an'ın hükümlerine ve Sünnet'te somutlaşmış Peygamber'in hadislerine uygun olarak yönettiğinden ve kararnamelerini bu iki kaynağa dayandırdığından devlet teokratik bir sisteme de sahipti.⁴⁹⁶

Hükümdarın bu dinî otoritesi İslâmi kurumların başkent dışındaki bölgelere yayılmasıyla doğru orantılı olarak ilerlerdi. Kadılar, cami vaizleri, alışveriş denetçileri (muhtesibler) ve vakıf sorumluları gibi görevliler yalnızca başkent için değil aynı zamanda Endülüs'ün önemli vilayetleri için de atanırdı. Bu mevkilerin çoğunluğu köken farklılıklarına rağmen ulema tarafından doldurulurdu ve bu kimseler başkent dinî çevreleri arasında eğitim görürdü. Böylelikle, bu makam sahipleri aracılığıyla başkent dışındaki eyaletlerde yönetimin arzu ettiği ölçüde hükümdarın dinî otoritesi yansıtılırdı.⁴⁹⁷

Mutlak güce sahip olan hükümdar, toplumsal düzeni Mâlikî mezhebine göre İslâm hukukunu (şeriat) uygulayarak ve Müslümanlara geleneksel İslâmi pratik olan “iyiliği

---

⁴⁹⁵ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 137.

⁴⁹⁶ S. P. Scoot, *History of the Moorish Empire in Europe*, III, s. 638; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 319-320; Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, trans. Alisa Jaffa, George Allen&Unwin, London, 1972, s. 38.

⁴⁹⁷ Eduardo Manzano Moreno, “The Iberian Peninsula and North Africa”, *The New Cambridge History of Islam*, Vol. I, ed. Chase F. Robinson, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 619.

(ma'ruf) emretme ve kötülüğü (münker) menetme” anlayışı çerçevesinde liderlik yaparak sağlamaya çalışırdı. İlâveten, herkesin onun otoritesini tanınması için adı Cuma hutbelerinde okunurdu ve ayrıca üzerinde hükümdarın adı yazılı sikkeler (madenî para) basılırdı. Aynı zamanda, *Emîr* ya da *Halife* etkili bir politik sistem ve ülkenin etkin bir şekilde savunulabilmesi için tüm askerî kararları kendisi verirdi. Ordunun başkomutanı sıfatıyla, Endülüs'ü ister Hristiyan krallıklarından olsun isterse başka bir Müslüman devlet tarafından olsun, olası bir düşman saldırısına karşı müdafaa etmek durumundaydı. Kuzeydeki İspanyol-Hristiyan krallıkları üzerine yaz seferlerini organize etmek ve savaşlardan elde edilen ganimetin eşit bir şekilde dağıtılmasını denetlemek de hükümdarın görevleri arasındaydı.⁴⁹⁸

Ülkeyi Endülüs topraklarının kalbi konumundaki başkent Kurtuba'dan yöneten *Emîr* ya da *Halife*, üst düzey yöneticileri tayin etmek ve devleti alakadar eden tüm önemli kararları almak için yönetimde doğrudan doğruya aktif bir rol üstlenirdi ki böylece devletin bütün birimleri hâkimiyeti altında olurdu. İstisnasız tüm görevliler doğrudan hükümdara karşı sorumluydu ve makamlarını onun izni müddetince ellerinde tutabilirlerdi. Her yabancı sarayda, mecliste ve her eyalet valisinin evinde bulunan bir casus ordusu, hükümdarı yalnızca devletin politikasını etkileyen mühim meseleler hakkında değil, ayrıca günlük yaşamdaki doğal ilişkiden kaynaklanan önemsiz ayrıntılar hakkında dahi bilgilendirirdi. III. Abdurrahman (912-961) dönemi itibariyle bu durum doruk noktasına ulaşmıştı.⁴⁹⁹

Devletin başında yer alan hükümdar, ülkeyi içerde olduğu kadar dışarda da temsil etmek durumundaydı. Bu yüzden, hükümdar ülkenin prestiji için diğer çağdaş devletlerle diplomatik münasebetler kurma konusunda her zaman gerekli adımları atmıştı. Bu durum, gerek ülkeyi yağmalamaya gelen barbarlar ile olsun gerekse de ortak bir çıkar için yardım

---

⁴⁹⁸ Roberto Marin-Guzman, “Some Reflections on the Institutions of Muslim Spain”, s. 33-34.

⁴⁹⁹ S. P. Scoot, *History of the Moorish Empire in Europe*, III, s. 648.

konusunda olsun ihmal edilmeden sürdürülmüştü. Özellikle dünya siyasetindeki gücünün diğer devletler tarafından kabul gördüğü II. Abdurrahman (822-852) dönemi itibariyle çeşitli sebeplere binaen karşılıklı elçi heyetleri aracılığıyla devletler arasında temaslar kurulmuştu. Bu devirde Bizans İmparatorluğu'yla⁵⁰⁰ ve Normanların ilk saldırısı sonrasında sulh yapmak üzere Norman Kralı'yla⁵⁰¹ ve ayrıca devletin en parlak döneminin yaşandığı III. Abdurrahman'ın iktidarı süresince birçok diplomatik ilişki kurulmuştu.⁵⁰²

Bu görevlerinin yanında ayrıca hükümdar ülkeyi imar etme gayesi de gütmekteydi. Devletin kurucusu I. Abdurrahman'dan (756-788) beri özellikle Kurtuba'da birçok kamu binası, saray, hamam, çeşme ve bahçe yapılmıştı. Ancak, bu gibi cömert yapımlar neredeyse sadece ülkenin yönetildiği başkent Kurtuba'ya özgüydü.⁵⁰³

Hükümdar, ülkenin idaresinde yardımcıları olan devlet görevlilerinin atamasında, karakterleriyle de alakalı olarak olabildiğince titiz ve dikkatli davranırdı. Nitekim I. Hakem taşra yönetimindeki valileri, adalet işlerine bakan kadıları ve sair devlet memurlarını görevlendirirken azami özen göstererek en layık olanını tayin etmeye çalışırdı.⁵⁰⁴ Ne var ki, bu durum her zaman aynı şekilde gerçekleşmezdi. İbnü'l-Kûtiyye'nin aktardığı malumata göre I. Muhammed (852-886), hâcib olarak Hâşim b. Abdülaziz'i atamasına kadar saltanatının ilk yıllarında liyakate ve ehliyete dikkat ederdi. Ancak, daha sonra bu vaziyeti terk ederek muhterem ve saygıdeğer yaşlıları seçme sistemi yerine gençleri tercih etmeye başladı.⁵⁰⁵ Zira babasının özenle seçtiği bir önceki devlet görevlileri sayesinde ülke parlak bir dönem yaşamışken, kendisinin bu hatalı atamaları

---

⁵⁰⁰ Bkz. Birinci bölüm, s. 55.

⁵⁰¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 210-214.

⁵⁰² Bkz. Birinci bölüm, s. 81.

⁵⁰³ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 170.

⁵⁰⁴ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 86.

⁵⁰⁵ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 109.

özellikle iktidarının son demlerinde devlet işlerinin birçoğunda bozulmaların ve çürümelerin sebebi olarak görülmüştü.⁵⁰⁶

Bunun yanında, hükümdar devlet işlerinde kullanmak üzere, Şam'daki atalarının yaptığı gibi, üstün siyasi ve dinî egemenliklerinin bir sembolü olarak *Müsta'rib* Hristiyan topluluğunu elinde tutuyordu ve bilhassa halifelik döneminde yabancı Hristiyan ülkeleriyle diyalogda bu unsurdan faydalanılmıştı. İslâm politikasının bu özel yönü onuncu yüzyılın ortalarına kadar sürerek Hristiyan piskoposlar, tercüman ya da diplomat olarak kullanılmıştı.⁵⁰⁷ Bu durumun en iyi örneği, III. Abdurrahman için meşhur Kurtuba Takvimi'ni yazan bir saray görevlisi olan Rabî' b. Zeyd'dir (Recemund). Bu kişi Halife III. Abdurrahman'ın talimatıyla Alman İmparatoru I. Otto'ya elçi olarak gitmesi gibi çeşitli diplomatik görevlerde bulundu ve İlbîre'nin (Elvira) piskoposluğuyla ödüllendirildi.⁵⁰⁸

Ayrıca, hükümdar yakın çevresi ve etrafındakileri ve hatta tebaasındaki diğer insanları şahsı ve devleti ile ilgili mahrem sırlara vâkıf olduklarından ve bu sırların başkaları -özellikle düşmanları- tarafından öğrenilmesini istemediğinden, onları yanından ayırmazdı. Kendi hizmetinden ayrılıp başkalarının yanına gitmelerini de hazmedemezdi. Bundan dolayı, Endülüs Emevîleri'nde devlet ricalinin Abbâsîler'in eline düşme tehlikesi yüzünden hacca gitmelerine müsaade edilmezdi. Bununla birlikte, hükümdarın hizmetinden ayrılmış olsalar bile onların servetleri ile ayrılmalarına izin verilmezdi. Zira servetlerini devlet sayesinde elde ettiklerinden dolayı, bu kazançlar devletin bir parçası olarak görülürdü.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ Mahmoud Makki, "The Political History of al-Andalus (92/711-897/1492)", s. 27-28.

⁵⁰⁷ Mikel de Epalza, "Mozarabs: an Emblematic Christian Minority in Islamic al-Andalus", *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016; s. 189.

⁵⁰⁸ Pierre Guichard, "The Social History of Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill, Leiden, 1992; s. 688.

⁵⁰⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 377-378.

Hükümdar gerek kendi hakları üzerindeki gerekse de tebaasının hakları üzerindeki ihlallere müsamaha göstermezdi. Halkının çıkarlarını gözetmek için atadığı devlet görevlilerini sık sık teftiş ederdi ve tamamen kendi takdirine bağlı olarak herhangi bir şikâyet durumuna gerek kalmaksızın onları görevlerinden azledebilirdi.⁵¹⁰ Hatta görevlilerin halka yaptıkları haksızlıkları soruşturur ve devlet-halk arasında adaleti sağlamak için elinden geleni yapardı. Örneğin, Ömer b. Abdülaziz'in yaptığı gibi Endülüs Emevîleri'nin ikinci hükümdarı Hişâm er-Radî (788-796), halkının durumunu soruşturmak ve bölge sakinlerinin kendi valilerinin ve kadılarının davranışları hakkındaki görüşlerini öğrenmek amacıyla, ülkenin çeşitli yerlerine dürüst ve erdem sahibi adamlarını gönderirdi. Eğer ki kamu görevlilerinden herhangi birinin haksızlık yaptığı kanıtlanmış olursa, onu makamından azleder, verdiği zararın telafisini yapmaya mecbur tutar ve daha sonra da hizmetinden uzaklaştırırdı.⁵¹¹

Onuncu yüzyılda Endülüs içinde ve dışında yaşanan gelişmeler, Endülüs Emevîleri'ni dünya siyasetinde yeni bir kademeye çıkarmıştı. Şöyle ki; 929 senesinde Emîr III. Abdurrahman (912-961), o devirdeki Sünnî İslâm dünyasının tek söz sahibi konumundaki Abbâsîler'in merkezî otoritesinin Şîî-İsmâîlî fikirlere sahip Karmatîler⁵¹² yüzünden zayıflaması ve Kuzey Afrika'da önemli bir güç hâline gelen yine Şîî temellere dayalı Fâtımî Devleti'nin yayılmacı bir politika izlemesi ve aynı zamanda Endülüs'ün bu esnada sahip olduğu güç ve kudretin de etkisiyle kendisini *en-Nâsır li-Dinillah* (Allah'ın dininin yardımcısı) lakabıyla *Halife*⁵¹³ ilan etti.⁵¹⁴ Böylelikle, o zamana kadar halifelik

---

⁵¹⁰ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 47.

⁵¹¹ el-Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 98.

⁵¹² Aşırı Şîî-İsmâîliyye mezhebine mensup bir zümre, bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 510-514; Ali Avcu, *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

⁵¹³ İslâm'ın en eski ve en muteber hukukçularından Mâverdî (ö. 1058)'nin tanımına göre Halifelik makamı, "din ve dünyaya ait işlerin yürütülmesi için Nübüvvete halef olarak konulmuş ve kabul edilmiş bir müessesedir." Bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmüs's-Sultaniyye (İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku)*, s. 29.

⁵¹⁴ İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef el-Endelüsî, *el-Muktebes*, V, nşr. P. Chalmeta – F. Corriente – M. Subh, Madrid, 1979, s. 241; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 198-199; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 462; el-Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 147; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 118.

Hicaz bölgesini (Mekke-Medine) elinde bulunduran kişiye ait olduğu ve hilâfetin bölünemezliği düşüncesinin yerini, halifenin siyasi güç olması ve Müslümanların onur ve haysiyetlerini koruması, kültür ve medeniyet öncülüğünü sürdürmesi düşüncesi aldı.⁵¹⁵

Abdurrahman en-Nâsır'ın mantıklı bir adım atarak “Halife” ve “Emîrü'l-mü'minîn” (müminlerin emîri) lakaplarını almasıyla, Bağdat'taki halifelik ile aralarındaki son ince bağ kopmuş oldu. Devletin yapısında köklü bir değişiklik olmamasına rağmen, egemenliğin otoritesi İslâm dünyasında artan prestij sayesinde büyük ölçüde güçlendi ve Halife Abdurrahman halkının nazarında Abbâsî ve Fâtımî halifeleri derecesinde bir saygınlık kazandı. Bu yönden, Halife toplumun maddi ve manevi çıkarlarını koruma ve İslâm hukukunun bütünlüğünü gözetme sorumluluklarına sahip tek kişi hâline geldi.⁵¹⁶ Bununla birlikte, III. Abdurrahman'ın hükümet işlerinin görüşüldüğü konsey odasındaki koltuğunun diğer devlet görevlilerinkinden daha yüksekte konumlandırılması, onun otoritesinin devlet yönetimindeki tartışılmazlığının ve saraydaki nüfuzunun yoğunluğunun bir göstergesiydi.⁵¹⁷

Bir hanedan olarak Endülüs'te bulunan Emevîler oldukça başarılıydı. Onuncu yüzyılın sonuna kadar başa geçen hükümdarların istisnasız her biri farklı ve güçlü şahsiyetleriyle kaynaklarda yer edinmişlerdi. Onlardan hiçbiri beceriksizlik veyahut askerî ya da politik yetersizlikle suçlanamazdı.⁵¹⁸ Makkarî'nin (ö. 1632) aktardığı anekdot Endülüs hükümdarlarının kararlılığını göstermesi bakımından değerlidir. Abbâsî Devleti'nin 763 yılında İspanya'daki Emevî uzantısını bertaraf etmek için gönderdiği ekip kolayca yenildi ve liderleri idam edildi. Bunun üzerine, “I. Abdurrahman'ın düşmanlarına korku vermek suretiyle saldırmanın daha iyi olacağını düşündüğünden,

⁵¹⁵ C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1967, s. 13; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 179.

⁵¹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. Heyet, C. 4, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1985, s. 186; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 138.

⁵¹⁷ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 151.

⁵¹⁸ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 170.

ölülerin isimleri kulaklarından sarkan etiketlere yazıldı. Onların kafaları Abbâsî hanedanının siyah sancağıyla birlikte mühürlü torbalara dolduruldu ve tamamı belli bir zamanda halka açık bir yerde teşhir edilmek üzere yüklerini Mekke'ye götüren güvenilir bir tüccara emanet edildi.”⁵¹⁹

On birinci yüzyılda yaşamış Endülüslü tarihçi İbn Hayyân (ö. 1076) da Endülüs Emevî hükümdarlarını takdir ederek şunları kaydetmektedir: “Onların devletlerinin kuvveti ve sağlamlığı takip ettikleri politikaya dayanmaktadır; bu politikanın esasları, saraylarını çevreledikleri ihtişam ve azamet, tebaalarında canlanan saygıyla karışık korku hâli, hakları üzerindeki her türlü saldırıyı amansız bir kesinlikle cezalandırmaları, hükümlerindeki tarafsızlık, sivil hukukun yerine getirilmesinde gösterdikleri ihtimam, fikirlerine saygı duyup uydukları âlimlere olan hürmetleri ve iltifatları, onları kendi oturumlarına ve divanlarına davet etmeleri ve diğer birçok mükemmel nitelikleri olarak sayılabilir.”⁵²⁰

Mamafih, Endülüs Emevî Hilâfeti'nin geçirdiği ihtişamlı ve görkemli yıllar, başa geçen yöneticilerin kişilikleriyle yakından ilgiliydi. İktidara gelen hükümdarların uyguladığı başarılı, adil ve tarafsız bir yönetim halk arasında onların idarelerine karşı haşmet duygusu uyandırmıştı. Ne zaman ki III. Abdurrahman ve onun oğlu II. Hakem'den sonra başa gelenler uygulanan tarafsız adaleti ve idareyi sağlayamadılar, işte o zaman devletin çöküş süreci başlamış oldu ve halifelik makamı siyasi çatışmaların odak noktası hâline geldi.⁵²¹

---

⁵¹⁹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 81.

⁵²⁰ İbn Hayyân'dan naklen, el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 98.

⁵²¹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 147-148; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 119.

2.1.2. Hâciblik – Başvezirlik

Eski ve yeni Arap sözlüklerinde “birinin bir yere girmesini menetmek” (hacaba) fiilinden türeyen *hâcib* (kapıcı), Emevîler zamanından başlayarak doğu ve batıdaki çeşitli Müslüman devletlerinde yüzyıllarca kullanılagelmiştir. Bu kelime, muhtelif dönemlerde ve bölgelerde daha geniş manalar alarak gelişim ve değişim göstermiştir.⁵²² İbn Haldun’un halifeliğin hükümdarlık şeklini almasından sonra saltanat merasimleri, törenleri ve lakaplarının benimsenmesi, ilk halifelerin uğradığı suikastlardan korkulması ve hükümdarın kapısının açık bulundurulmasıyla halifenin etrafının kalabalık olacağı ve bu yüzden devlet işleriyle meşgul olunamayacağı sebeplerinden kapıya önem verildiğini ve bu makamın böylece ortaya çıktığını söylemesinin aksine,⁵²³ tarihçiler hâciblik makamının menşei Sâsânîler zamanına kadar götürmektedirler. Bu vazife ve unvanın Emevîler devrinde, Bizans ve Sâsânî etkisiyle ortaya çıktığı bilgisi mevcuttur. Ancak, ilk defa Muâviye (661-680) döneminde mi yoksa İslâm devletine ait birtakım kurumların ilk kuruluş zamanı olan Abdülmelik b. Mervân (685-705) döneminde mi kullanıldığına dair farklı rivayetler bulunmaktadır.⁵²⁴

Hâciblik makamı, Endülüs Emevîleri’nde devletin kurucusu I. Abdurrahman zamanından beri kullanılmaktaydı.⁵²⁵ Nitekim bu mevkiî sırasıyla en çok güvendiği Temmâm b. Alkame, Yusuf b. Buht el-Farisî, Abdülmelik b. Mervân ve Abdurrahman b. Mugîs gibi adamlarına emanet etmişti.⁵²⁶ Seçkin kesim ile avamın, hükümdarın katına girmesini engelleme görevi olan hâciblik makamına, *Emîr* ya da *Halife* kendi güvendiği kimseler arasından atama yapardı. II. Abdurrahman’ın idare kadrosunda yaptığı

⁵²² Mehmed Fuad Köprülü, “Hâcib”, *MEB İA*, C. V/I, İstanbul, 1987, s. 30; Aydın Taneri, “Hâcib”, *DİA*, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 508.

⁵²³ İbn Haldun’un görüşleri hakkında bkz. *Mukaddime*, I, s. 327.

⁵²⁴ Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, s. 39; M. Fuad Köprülü, “Hâcib”, s. 30; Aydın Taneri, “Hâcib”, s. 508.

⁵²⁵ İbnü’l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 73.

⁵²⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib*, II, s. 48; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 91.

değişikliklerden itibaren *hâcib*, hükümdardan sonra en yetkili ikinci kişi olarak yer edindi ve devletin bütün sivil yönetici kadroları, saray kâtipleri ve vezirler gibi, bu kişiye bağlandı. Onuncu yüzyıldan itibaren ise “hâcib” unvanı, “mabeyinci” manasını tamamıyla bırakarak Abbâsîler’deki “büyük vezir”e tekabül eden bir hâl aldı. Hükümdarlık ile devletin alt birimleri arasındaki bağı kuran ve doğrudan doğruya hükümdar ile muhatap olan *hâcib*, Endülüs Emevî Devleti’nde en yüksek rütbeli sivil idari amirdi.⁵²⁷

Hükümdarın emri ile onun bütün mülki vazifelerini ve devletin son zamanlarında askerî idareyi de temsil eden *hâcib*, gerektiğinde hükümdarın *nâibliği*⁵²⁸ görevini de yerine getirirdi. Vezirler kuruluna liderlik eden *hâcib*, devlet başkanına en yakın kişi olması hasebiyle onun en mahrem sırlarına vâkıf olduğundan, devlet bünyesinde büyük bir nüfuza sahip olurdu. Hatta bu yakınlıktan ötürü Endülüs’te *hâcibe* “el-vezîrû’l-akreb” (en yakın vezir) de denilirdi.⁵²⁹

Bütün devlet gücünü şahsında toplayabilen bu makam, Emîr Abdullah (888-912) döneminde kaldırılmıştı. Halefi III. Abdurrahman (912-961) tahta çıktığı sırada yeniden bu mevki tesis etmişti. Ancak, 932 senesinde onun atadığı ikinci hâcibin de vefat etmesiyle, hâciblik makamına yeni biri atanmamıştı ve mevki 30 yıl kadar boş kalmıştı. Nihayet, II. Hakem (961-976) tarafından 962’de bu mevki yeniden işlevlik kazanmıştı. Devletin bu en büyük mevkiinin zaman zaman boş bırakılmasının nedeni, bütün devlet gücünü iradesi altına alan birinin, saltanata yetersiz bir hükümdar geldiği vakit hanedana karşı tehlikeli bir durum ortaya çıkartabileceği endişesiydi. Nitekim II. Hakem’in vefatından sonra yerine veliaht tayin ettiği küçük yaştaki oğlu II. Hişâm (976-1009)

⁵²⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 329; Joseph F. O’Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 140; M. Fuad Köprülü, “Hâcib”, s. 30-31.

⁵²⁸ Muhtelif İslâm devletlerinde belli başlı devlet erkânına yardımcı olan ve onların bulunmadıkları mekânlarda ve vakitlerde yerlerine vekâlet eden kişilere *nâib* adı veriliyordu. Bkz. Casim Avcı, “Nâib”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 311-312.

⁵²⁹ Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, s. 39; Aydın Taneri, “Hâcib”, s. 508.

geçince, Hâcib el-Mansûr Muhammed İbn Ebû Âmir (981-1002) bütün devlet gücünü uhdesine alarak halifelik makamını sembolik hale getirmişti. Bunun yanında, Cuma hutbelerinde adının halifeyle birlikte zikredilmesi, bütün emir ve tebliğlerin onun onayından geçmesi ve devlete ait tüm payeleri elde etmesi sonucu, huzuruna kabul edilen herkes -prensler ve vezirler dâhil- onun elini öpmek durumundaydı.⁵³⁰ Kendisinden sonra yerine oğlunun geçmesini halifeye kabul ettirecek güce sahip olan Hâcib el-Mansûr, böylelikle Endülüs Emevî Devleti'nin son zamanlarında devlete feci sonuçları olacak Âmirîler Dönemi (981-1009)⁵³¹ denilen bir devrin yaşanmasına sebep olmuştu.⁵³²

Bununla birlikte, neticede bir devlet memuru olan İbn Ebû Âmir'in bu nispette güç ve nüfuz sahibi olmasında, 976-981 yılları arasında sergilediği siyasi başarıların önemi büyüktü. Zira saltanat hakkının Emevî hanedanına ait olduğunun bilincinde olan halk, ordu ve sair devlet görevlileri bu duruma kolayca göz yumacak değillerdi. Bu başarılarından ilki, genç Halife II. Hişâm'ı zevk ve sefaya teşvik edip onun siyasi olarak aktif bir rol üstlenmesinin önüne geçmesiydi. İkincisi, 977 yılında Leon Krallığı üzerine başarılı bir sefer düzenlemesiyle ordu içerisinde popüler olarak bir komutan şöhreti kazanmasıydı. Sonuncusu ise başkent Kurtuba'nın doğusunda, şehrin batısındaki III. Abdurrahman'ın yaptırdığı Medînetü'z-Zehrâ'ya rakip olarak kendisine özel Medînetü'z-Zâhire adında yeni bir saray kompleksi inşa ettirip hükümet işlerinin yürütüldüğü devlet dairelerini buraya naklettirmesiydi.⁵³³

Mamafih, Âmirîler Dönemi'nin üçüncü hâcibi olan Abdurrahman, babası ve kardeşi (Abdülmelik) gibi idareyi elinde bulundurmakla yetinmeyerek halifelik makamına göz dikme cüretini gösterdi. Devlet yönetimini fiilen ellerine almış olsalar bile hükümdara has lakapları, sıfatları ve alametleri kullanmakta imtina eden ve böylece

⁵³⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 279.

⁵³¹ Bkz. Birinci bölüm s. 89 vd.

⁵³² İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 329; M. Fuad Köprülü, "Hâcib", s. 31; Claude Cahen, *İslamiyet 1*, s. 220.

⁵³³ Richard Fletcher, *Moorish Spain*, University of California Press, Berkeley, 1993, s. 74.

iktidarı ele geçirmeye çalışıyor söylemlerinden kurtulmayı başaran seleflerinin aksine, Hâcib Abdurrahman hilâfete ortak olmak maksadıyla dönemin halifesi olan II. Hişâm'dan kendisini veliaht tayin etmesini talep etti. Ancak, hanedan ailesine yani hükümdar soyuna bağlı olmayan bu kişi halk nezdinde kabul görmeyerek kendisine karşı isyan bayrağının çekilmesine ortam hazırlamış oldu. Sonuçta bu durum, Endülüs Emevîleri'nde Âmirîler devrinin kapanmasına yol açtı.⁵³⁴

2.1.3. Vezirlik

Tarihçiler, vezirlik müessesinin de aynı hâciblik kurumu gibi İran etkisi ile İslâm devlet teşkilatlarında yer ettiğini belirtmektedirler. Abbâsîler dönemine kadar devlet başkanlığına yardımcı kâtiplik veya danışmanlık konumunda kişiler varken, “vezir” unvanını taşıyan yöneticilerin bulunmadığından söz edilmektedir. Emevîler'in son zamanlarında oluşmaya başlayan vezirlik kurumunun gerçek anlamda bir idari yapı hâline gelmesi ve gelişmesi Abbâsîler devrinde yaşanmıştı.⁵³⁵

Endülüs Emevîleri'nde vezirlik, devletin 756 yılındaki kuruluş döneminden beri vardı ve II. Abdurrahman'a kadar da ilk dönem İslâm tarihindeki vezirlik müessesinden pek farklı değildi. Devletin kuruluş yıllarında -özellikle Abdurrahman b. Muâviye döneminde- vezirler belli alanlardan sorumlu olmalarından ziyade, hükümdarın danışmanı ve yardımcısı pozisyonunda görev yapıyorlardı. Bu durumun bir örneği olarak, Abdurrahman b. Muâviye'nin başkadı Yahyâ b. Yezîd el-Yahsubî'nin yerine kimin

---

⁵³⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 263-264.

⁵³⁵ Salahuddin Khuda Bukhsh, *Contributions to the History of the Islamic Civilization*, Thacker, Spink, Calcutta, 1905, s. 245; T. H., “Vezir”, *MEB İA*, C. XIII, İstanbul, 1986, s. 310; Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2003, s. 79; a.mlf., “Vezâret/Vezirlik, Sadrazamlık”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, 2017, s. 76.

getirilmesi gerektiğine dair oğulları Hişâm ve Süleyman'ın da olduğu bir ortamda yardımcılarında görüş beyanında bulunmalarını istemesi yer almaktadır.⁵³⁶

II. Abdurrahman dönemi (822-852) itibariyle tek kişi olan vezir sayısı çoğaltıldı ve her bir vezir için ayrı bir görev alanı tahsis edildi. Bu bağlamda, mali işler, dış ilişkiler, yaralıların tazminatı, adaletin yönetimi, ülke sınırlarının bakımı ve askerî birliklerin teçhizatları ile savaş hazırlıkları gibi vazifelere birer vezir tayin edilerek, ülkenin yönetildiği sarayda *vüzerâ* (vezirler) için birbirinden bağımsız ve ayrı devlet daireleri teşkil edildi. Aynı zamanda, Abdurrahman el-Evsat dönemi itibariyle ülke meselelerini görüşmek üzere düzenli bir şekilde sarayda bir araya gelmeleri ilk kez zorunlu hale getirildi.⁵³⁷

II. Abdurrahman, getirdiği bu yeni sistemdeki vezirleri çok dikkatli bir şekilde seçti. Ekseriyeti devlete ve Emevî hanedanına bağlılıklarıyla bilinen Emevîler'in azadlı köle ailelerinden kimselerdi ve birçoğu büyük idari yetenekleriyle tanınırdı. Ayrıca, çocuklarını vakti gelince kendi yerlerine geçebilmeleri için eğitirdi. Böylece, adı geçen makamlar aile mirası hâline gelirdi. Örneğin, bu tür aileler arasında Benî Şüheyd, Benî Ebû Abde, Benî Buht, Benî Ümeyye, Benî Futays ve Benî Basîl gibi aileler yer almaktaydı ve her biri devlete son derece yetenekli ve becerikli onlarca adam ile katkıda bulunmuşlardı.⁵³⁸

Makkarî, vezirlik makamı hakkında bilgi verirken şunları ifade etmektedir: “Bu görevliler, Halife ile huzura kabul odasında oturma hakkına sahiptiler ve Halife bunlardan birini Doğu'da baş veya büyük vezir diye adlandırılan “Nâib” olarak seçerdi. Fakat bu unvan Endülüs'te “Hâcib” olarak tanımlanmıştı. Bunun yanı sıra, bir noktada Halife'nin

⁵³⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 70.

⁵³⁷ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 99; İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs*, II, nşr. Mahmud Ali Mekkî, Daru'l Kitabi'l Arabiyyi, Beyrut, 1973, s. 29; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 328-329; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 322; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 125-126.

⁵³⁸ Mahmoud Makki, “The Political History of al-Andalus (92/711-897/1492)”, s. 24-25.

hâkimiyetini paylaşan valiler ve komutanlar bile “Vezir” ve “Hâcib” unvanlarını çok şerefli ve üstün bir rütbe olarak görmüşlerdi. Bundan dolayı, “Vezir” unvanı hükümet konseyinde yer alan herkese verilmişti.”⁵³⁹ Bunun yanında herhangi bir kişinin vezirliğe yükselmesi önceki işini bırakmasını gerektirmiyordu. Vezir makamı ile birlikte o kişi soyluların arasına girmekle birlikte daha fazla maaş almaya hak kazanıyordu.⁵⁴⁰

Endülüs zamanında, vezirlik makamı genellikle belli bazı soylu ailelere miras yoluyla geçen bir memuriyetti.⁵⁴¹ Ancak, hükümdar bazı idarecileri hiçbir özel fonksiyonu olmadan sembolik olarak “Vezir” unvanı ile şerefledebiliyordu. Ayrıca bazı vezirlere, III. Abdurrahman döneminde olduğu gibi, “iki vezirlik sahibi” anlamında *zû'l-vizâreteyn* lakabı verildiği de bilinmektedir.⁵⁴² Örneğin, III. Abdurrahman kendisinden çok memnun olduğu vezirlerinden biri olan İbn Şüheyd’in görevlerini ve maaşını ikiye katlayarak onu *zû'l-vizâreteyn* yapmıştı ve böylece bu unvan Endülüs’te ilk defa birine verilmişti.⁵⁴³ Abdurrahman en-Nâsır’ın ardıllarında da bu uygulama sürdürülmüştü. II. Hakem döneminin hâcibi el-Mushafî, devlet mekanizmasında İbn Ebû Âmir’e karşı nüfuzunu koruyabilmek için meşhur ordu komutanı Gâlib b. Abdurrahman’a *zû'l-vizâreteyn* unvanını kazandırmıştı.⁵⁴⁴ Ayrıca, bu unvana sahip olan görevli, hâcibin işlerinin yoğun olduğu zamanlarda ona yardımcı olurdu.⁵⁴⁵

Devlet işlerinin artması ile sayıları çoğalan vezirler, hâcibin emri altında kendilerine verilen görevleri yerine getirmekle mükelleflerdi. Endülüs’te idari bakımdan

---

⁵³⁹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 102-103.

⁵⁴⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 195.

⁵⁴¹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 103; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 322; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1, s. 204.

⁵⁴² el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 103; Joseph F. O’Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 141; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 126.

⁵⁴³ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 150-151.

⁵⁴⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 80.

⁵⁴⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 192.

hâcibin gerisinde kalan vezir, genellikle edebî bilgisi kuvvetli ve yönetim tecrübesi fazla olan kişiler arasından seçilirdi.⁵⁴⁶

2.1.4. Valilik ve Sâhibü'l-medîne

Valiler Dönemi'nde ülke genelinde uygulanan idari taksimata bağımsız Emîrlik Dönemi'nde de devam edilmişti. Son Endülüs Valisi Yusuf el-Fihri (747-756) tarafından coğrafi hatlar temel alınarak İber Yarımadası'ndaki Müslümanların hâkimiyetinde olan araziler beş büyük vilayete ayrılmıştı ve her vilayet bir *vali* adı verilen idareciler tarafından yönetilmişti.

- Bu eyaletlerden ilki, eski adı Baetica olan ve Vâdilkebir (Guadalquivir) ile Vâdi Âne (Guadiana) nehirleri arasındaki bölgede Kurtuba (Cordova), İşbîliye (Sevilla), Mâleka (Malaga), Karmûne (Carmona), İstecce (Ecija) Şezûne (Sidonia), Ceyyân (Jaen) ve Gırnata (Granada) gibi belli başlı şehirleri kapsayan Endülüs eyaletiydi.
- İkincisi, Kurtuba Dağları'nın doğu yamacından yukarı Douro Nehri'nin kuzeyine kadar uzanan ve Şekûbiye (Ségovia), Kartâcenetü'l-Halfâ (Cartagena), Belensiye (Valencia), Tüdmir (Tudmir/Murcia), Lûrka/Lûraka (Lorca), Uryûle/Urîvle (Orihuela), Dâniye (Denia), Likant (Alicante) ve Vâdi'l-hicâre (Guadalajara) gibi şehirleri içeren, eski zamanlardaki adı Carthaginensis olan Tuleytula (Toledo) eyaletiydi.
- Üçüncüsü, günümüzde Portekiz ve Cillîkiye (Galicia/Galya) ile Endülüs ve Tuleytula eyaletlerinin kuzey ve batı taraflarında kalan bölgelerdeki Batalyevs (Badajoz), Bâce (Beja), Uşbûne (Lisbon), Aşturğa (Astorga) ve Şelemenka (Salamanca) gibi şehirleri dâhil eden Mârîde (Merida) eyaletiydi.

---

⁵⁴⁶ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 103.

- Dördüncüsü, Tâcuh (Tajo) Nehri'nin kaynağından doğuya doğru Vâdî İbru'yu (Ebro Valley) da içine alarak Akdeniz'e yayılan, kuzeyde Pirenelere, batıda Bask Dağları ile sınırlanan ve Veşka (Huesca), Lârîde (Lerida), Tarrakûne (Tarragona), Turtûşe (Tartûşe/Tortosa) ve Berşelûne (Barcelona) şehirlerini içine katan Sarakusta (Saragossa) eyaletiydi.
- Sonuncusu ise Müslümanların Franklara karşı sürdürdükleri meşakkatli mücadelelerdeki başarı göstergesine göre kuzey sınırında dalgalanmalar meydana gelen Arbûne (Narbona) eyaletiydi.⁵⁴⁷

Zaman içerisinde alınan veya kaybedilen topraklar, uygulanan düzende değişiklikler meydana getirmişse de genellikle kaybedilen yerler Hristiyanlarla aralarında sınır bölge hükmünde kalarak bu sistem sürdürülmeye çalışılmıştı. İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethiyle başlayan genişleme süreci, Endülüs Emevîleri Dönemi ile ele geçirilen bölgelerin korunmasına dönüşmüştü ve Hristiyanlar yarımada'nın kuzeyinden güneyine doğru zaman içerisinde cesaretleterek genişleme politikası gütmüşlerdi. Hristiyanların sınırlarını genişletmesinin aksine, Müslümanlar kendi bölgelerini çevreleyen bir sınır hattına sahiplerdi.⁵⁴⁸

Buna ek olarak, Kurtuba haricindeki bölgeler idari açıdan iki parçaya ayrılarak idare edilirdi. İlki "küver" yani vilayetler, bizzat hükümdar tarafından atanan valiler nezaretinde yönetilirdi. Sınır bölgeleri manasındaki "sugûr"un yönetimini ise *kâid* denilen komutanlar üstlenirdi. Ülkenin doğu ve güneyindeki *kuralar* (*küverin* tekil hâli) 741 yılında Belc b. Bişr komutasında Endülüs'e gelen Suriyeli *cündler* (birlikler) için Ebü'l-Hattâr Hüsam b. Dırâr el-Kelbî (743-745) tarafından *küverülmücennede* (askerî

⁵⁴⁷ Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 54-55; J. A. Condé, *History of the Dominion of the Arabs in Spain*, trans. Jonathan Foster, Vol. I, George Bell&Sons, London, 1900, s. 144-145.

⁵⁴⁸ Eduardo Manzano Moreno, "The Creation of a Medieval Frontier: Islam and Christianity in the Iberian Peninsula, Eighth to Eleventh Centuries", *Frontiers in Question Eurasian Borderlands, 700-1700*, ed. Daniel Power, Naomi Standen, Palgrave Macmillan, New York, 1999, s. 38-39.

vilâyetler) olarak kurulmuştu. Bu *kuralar* hilâfet döneminde eyalet kasabası olan İlbîre (Elvira), Mâleka (Malaga), İşbîliye (Sevilla), Şezûne (Sidonia), Ceyyân (Jaen), Bâce (Beja) ve Tüdmir (Tudmir/Murcia) şehirleriydi. Diğer *kuralar* ise güneybatıda Mevrûr/Murûr (Moron), Leble (Niebla), Batalyevs (Badajoz) ve Şenterîn (Santarein/Santarem) ve güney ve güneybatıda Tâkürünne (Takurunna), Erşedûne (Archidona) ve Beccâne (Pechina) şeklindeydi.⁵⁴⁹

Bununla birlikte, *sagr* (*sugûrun* tekil hâli) kelimesi birçok manaya gelmesine karşın, Arapça sözlükleri *sagr*'ın "hudut" anlamına geldiğinde, Dârüislâm'ı (İslâm'ın Evi) Dârülharp'ten (Dârüislâm dışındaki yerler) ayıran bölge olduğunu açıkça belirtir. Başka bir deyişle, *sagr*, ötesinde gayrimüslimlerin topraklarının bulunduğu Müslüman topraklarının sınırlarını belirleyen bölge niteliği taşımaktadır. Endülüs Emevîleri'nde üç tane *sugûr* bölgesi mevcuttu. Bunlardan ilki ve en büyüğü İberyâ Yarımadası'nın Endülüs Emevîleri'ne göre kuzeyinde kalan ve başkente en uzak olan Sarakusta (Saragossa) merkezli, Veşka (Huesca), Lârîde (Lerida), Tufîle (Tudela), Turtûşe (Tartûşe/Tortosa), Bârûşe ve Kal'atü Eyyûb (Calatayub) şehirlerini kapsayan ve *Sağrûla'lâ* (Yukarı Sınır Bölgesi) diye adlandırılan bölgeydi. Adı geçen sınır bölgesi hem kuzeydeki Hristiyan-İspanyol krallıklarına karşı savunma ve saldırı merkezi konumundayken hem de devlet otoritesinden hayli uzakta olması hasebiyle isyancıların ayaklanma hareketlerini sıkça başlattıkları yerlerin başında gelmekteydi. Bir diğer *sugûr* bölgesi de Mârîde (Merida) merkezli, Batalyevs (Badajoz) ve Şenterîn (Santarein/Santarem) vilayetlerini içine alarak Atlas Okyanusu'na kadar uzanan ağırlıklı olarak Berberîlerin ve Müvelledlerin ikamet ettiği elverişsiz arazilere sahip *Sağrûlednâ* (Aşağı Sınır Bölgesi) idi. Bölgeyi kontrol etmek çok zordu ve ilk dönem Emîrleri yöredeki en güçlü kabile reisleriyle ittifak yapmaktan başka çok az şey yapabilmişlerdi. Bu iki sınır bölgesi arasında kalan kısma ise *Sağrûlevsat* (Orta Sınır Bölgesi) denilirdi ve yerel Müvelledlerin egemen olduğu ve

---

⁵⁴⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 33-34; S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 50-51.

sıklıkla bağımsızlık peşinde koştukları Tuleytula (Toledo) ve civarındaki illeri çevrelerdi.⁵⁵⁰

Endülüs Emevîleri'nin *sugûr* bölgeleri hususundaki amacı iki yönlüydü: bir yandan Hristiyanların ilerlemelerini kontrol altında tutmak, diğer yandan ise yönetimlerini meşrulaştırmak için kendilerini *sagr*'ın arkasında tutulan Müslüman toplumun koruyucusu olarak tanımlamak. Ne var ki, Endülüs sınırları her zaman politik dengesizliklerle doluydu ve Kurtuba otoritesini mezkûr bölgelerde uygulamaya sokmakta güçlüklerle karşılaşmıştı. Bu sıkıntıların yaşandığı şehirlerin başında, sekizinci ve onuncu yüzyıllar arasında sürekli olarak Emevî iktidarına başkaldıran Endülüs sınırının stratejik bir noktasında yer alan eski Vizigot başşehri Tuleytula⁵⁵¹ gelmekteydi. Diğer Endülüs *sugûr* bölgeleri ise sekizinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar hatta Endülüs Emevî Hilâfeti'nin çökmesinden sonra dahi bu bölgelerdeki kilit noktalarda yer alan ana kalelerin çoğunu ele geçirmeyi başaran ve kendilerine Emevîler karşısında güçlü bir pozisyon sağlayan soylu Arap, Berberî ve yerel Müvelled ailelerin kontrolündeydi.⁵⁵² Bundan dolayı, Emevî hükümrânlığı boyunca merkezî gücün derinden hissedildiği başkent dışında kalan taşra yönetiminde sıklıkla güç çatışmaları yaşanarak politik istikrar süreci sıkıntılı bir duruma düşmekteydi.

Fetihten sonra genellikle sınır bölgelerine Berberîler yerleştirilmişti. Ancak, 741 yılında Araplar ile Berberîler arasında gerçekleşen iç savaş niteliğindeki çatışmalar sonucunda Berberîlerin hezimete uğramaları ve 750-755 yılları arasında yaşanan kıtlık, onların bu bölgelerden güneye hatta Kuzey Afrika'ya göç etmelerine ve böylece bu

---

⁵⁵⁰ Hugh Kennedy, "The Muslims in Europe", s. 265-266; Jacinto Bosch Vila, "Considerations with Respect to "al- Thaghr in al-Andalus" and the Political-Administrative Division of Muslim Spain", *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016, s. 379-380; Casim Avcı, "Sugûr", *DİA*, C. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 473-474.

⁵⁵¹ Çünkü bu şehir yüksek bir dağın eteğinde kurulmuş, binaları kurşunla güçlendirilmiş taşlardan yapılmış ve etrafı geçişe izin vermeyen yedi dağ ile çevrelenmiş olması bir isyan durumunda zaptını zora sokmaktadır. Bkz. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 45.

⁵⁵² Eduardo Manzano Moreno, "The Creation of a Medieval Frontier: Islam and Christianity in the Iberian Peninsula, Eighth to Eleventh Centuries", 47-48.

topraklarda Müslüman nüfusun azınlıkta kalmasıyla Hristiyanların güçlenmesinin önü açılarak *reconquista* (yeniden fetih) hareketi büyük önem kazanmıştı.⁵⁵³ Öyle ki bu durumun ilk belirtisi, Berberîlerin yenilgilerinin akabinde Tarrakûne (Tarragona) ve civarındaki bölgelerden garnizonların çekilmesinden sonra 801 yılında Berşelûne'yi (Barcelona) Frankların ele geçirmesidir.⁵⁵⁴

İdari amaçlarla ilk dönemde beş ana eyalete ayrılan Endülüs'te daha sonralarda devletin gelişmesi ve yönetimin merkezîleşmesinden kaynaklı, bu eyaletler kaldırılmış ve her önemli şehir çevresiyle birlikte bir eyalete dönüşmüştü. Ülkenin onuncu yüzyılda bölündüğü 71 ilin hepsinde başkent Kurtuba'daki merkezî yönetimin küçük bir kopyası mevcuttu ve tüm bu vilayetler *vali* adını taşıyan sivil ve askerî bir amir tarafından yönetilirdi.⁵⁵⁵

Halife'nin görevlerinin Kurtuba dışında kalan illerdeki temsilcileri olan valilerin vazifeleri arasında, orduya komutanlık etmek ve gerektiğinde merkeze askerî yardım sağlamak, vergileri toplamak, yardım fonlarını yönetmek ve sivil idareye hâkim olmak gibi yükümlülükler vardı.⁵⁵⁶ Emîr II. Abdurrahman (822-852) döneminde, Vikinglerin saldırısı üzerine sınır sahilleri valilerinin merkezden gelen emirle ordu toplayıp İşbiliye'ye yardıma gitmeleri, valilerin en önemli görevi olan merkeze ordu göndermelerine bir örnektir.⁵⁵⁷

Vilayette ikinci derecede önem taşıyan idari işleri yönetmesi için emrinde altı yardımcısı bulunan vali, idaresindeki bölgenin sivil ve askerî olarak en yetkili memuruydu ve genellikle yerel aristokrat Arap, Berberî veya ataları daha önceleri

---

⁵⁵³ Miguel Cruz Hernandez, "The Social Structure of al-Andalus during the Muslim Occupation (711-55) and the Founding of the Umayyad Monarchy", s. 79-80; Lütfi Şeyban, *Endülüs*, s. 33.

⁵⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 137.

⁵⁵⁵ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 51.

⁵⁵⁶ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 51-52.

⁵⁵⁷ Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, *İşbiliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 56.

bölgede yöneticilik yapmış olan yeni Müslüman ailelerin saray mensupları veya komutanları arasından seçilirdi.⁵⁵⁸ Böylece, bu yöneticiler kendi çıkarları ve otoriteleri yerel düzeyde kök saldıkça merkeze olan bağlılıklarında her zaman güvenilir olmamışlardı. Bununla birlikte, diğer tüm devlet memurları ve kabile liderleri gibi onlar da göreve başlamadan önce hükümdara bağlılıklarını bildirirlerdi.⁵⁵⁹ İbn Haldun, taşra yönetiminin en üst düzeyindeki bu makamın aynı zamanda vezirlik derecesine yükselmek için bir basamak teşkil ettiğini de ifade etmektedir.⁵⁶⁰

Herhangi bir valinin çok güçlü hale gelerek merkezî otoriteye meydan okumasını ve bağımsızlık iddiasında bulunmasını önlemek adına, hükümdarlar buldukları pozisyonlarda aşırı güçlenen valileri sık sık değiştirirlerdi. Buna ek olarak, yolsuzluk nedeniyle bazı durumlarda devlet başkanları muhtemelen kamusal paradan hızlı bir şekilde zenginleşmiş olan valileri de görevlerinden alırlardı. Bir valiyi görevden uzaklaştırmanın diğer bir başlıca nedeni, onların yerel halka karşı iktidarı kötüye kullanmalarıydı. Bununla birlikte, başkentten nispeten uzakta bulunan belli bölgelerdeki yetkililer, merkezî kontrolden sakınmayı ve güçlerini kötüye kullanmaya devam etmeyi başarmışlardı. Tuleytula (Toledo) ve Belensiye (Valencia) vakaları bu bağlamda özellikle konuyla ilgili örneklerdir.⁵⁶¹

Ayrıyeten, I. Abdurrahman'ın gelişine kadar Araplar arasında, Suriye ve Irak'ta olduğu gibi, süregelen anlaşmazlıklar karşıt grupların coğrafi olarak dağınık yerleştirilmesiyle ve ayrıca ordunun dikkatli bir şekilde tertiplenmesiyle kontrol altına alınmıştı. Bu doğrultuda, farklı ırk kökenli veya farklı dinî inançlara sahip yakın grupların varlığı taşrada idareyi temin eden valilerin emellerine veya potansiyel isyan hareketlerinin gücüne bir sınırlama getirmişti. Mâride (Merida) örneğinde olduğu gibi

---

⁵⁵⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 153; S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 51-52.

⁵⁵⁹ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 174.

⁵⁶⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 340.

⁵⁶¹ Roberto Marin-Guzman, "Some Reflections on the Institutions of Muslim Spain", s. 39.

mahallî düşmanlıkların ve muhalefetlerin gücü asi bir vali için nüfusun bütün unsurlarını arkasına almayı imkânsız kılmaktaydı.⁵⁶²

Bununla beraber, vilayet yöneticisinin maiyetindekiler ve kalıcı olarak hizmetinde bulunan askerî birlikler şehrin hemen dışında ikamet ettirilirdi. Böylece, herhangi bir ayaklanmaya karşı anında ve kolayca müdahale etme imkânı ortaya çıkardı.⁵⁶³ Zira Endülüs toplumunda var olan sosyal karmaşa ve ırksal bölünme yüzünden başkentte bulunan hükümet ile eyaletler arasındaki ilişkinin zayıflığı ve yarımada içindeki sınır bölgelerinin yeniden ortaya çıkması, Emevîler'i düzen ve otorite kurma konusunda selefleri olan Romalılar ve Vizigotlara nazaran daha güç bir duruma sokmuştu. Bu yüzden taşra yönetiminde asayişin sağlamak adına bahsi geçen birliklerin eyaletlerde bulunması zorunluydu.⁵⁶⁴

Sınır bölgesi eyaletlerinde görevlendirilen valiler, aynı zamanda birer askerî lider konumundaydı. *Sâhibü'l-sagr* diye de ifade edilen sınır bölgesi valiliği genelde Benî Tüçîbî, Benî Hûd, Benî Zünnûnî ve Benî Zirî gibi ailelerin hâkimiyetinde olurdu. Bu valiler, diğer eyalet valilerine göre daha çok üstünlüğe sahiptiler ki Endülüs Emevîleri'nin çöküş döneminde bağımsızlığını ilk ilan edenler sınır vilayeti valileriydi. Devletin içinde bulunduğu zafiyetten istifade eden valiler, buldukları bölgelerde sahip oldukları nüfuzlarıyla on birinci yüzyılın başı itibariyle kendi küçük devletçiklerini kurup *tavâif* hükümdarlar devrini başlatacaklardı.⁵⁶⁵

Yerel düzeyde özerkliği hedefleyen belli başlı isyanların bilhassa sınır bölgelerinde ortaya çıkması, bu bölgelerin tahkim edilmiş olmasından dolayı valilerin merkezden gelebilecek olası bir saldırıya karşı koyabileceklerini ummalarından kaynaklanmaktaydı. Orta sınır bölgesinin merkezi Tuleytula (Toledo) 761, 784-6, 788,

---

⁵⁶² Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 186.

⁵⁶³ Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, s. 49.

⁵⁶⁴ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 181.

⁵⁶⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 397; S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 391.

797, 872, 873 ve 887'deki ayaklanmalarıyla ve 829-837⁵⁶⁶, 853-57⁵⁶⁷ ve daha sonraki yıllarda, baskı altına alınma teşebbüslerine rağmen özgürlüğünü başarıyla sürdürmesiyle bu asi şehirlerin başında gelmekteydi. Aşağı sınır bölgesindeki Mâride (Merida) 807-8, 810-812, 828 (iki kez) ve 868'deki ayaklanmalarıyla diğer bir isyan merkezi konumundaydı. Aynı şekilde bu şehir de 828'deki ikinci isyanından sonra 828-833⁵⁶⁸ yılları arasında dış kontrolden bağımsız bir dönem geçirdi. Yalnız, Emîr I. Muhammed'in (852-886) emriyle 868'de tahkimatlarının imhası ve Batalyevs (Badajoz)'in Vâdî Âne (Guadiana) bölgesinden daha fazla önem kazanması bu şehrin direnişini sarstı ve sonunda geri dönüşü olmayan bir düşüşe sürüklendi. Esas sadakatleri sadece kendi kabile liderlerine olup herhangi bir hükümdara bağlılık hissetmeyen çok sayıda Berberî ve Arap savaşçılarının toplanma merkezi konumunda olduğundan bu sınır bölgelerindeki garnizon şehirlerinin değişken bir yapısı vardı.⁵⁶⁹

Yerleşik desteğe sahip bazı sınır bölgesi valilerininin bağımsızlık tutkuları onları Kurtuba'dan kontrol etmeyi özellikle zorlaştırmıştı. Bunun en dikkat çekici örneği, dokuzuncu yüzyıl boyunca yukarı sınır bölgesinde Vâdî İbru'ya (Ebro Valley) hâkim olma mücadelesi veren Benî Kasî ailesidir.⁵⁷⁰

Endülüs vilayet yönetim kadrosundaki diğer bir önemli mevkide yer alan kişi *sâhibü'l-medîne* idi. Bu unvan, Endülüs Emevîleri Dönemi'nde sadece başkent Kurtuba için söz konusuydu. Ancak, Halife Abdurrahman en-Nâsır döneminde inşa edilen Medînetü'z-Zehrâ⁵⁷¹ ve Hâcib el-Mansûr'un yaptırdığı Medînetü'z-Zâhire şehirlerine de

---

⁵⁶⁶ Bkz. Birinci bölüm, s. 51.

⁵⁶⁷ Bkz. Birinci bölüm, s. 57-58.

⁵⁶⁸ Bkz. Birinci bölüm, s. 50-51.

⁵⁶⁹ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 187-188.

⁵⁷⁰ Bkz. Birinci bölüm, s. 59-60.

⁵⁷¹ Endülüs Emevîleri'nde İslâm mimarisinin muazzam yapılarından biri olan saray ve bu sarayın etrafında şekillenen şehre verilen isim. Bkz. Birsal Küçüksipahioğlu, "Medînetüzzehrâ", *DİA*, C. XXVIII, İstanbul, 2003, s. 320-322.

birer müstakil *sâhibü'l-medîne* atanmıştı. Böylelikle, hilâfet devrinde Kurtuba'da üç tane “sâhibü'l-medîne” unvanını taşıyan görevli olmuştu.⁵⁷²

Sâhibü'l-medîne'nin hizmet alanı oldukça geniş ve karmaşıktı. Devletin güvenliği ve toplum düzeni ile ilgili son derece ciddiye arz eden konularda yasanın sıkı bir şekilde uygulanmasını sağlama, Hristiyan krallıklarına yıllık düzenlenen seferlerde orduyu komuta etme, *Emîr* ya da *Halife*'nin yokluğunda ona vekâlet etme, yetkilendirildiği zaman hanedan sarayını yönetme, yeni bir hükümdar tahta çıktığında Kurtuba Camii'nde halkın biatlerini kabul etme, olağan ve olağandışı vergileri toplama ve diğer kendisine verilen vazifeleri yerine getirme *sâhibü'l-medîne*'nin görevleri arasındaydı.⁵⁷³ Endülüs Emevîleri'nde başkadının görevleriyle yakından ilişkili ve onun denetimi altında olan *sâhibü'l-medîne* ayrıca *sâhibü'l-leyl* olarak da bilinirdi ve ölüm cezasının veya zina, içki içme vb. için öngörülen cezaların (had suçları) infazından sorumlu olurdu.⁵⁷⁴

Sâhibü'l-medîne'nin yukarıda zikredilen görevlerinin haricinde, Kurtuba'da can ve mal güvenliğini sağlamaya yönelik emniyet hizmeti ve çarşı ve pazarların denetimi görevleri de bulunmaktaydı. Emîr II. Abdurrahman'ın idari yapılanmayı yeniden ele almasıyla, bu iki görev için yeni birimler kuruldu. Bu bağlamda, şehrin emniyeti için *sâhibü's-şurta* ve çarşı ve pazarların kontrolü için de *sâhibü's-sûk* (muhtesib) adlarıyla iki memur görevlendirildi. Bununla birlikte, bu iki görevli *sâhibü'l-medîne*'nin gözetiminde vazifelerini yerine getirmeye devam ettiler.⁵⁷⁵

---

⁵⁷² Şevket Yıldız, *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 2008, s. 134.

⁵⁷³ Joaquin Vallvé Bermejo, “The Zalmedina of Cordoba”, *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016; s. 389; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 127.

⁵⁷⁴ Al-Haj Mahomed Ullah, *A Dissertation on the Administration of Justice of Muslim Law*, The Allahabad Law Journal Press, Allahabad, 1926, s. 33-34.

⁵⁷⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 128.

2.1.5. Kâtiplik ve Berîd (Posta)

Endülüs hükümdar sarayında, *hidmetü'l-hilâfe* (halifelik hizmetleri) adı altında toplanan idari birimlerin en önemlisi *saray kâtipliği* idi. Kâtiplik müessesesi iki kısma ayrılmıştı. Bunlardan ilki, resmî evraklardan sorumlu olan *kâtibü'r-resâil*, ikincisi ise kamu maliyesinin yönetiminden sorumlu olan *kâtibü'z-zimâm* idi.⁵⁷⁶ Vezir kadar önemli bir konuma sahip olan *kâtibü'r-resâil*'in hükümdarın uzak yerlerdeki dost ve düşman devletlerin liderlerine iletceği mektuplarını ve cevaplarını yazmak ve halifenin emirlerini kaleme almak gibi görevleri vardı.⁵⁷⁷ Abdurrahman b. Muâviye tarafından atanan ilk kâtipler sırasıyla Ebû Osman, Abdullah b. Halid ve son Endülüs Valisi Yusuf el-Fihri'nin sekreteri olan Ümeyye b. Yezîd idi.⁵⁷⁸

Sâhibü'r-resâil de denilen *kâtibü'r-resâil* görevini III. Abdurrahman'a kadar bir kişi idare etmişti. Hükümdarın kararları yanında hanedanın diğer üyelerinin emirlerini de kaleme alan kâtip, ayrıca halktan gelen yazıların incelenmesinden de sorumluydu. Bu yönüyle, halkın gözünde prestijli bir yere sahipti. Ayrıca, bulunduğu makam itibarıyla bir kâtipin lisan, yazı, konuşma ve genel kültür üzerine büyük yeteneklerle donatılmış olması gerekmektedir.⁵⁷⁹ Örneğin, tanınmış şairlerden İbn Zeydûn (ö. 1071), İbn Ammâr (ö. 1084) ve İbn Abdûn (ö. 1134) gibi Arap diline hâkim kimseler kâtiplik yapmıştı. Hatta bu kişiler vezirlik unvanıyla taltif edilmişlerdi. Bu şairlerin kâtiplikten vezirlik mevkiine yükselmelerinde edebî yönleri önemli bir faktördü. Çünkü vezirlik mertebesi için sadece kâtip olmak yeterli değildi.⁵⁸⁰

⁵⁷⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 195; S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 49.

⁵⁷⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 326; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 103.

⁵⁷⁸ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 92.

⁵⁷⁹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 103.

⁵⁸⁰ Şahabettin Ergüven, "Ana Hatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs'te Sosyal Hayat", *İSTEM*, 2009, Yıl: 7, S: 14, s. 150.

Gelir ve giderlerin teftişiyle alakadar olan *kâtibü'z-zimâm*,⁵⁸¹ aynı zamanda *sâhibü'l-eşgâl* diye de anılmaktaydı. Hasılatları ve vergileri toplamak, masrafları ödemek gibi görevleri bulunan *sâhibü'l-eşgâl*'ın, bir vezirden daha güçlü ve etkili olduğu kabul edilmekteydi. Müfettişleri ve vergi toplayıcıları aracılığıyla eyaletlerde etkin bir gücü vardı. Kısa süre içerisinde hatırı sayılır zenginliğe ulaşabilen bu makam sahibi, devlet için tehlikeli olabilmekteydi. Ne var ki, bu durum hükümdarın muktedirliğiyle yakından ilgiliydi.⁵⁸²

Endülüs Emevîleri'nde *kâtibü'z-zimâm* mevkiinin devlet içinde ne kadar önemli ve güçlü bir pozisyon olduğunu anlamak için gayrimüslim tebaanın bu makama yükselbilmek adına gösterdiği çabalara bakmak yeterli olacaktır. Örneğin, I. Muhammed (852-886) devrinde Hristiyanların devlet yönetimindeki temsilcisi olan Kûmis (Kont) İbn Antonian, zekâsı ve dilbilim ile ilgili yetenekleri sayesinde bürokraside üst mertebelere yükselmişti. Ancak, Müslüman olmadığı için devlet yönetim sisteminde geldiği noktadan daha ileriye gidemezdi. İbnü'l-Kûtiyye'nin aktardığı anekdotta, *kâtibü'z-zimâm* Abdullah b. Ümeyye b. Yezid hastalandığı zaman, Kûmis ona vekâlet etti ve İbn Ümeyye öldüğünde ise Emîr, "Kûmis eğer Müslüman olsaydı, onu o makamda tutardım" diye açıklama yaptı. Bunu öğrenen Kûmis İslâm dinine geçti ve böylece asil olarak *kâtibü'z-zimâm* makamına atandı.⁵⁸³

Onuncu yüzyılın ortalarından itibaren devlet yazışmalarının yapıldığı kâtiplik kurumu daha da önem kazandı. III. Abdurrahman (912-961), devletin resmî yazışma işlerinin çoğalmasından dolayı, şimdiye kadar tek kişi olan kâtip sayısını 955 yılında dört kişiye çıkartarak her birine farklı bir görev alanı belirledi. Merkeze ait bütün haberleşme

---

⁵⁸¹ el-Makkarî bu unvana sahip olan kişinin Hristiyan ve Yahudilerin güvenliğinden ve korunmasından sorumlu olduğunu söylemektedir. Bkz. el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 103.

⁵⁸² el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 104; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 324.

⁵⁸³ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 115-116.

ve yazışmaları denetleme sorumluluğuna Cevher b. Ebû Abde'yi, sınır ve sahil bölgelerinden gelen tüm idari mektup ve postaların denetimine İsa b. Futays'ı, dış ülkelerle ve vasal devletlerle yapılan anlaşma ve yazışmaların yükümlülüğüne Abdurrahman ez-Zeccalî'yi ve dâhilî haberleşmeler ile halktan gelen talep ve şikâyetleri inceleme görevine ise Muhammed b. Hudayr'ı getirdi.⁵⁸⁴

Hükümdarın kararlarının kaliteli ve hızlı bir şekilde ülkede ilgili yerlere ulaştırılması için verimli bir haberleşme sistemi kurmak gerekiyordu. Buna binaen, Doğu'da olduğu gibi Endülüs'te de kuruluştan beri başşehir Kurtuba ile vilayetler arasında hızlı iletişimi karşılayan, kâtiplik ile ilintili *berîd* (posta) teşkilatı mevcuttu. Kaynaklarda çok az zikredilen bu posta teşkilatındaki süratli haberleşme sistemi, Emîrlik'teki tüm yollar boyunca kurulan posta bürolarıyla sağlanırdı ve böylece sınır bölgelerinde olası tehlikelerle ilgili bilgiler vaktinde yönetimin dikkatine sunulurdu. Ayrıca, posta servisi hükümet için olmakla birlikte acil özel mektupları ve hediye gibi diğer resmî gönderileri de kabul ederdi. Bu sistemin tepesine güzergâh, muhit ve uzaklık gibi mevzulara vâkîf, itimat sahibi kimseler atanırdı. *Sâhibü'l-berîd* unvanını taşıyan bu görevlinin emri altında, başkent ve taşrada birçok memur vardı. Bu memurlara “rakkas” adı verilirdi. Posta görevlileri çoğunlukla uzun mesafeler boyunca sorunsuzca yürüyebilme ve koşabilme ününe sahip olan Sudanlı zencilerden seçilirdi.⁵⁸⁵

II. Abdurrahman'ın iktidarının başlarında kurulan bu geniş posta sisteminde, doğrudan hükümdara yazışmaları iletmekle mesul bir memurun sorumluluğu altındaki her bir istasyonda devletin hizmetinde olmak üzere yedek atlar bulundurulurdu. Daha hızlı iletişimin gerekli olduğu yerde, Sicilya'dan öğrenilen bir gelenek olan posta güvercinleri önemli gönderileri ulaştırmak için kullanılırdı ki bundan altı yüz yıl sonra

⁵⁸⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 236; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 141; S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 49.

⁵⁸⁵ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 50; Roberto Marin-Guzman, “Some Reflections on the Institutions of Muslim Spain”, s. 36-37; Kasım Şulul, “Savaş ve Barış”, *Çeşitli Yönleriyle İslâm Medeniyeti*, ed. Adnân Demircan – Murat Akgündüz, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017, s. 384.

bile Avrupa'nın hiçbir şehrinde posta sistemine rastlanmamıştı. Anayollar, ülkenin etrafında asayiş korumak ve yolcuların emniyetine göz kulak olmak için düzenli olarak gezen devriyeler ile detaylıca kolaçan edilerek korunurdu.⁵⁸⁶

2.1.6. Hazine

Endülüs Emevî Devleti'nde kullanım alanlarının farklılığından kaynaklı üç çeşit hazine bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, devletin gelirlerinin toplandığı yer olan amme/kamu hazinesidir. İdari yapılanmada önemli bir yere sahip olan kamu hazinesine Endülüs'te *hizânetü'l-mâl* (hizânetü'l-âmmе/beytülmâl-i âmmе) denilirdi. *Sâhibü'l-eşğâl* ile ilişkili olan ve saray içinde korunan bu hazinenin başındaki görevlisine ise *hâzinü'l-mâl* veya *sâhibü'l-mahzûn* denirdi.⁵⁸⁷ Kamu hazinesine ait mallardan ve vilayetlerden gelen vergilerden sorumlu olan *hâzinü'l-mâl* genellikle Kurtuba'nın bazı aristokratik ailelerinden seçilirdi.⁵⁸⁸

Bu kurum bünyesinde ayrıca farklı pozisyonlarda gayrimüslimler de görev alırdı. Bu durumun en tipik örneklerinden biri, III. Abdurrahman zamanında bir ara sarayın resmî doktoru vazifesini üstlenen ve daha sonra diplomatik görevlerde de bulunan Yahudi Hasday b. Şaprût'un devletin gümrük idaresinden sorumlu hale getirilmesidir.⁵⁸⁹ Öte yandan, birçok gayrimüslimin Endülüs yönetiminde bilhassa hazinede çalıştırılması tepkilere neden olmuştu. Nitekim I. Muhammed dönemindeki Arap aileler Müslüman olmayanların mezkûr makamlara atanmasına karşı çıkarak defaatle serzenişte bulunmuşlardı.⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ S. P. Scoot, *History of the Moorish Empire in Europe*, III, s. 648.

⁵⁸⁷ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 240; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 141.

⁵⁸⁸ E. Lévi-Provençal'dan alıntılanarak, S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 57.

⁵⁸⁹ Sinan İlhan, *Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 73-79.

⁵⁹⁰ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 115-116.

Devletin genel hazinesine giren gelirlerin kaynakları arasında ise İslâm hukukuna göre toplanan haraç (toprak vergisi), öşür, sadaka, gayrimüslimlerden alınan cizye (baş vergisi) ve bunların dışında dönemden döneme değişebilen *mağârim* adı altında toplanan *örfi* vergiler vardı. Bu vergilerden *haraç el-sur* bir şehre veya köye duvar inşa etmek için, *farda* sahil kesimi boyunca askerî ihtiyat için, *kabala* ithalat-ihracat vergileri kapsamında çarşı ve pazarlarda yapılan alışverişlerden, *daribe* tüm yük hayvanlarından, *nâzile* konaklama hakkı için ve *takviye* ise özellikle onuncu yüzyıldan sonra popüler olan ömürde bir defa bir askeri donatmak ve geçindirmek için toplanırdı. Buna ek olarak, savaşlardan elde edilen ganimetler ve Hristiyan krallıkların yıllık ödedikleri haraçlar da bu hazinenin gelirleri arasındaydı.⁵⁹¹

Tüm bu vergiler valilerin yaşadığı eyalet merkezinden gönderilen görevliler vasıtasıyla toplanırdı ve bu kişilere *müşrif* denirdi. Vergiler nakit ve aynı şekilde toplanarak eyaletin *hizânetü'l-mâl*'inde (kamu hazinesi) bir araya getirilirdi ve ordunun ve sivil memurların ödemesi yapıldıktan ve diğer eyalet giderleri karşılandıktan sonra geri kalan kısmı, ülkedeki bütün hazineyi kontrol eden Kurtuba'daki ana merkeze gönderilirdi.⁵⁹²

Endülüs toprakları idari ve mali yapılanma açısından bir dizi eyalete ayrılmıştı. Bu eyaletlerin her biri kırsal yerleşim yerlerini (köyler) içermesinin yanında ayrıca sabit bir miktar vergiyi ödemekle mesul mali birimler olarak hizmet eden ilçeleri kapsardı. Bu organizasyon şeması Suriyeli *cünd*lerin Endülüs'e yerleştirilmeleriyle başlatılmıştı ve devlet gelirleri için çok verimliydi. Bu gelirlerdeki artış her hükümdar zamanında katlanarak devam etmişti.⁵⁹³

---

⁵⁹¹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 241; Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, s. 39; Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, s. 146-147; Roberto Marín-Guzmán, "Some Reflections on the Institutions of Muslim Spain", s. 34; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 108-110.

⁵⁹² S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 59-60.

⁵⁹³ Eduardo Manzano Moreno, "The Iberian Peninsula and North Africa", s. 619.

Hizânetü'l-mâl'ın miktarı ise her hükümdar zamanında değişiklik göstermişti. Ülkenin refah seviyesi arttıkça hazinedeki doluluk oranı da aynı şekilde artmıştı. Devletin kurucusu olan I. Abdurrahman (756-788) döneminde bu oran yaklaşık üç yüz bin dinardı. Hakem er-Rabazî (796-822) zamanında yedi bin dinar olurken, oğlu Abdurrahman el-Evsat (822-852) zamanında ise bu rakam bir milyon dinara ulaşmıştı. Buna karşılık, Endülüs Emevîleri'nin en parlak dönemi kabul edilen Abdurrahman en-Nâsır (912-961) zamanında vergilerin yıllık toplamının beş milyon dört yüz seksen bin dinar⁵⁹⁴ olduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁵⁹⁵ Endülüs'ün tedavüldeki madenî parasının ağırlıklarında farklılıklar ve dalgalanmalar olsa da, neredeyse sadece İslâm dünyasının pek çok yerinde kullanılanlarla aynı tipte olan dirhemler ve dinarlar mevcuttu ve Vizigotik dönem uygulamalarının devamlılığı söz konusu değildi ki o dönemde yalnızca çok sınırlı miktarlarda küçük altın paralar basılıyordu.⁵⁹⁶

İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethinden sonra kullanılmak üzere piyasaya salınan ilk madenî paralar arasında 718'den itibaren Şam'dan gelen altın dinarlar (değer bakımından Roma'nın *denarius* veya Bizans'ın *solidus*'una tekabül eder) ve gümüş dirhemler vardı. Emevîler'in yıkılıp Endülüs'te bağımsız Emîrlik Dönemi'ne geçildiğinde ise I. Abdurrahman başkent Kurtuba'da gümüş dirhem darbını başlattı. Piyasaya sürülen paranın hacminin daha da büyüdüğü II. Abdurrahman devrinde para birimi en önemli varyasyonlarını tecrübe etti. Bu durum, II. Abdurrahman'ın saltanatının özelliği olarak açıkça devleti organize etme çabalarının bir parçası şeklinde kurduğu mali politikasıyla bağlantılıydı. Genel olarak değerlendirildiğindeyse, Endülüs Emevî Devleti'nde takriben bir buçuk asır boyunca işleyen neredeyse sadece gümüş dirhem

⁵⁹⁴ İbn Havkal eserinde ifade ettiğine göre bu miktar yirmi milyondan biraz azdır. "Hazinesinde toplanan eşyalar, mücevherler, gemi gelirleri, hükümdarlardan gelen kıymetli hediyeler bu miktarın dışındadır." Bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 117.

⁵⁹⁵ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 110-111.

⁵⁹⁶ George. C. Miles, *The Coinage of the Umayyads of Spain, Part One*, The American Numismatic Society, New York, 1950, s. 20-21.

üzerine kurulu bir parasal sistem geliştirilmişti. Doğu'nun nümismatik modeline biçimsel olarak uyum sağlayarak Endülüs Emevîleri'nin parasal ve mali politikasına sadık bir yansıma uzun süre devam etmişti. Diğer taraftan, yeniden altın dinar darbı, devletin gücünün de artmasıyla birlikte Halife III. Abdurrahman'ın 929 yılında Kurtuba'da darphane kurmasıyla (Medînetü'z-Zehrâ'nın inşasından sonra darphane bu yeni şehre taşındı) gerçekleştirildi. Oğlu II. Hakem zamanında (975) bu darphane Medînetü'z-Zehrâ'dan Kurtuba'ya geri taşındı ve burada hem gümüş dirhem hem de altın dinar üretildi.⁵⁹⁷

Kamu hazinesinden harcama yapılan alanlara gelince, bu harcamalar üç eşit kısma ayrılırdı. İlk kısım, ülkenin savunmasında ve askerî seferlerde kullanılan ordunun bakım ve onarım masraflarına harcanırdı. Bir diğeri, sivil memurların ve kadıların maaşlarıyla hükümetin tüm harcamaları için kullanılırdı. Geriye kalan kısım ise hükümdarın kasasına aktarılarak ileride acil bir durumda veya ani bir düşman saldırısında kullanılmak üzere saklanırdı.⁵⁹⁸

İkinci hazine, vakıf hazinesi olarak geçen *beytülmâl* (beytülmâl-i müslimîn) idi. Gelirleri yalnızca vakfa ait mülklerden, merhum kimselerin miras bıraktıkları arazilerden ve Müslümanların yardımlarından oluşan bu hazine, Kurtuba Camii'nde muhafaza edilirdi. Camiler, hastaneler, hayratlar, okullar, hamamlar ve köprüler gibi kamu malı olan taşınmazların bakım ve onarım giderlerinin yanında zekatların İslâm hukukuna göre belirlenen yerlere verilmesi için kullanılırdı. Ayrıca, acil durumlarda İslâm toplumunun savunması ve korunması için de kullanılabilirdi. Kontrolü ve denetimi Halife'nin gözetiminde *kâdîlcemâa* (başkadı) tarafından yapılırdı.⁵⁹⁹

---

⁵⁹⁷ Raymond J. Hebert, "The Coinage of Islamic Spain", *Islamic Studies*, 1991, Vol. 30, No: 1/2, s. 115-119; Alberto Canto Garcia, "From the Sikkat al-Andalus to the Mint of Madinat al-Zahra", *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016, s. 329-332.

⁵⁹⁸ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 110-111.

⁵⁹⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 241; Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, s. 41; Mehmet Erkal, "Beytülmâl", *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 92.

Sonuncu hazine ise hükümdara has olan ve onun tasarrufundaki *hâssiyâtu beytûlmâl* (beytûlmâl-i hâssa) idi. Hanedan hazinesi diye adlandırılan bu hazinenin gelir kaynakları, hanedan üyelerinin sahip oldukları arazilerden elde edilirdi. Bir diğer gelir kaynağı ise *müstekillat* idi. Yani, önemli bazı soyluların topraklarına ve mallarına el konulması sonucunda hükümdarın kasasına aktarılan kazançlardı. Hükümdara ait mülklerin yönetimini *sâhibü'd-diyâ* unvanıyla bir memur yapardı. Ayrıca, soylulardan ve yabancı ziyaretçilerden hükümdara sunulan hediyeler de adı geçen hazinenin gelirleri arasındaydı.⁶⁰⁰ Örneğin, Halife III. Abdurrahman'ın vezirlerinden İbn Şüheyd'in Endülüs tarihinde eşsiz bir yere sahip olan hediyeleri bu konuda önemlidir.⁶⁰¹

2.2. Adalet Teşkilatı

Yönetim organizasyonunun ikinci ayağını oluşturan adalet teşkilatı, hükümdarın dahi saygı göstermek zorunda olduğu bir kurumdu. Nitekim adalet kurumunun hükümdarın siyasi müdahalelerini önlemeye karşı takındığı tavır, bu müessesenin devlet nezdinde bağımsız ve saygın bir yapıya bürünmesine fırsat tanımıştı. Zira bu makamlara seçilecek kişilere, hükümdar teminat vermek suretiyle onları ikna etmeye çalışırdı. Örneğin, Emîr Hişâm b. Abdurrahman (788-796) yargı organının başına getirmek istediği Mus'ab b. İmrân'a, "Benim karakterim babamdan farklı olarak iyidir; senin yapman gereken Müslümanların işlerinde onların iyiliklerini gözetmendir, başıma testere koymuş olsan bile sana itiraz etmem."⁶⁰² diyerek ona görevi esnasında politik bir müdahalenin olmayacağına dair güvence vermişti. Bir başka örnekte ise kaynaklarda zorba yönetimiyle tanınmış olan Emîr Hakem b. Hişâm'ın (796-822) döneminde başkadı olan Muhammed

---

⁶⁰⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 241; S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 60.

⁶⁰¹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 151-154.

⁶⁰² İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 83.

b. Beşîr el-Me‘âfirî, Kurtubalı bir vatandaş ile Emîr arasındaki davada hükümdar aleyhinde karar vermede tereddüt etmemiştir.⁶⁰³

Adalet kurumunun devletin zirvesindeki hükümdar dâhil ayırım gözetmemesi ve siyasi etkilerden uzak olması, dönemin *Emîr* ya da *Halife*'si tarafından tasdik edilerek desteklenmişti. Mesela, Hakem b. Hişâm'ın iktidarında başkadı olan İbn Beşîr, Emîr'in şahitliğini kabul etmemiştir. Bu olay üzerine, Emîr Hakem, amcasının İbn Beşîr'i azledip öldürülmesini söylemesine karşılık ona: “Kadı, görevi olduğunu düşündüğü şeyi yapan ve kendisine hiçbir cezalandırmanın yüklenemeyeceği dindar ve dürüst bir adam. Allah, onu cesaretli davranışı için fazlasıyla ödüllendirir.”⁶⁰⁴ diyerek yargıya verdiği değeri gözler önüne sermiştir.

Öte yandan, devlet organizasyonunda önemli bir yeri haiz adli yapının temel taşı olan fakihlerin dışlanmaları, adaleti olduğu kadar politik gidişatı da kötü bir şekilde etkilemişti. Bu durumun en meşhur örneği, Hakem er-Rabazî'nin fukahânın yönetimdeki etkinliğini kırmak istemesi sonucunda vuku bulan Rabaz isyanıdır.⁶⁰⁵ Bununla birlikte, hükümetin başındaki idarecilerin ilmî çalışmalara ve din adamlarına önem atfettikleri zamanlarda, yargı müessesesi de o oranla kurumsal gelişme gösterebilmişti. Nitekim “bilge halife” olarak tarihte yer edinmiş olan II. Hakem'in (961-976) ilmî faaliyetlere tanıdığı imkânlar,⁶⁰⁶ adalet teşkilatına birçok katkı sağlamıştı. Bunun yanında, Endülüs Emevîleri'nin çöküşünde etkili olan hususlardan bir tanesi, kadıların aralarından seçildiği din bilginlerinin ve fakihlerin devletin son otuz yıllık sürecinde başa geçenler tarafından kale alınmaması ve bundan önce devlet erkânından gördükleri itibarı ve saygıyı görememeleriydi.⁶⁰⁷

⁶⁰³ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 109-110.

⁶⁰⁴ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 111-112.

⁶⁰⁵ Bkz. Birinci bölüm, s. 46-47.

⁶⁰⁶ II. Hakem'in ilme ve kitaplara düşkünlüğü hakkında bkz. el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 169-170.

⁶⁰⁷ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 244.

İslâm dininin de etkisiyle çok yönlü bir yapıya sahip olan adalet kurumu, toplumun her alanında etkisini hissettirmekteydi. Adalet mefhumunun devletin temel dinamiklerinden olması halk içinde huzurlu bir ortamın oluşmasına ve böylelikle ülkenin farklı kısımları arasında birliğin pekişmesine katkısıyla, devletin istikrarını sürdürebilmesine zemin hazırlamıştı. Gerek şehir merkezlerinde gerekse de kırsal kesimlerde insanlar arasındaki ilişki yanında, devlet ile halk arasındaki münasebetlerin tüm mevzularında hakkı ve hukuku koruyabilmek ve temin edebilmek adına, Endülüs topraklarında adalet teşkilatı içinde önceki İslâm devletlerinde olduğu gibi birçok farklı kurum ortaya çıkmıştı.

2.2.1. Kadılık

Endülüs Müslümanlarına uygulanan kanun diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi Kur'an idi. Birçok özel kararın ve kuralın ortaya konmasına karşın, bu kanunun insanlara yorumlanması ve uygulanması için bir grup uzman hukukçuya ihtiyaç vardı. Bu yüzden, İslâm toplumlarının tamamındakine eşdeğer olarak Endülüs'te de fetihten itibaren adli vakalarla ilgilenen kadılar mevcuttu.

Valiler Dönemi'nde, Endülüs'te bulunan Müslümanların çoğunluğunu ordu mensupları oluşturduğu için adalet teşkilatının tepesinde olan kadı, *kâdılciind* (ordu kadısı) unvanını taşımaktaydı. Emevî Devleti Dönemi'ne geçildiğinde ise sivil halkın da hukuki ve cezai ihtilaflarını çözümlmek zaruretinden mütevellit yeni bir kadılık müessesesi ihdas oldu. Başkent Kurtuba'da ikamet eden bu kadıya "başkadı" anlamına gelen *kâdılcemâa* unvanı verildi.⁶⁰⁸

---

⁶⁰⁸ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 833; S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 52-53; Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 184.

Endülüs Emevîleri'nde *kâdılcemâa* unvanını ilk taşıyan kişi Abdurrahman ed-Dâhil zamanının başkadısı Yahyâ b. Yezîd el-Yahsubî'dir. Ondan sonra ise sırayla Ebû 'Amru Muâviye b. Sâle el-Hemsî, Ömer b. Şerâhil ve Abdurrahman b. Tarîf başkadı olarak atanmıştı. *Kâdılcünd* olarak ise Cüdrân b. 'Amru görev yapmıştı.⁶⁰⁹ Ayrıca, Kurtuba dışındaki şehirlerde veya geniş kasabalarda yargı işlerini yürütmekle mükellef olan kişi *kadı* unvanını taşıırken, daha küçük yerleşim birimlerinde ise *hâkim* unvanına sahip olurdu.⁶¹⁰

Konum itibariyle Abbâsîler'deki *kâdılkudât*⁶¹¹ mevkiine denk hale getirilen *kâdılcemâa*, Endülüs'te bütün devlet görevlileri arasında en saygın kişi olarak görülürdü. Bu durum, sadece sahip olduğu dinî yargılama yetkisi yüzünden değil, bütün dinî işlerin bilhassa onun ilgisine emanet edilmesinin yanında, ayrıca sahip olduğu muazzam gücü ve bağımsızlığından kaynaklıydı. Öyle ki, eğer *kâdılcemâa Emîr* ya da *Halife*'yi bir dava için huzuruna çağırırsa, hükümdar bu davete derhal itaat ederdi.⁶¹² Hatta hükümdar başkadının atamasında veya azlinde mutlaka kamuoyunun görüşünü dikkate alırdı.⁶¹³ Devlet ricali arasında yer alan *kâdılcemâa*, resmî törenlerde vezirlerle birlikte aynı hizada otururdu.⁶¹⁴

Bununla beraber, adalet kurumu kendi çapında bağımsız ise de kadıların atamaları ve görevden alınmaları gibi düzenlemeler merkezî idare tarafından belirlenirdi. Emevîler dönemi boyunca bütün Endülüs'te -hatta siyasi karışıklıkların had safhada olduğu Sarakusta ve Tuleytula'da dahi- kadıların atama ve azil süreci hükümdarın taviz vermediği konulardandı.⁶¹⁵ Fakat yapılan değişikliklerin sorunsuz olabilmesi için fukahâ ile istişarenin yanı sıra adayın adil olmasına özen gösterilirdi. Nitekim II. Abdurrahman

⁶⁰⁹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 92.

⁶¹⁰ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 104.

⁶¹¹ Şükrü Özen, "Kâdılkudât", *DİA*, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 79.

⁶¹² el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 104.

⁶¹³ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 52.

⁶¹⁴ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 53.

⁶¹⁵ Hugh Kennedy, "The Muslims in Europe", s. 262.

(822-852) kendisi üzerinde derin bir etkiye sahip olan fıkıh bilgini Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi'ye kadıların tayin ve azillerini danışmadan herhangi bir emir vermezdi.⁶¹⁶

Ira M. Lapidus, II. Abdurrahman'ın bu davranışını, kendisini İslâm'a uygun hükmettiğini gösterebilmek için yaptığını ifade ederek Endülüs Emevî hükümdarlarının böylece saltanatlarını meşrulaştırmaya çalıştıklarını belirtmektedir. Bunun sonucunda da fıkıh bilginlerinin, Kuzey Afrika'da, Bağdat'ta ve sair İslâm memleketlerinde olduğu gibi, siyasi mesuliyetlerle birlikte toplumun yönlendirilmesinde mühim bir rol üstlendiklerini söylemektedir.⁶¹⁷ Aslında, bu durum adalet organının devlet mekanizmasında ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Endülüs Emevî hükümdarlarının bu uygulamasıyla, ülkenin yönetiminde ehliyet ve liyakate ve aynı zamanda istişareye özellikle dikkat edildiği anlaşılmaktadır.

Devlet müesseseleri arasında önemli bir yere sahip olan kadılık makamına, dönemin nezahet ve doğrulukta tanınmış fıkıh bilginleri tayin olunurdu ve bu kimselerin Arap aslından gelmesine özen gösterilirdi.⁶¹⁸ Bununla beraber, Arap olmayanların da bazen kadılık yapabildiği bilinmektedir. Bunun en meşhur örneklerinden birisi, II. Abdurrahman'ın akıl hocası olan Berberî asıllı Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi'dir.⁶¹⁹ Lakin kendisi Kurtuba kadılığı teklifini geri çevirip başkent ve eyaletlerdeki kadıların tayin ve azil işlemlerinde mutlak söz sahibi olarak daha üst bir mertebede varlığını konumlandırmıştı.⁶²⁰ Kurtuba Kadılığı'na Emîr Muhammed (852-886) döneminde iki defa getirilen Amr b. Abdullah (I. Abdurrahman'ın kızlarından birinin azatlısı), ilk kez Arap olmayan (mevâlî) birinin bu makama getirilmesine örnektir.⁶²¹ Bunun yanında

⁶¹⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 97.

⁶¹⁷ Ira M. Lapidus, *İslâm Topluları Tarihi*, s. 516.

⁶¹⁸ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 250.

⁶¹⁹ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 202.

⁶²⁰ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 97.

⁶²¹ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 120; Lütfi Şeyban, "İbnü'l-Faradî'nin Târîhu Ulemâi'l-Endelüs'üne Göre İdari ve Ticari Hayatta Yer Alan Endülüslü Âlimler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, S: 13, s. 228.

kadınların birçoğu eğitimlerini başkent Kurtuba’da alırdı. Böylece, bu sistem Endülüs üzerinde dinî ve kültürel birlik duygusunun oluşmasını teşvik ederdi.⁶²²

Saygıdeğer bir kurumun mensupları olan kadınlar ve bu görevlere tayin edilen din adamları, Endülüs’te başa geçen hemen hemen her hükümdar tarafından iltifata tabi olurlardı. Örneğin, iki yıl gibi kısa bir sürede iktidar sahibi olan Emîr Münzir (886-888), ilim ehline ve fıkıh bilginlerine büyük değer vermiş ve onlara saygı duymuştu.⁶²³ Bir başkası ise Endülüs Emevî Devleti’nin sonlarına doğru yönetimi eline geçiren Hâcib el-Mansûr’un dahi adaletle olan hürmetini göstermesi açısından değerli bir anekdottur. Makkarî’nin aktardığı rivayete göre, bir gün el-Mansûr hacamat olmak istediği için kendisini hacamat eden ve hizmetinde bulunan ve aynı zamanda sırdaşı olan Muhammed’in çağrılmasını istedi. Lakin Muhammed’i çağırmaya giden kişi onu evde bulamadı ve biraz soruşturmada sonra onun daha yeni Kadı Muhammed İbn Rûb tarafından karısını hırpaladığı gerekçesiyle hapsedildiğini öğrendi. Elçi, durumu el-Mansûr’a haber verdi ve Hâcib onun hapishane gardiyanlarından birinin gözetiminde kendi huzuruna getirilmesini emretti. Bilahare, huzuruna gelen Muhammed efendisinin isteği üzere onu hacamat etti ve daha sonra tekrardan hapishaneye götürülmek üzere harekete geçildiği esnada Muhammed sitem etmeye başladı, fakat el-Mansûr onu durdurarak: “Hayır, Muhammed! O hâkimdir ve eğer o hükmünde haklıysa, onun otoritesine karşı koymaya veya onun cezasına karşı çıkmaya bizim gücümüz yoktur. Senin sanatın artık tamamen onun elinde.” Muhammed cezaevine geri döndü ve sonradan bu olayı duyan kadı İbn Rûb, karısı ve onun arasında bir uzlaşma sağlayarak onu serbest bıraktı.⁶²⁴

---

⁶²² Hugh Kennedy, “The Muslims in Europe”, s. 262.

⁶²³ İbnü’l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 131.

⁶²⁴ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 207.

Hâcib el-Mansûr'un adalet duygusu hakkındaki diğ er bir örnekte ise onun baş k ahyası, Afrikalı bir tüccar ile davalık oldu ve kadı tarafından mahkemeye ifade vermeye çağrıldı, fakat sahip olduğu yüksek makamı sayesinde yasal işlemlerden korunduğunu düşünerek bunu reddetti. Bununla birlikte, bir gün el-Mans r baş hizmetçisi ile camiye doğru ilerlerken, Afrikalı tüccar olanlarla ilgili kendisini bilgilendirdi. H cib anında onu tutuklattı ve kadının huzuruna gönderdi. Daha sonra, baş k hya davasını kaybetti ve görevinden uzaklaştırıldı.⁶²⁵

Bununla birlikte, kadılık makamına olan itimat ve saygının tezahürü bakımından, vakıf hazinesi olarak geçen *beyt lm l*'in idaresinin *k d lcem a*'ya tevdi edilmiş olması iyi bir örnek teşkil etmektedir.⁶²⁶ Ayrıca, kadıların ve h kimlerin tayinleri ve görevden alınmaları hükümdar tarafından belirlenirken, aynı zamanda dindarlıkları ve faziletleri onlara şehir halkı arasında muazzam derecede itibar kazandırırđı ve böylece rejime destek sağlamada hayati bir role sahip olurlardı.⁶²⁷

Başkadı, Kurtuba Ulucamii'nde Cuma namazı öncesi vaizlik (h tiblik) vazifesini ifa ederdi ve aynı zamanda hükümdarın görevlendirmesiyle, Kurtuba'da en saygıdeğer  lim olması sıfatından dolayı çoğunlukla cemaate namazda önderlik ederek Kurtuba imamlığından da sorumlu olurdu. Bu sorumluluğundan dolayı kadıya *s hib 's-sal t* da denirdi. Örneğin, Em r Abdullah'ın (888-912) saltanatının süresince Kurtuba kadısı olan el-Nadar b. Salama, aynı anda hem *s hib 's-sal t* hem de *h tib* olarak atandı ve hükümdar onun hutbesini çok fazla beğendiğinden ona hutbesini hiç değiştirmemesini emretti. Bu yüzden, başkadı hutbesinde yıllar boyunca hep aynı ifadeleri tekrar etti.⁶²⁸

---

⁶²⁵ Reinhart Dozy, *Spanish Islam*, s. 532.

⁶²⁶ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 53.

⁶²⁷ Roger Collins, *Caliphs and Kings: Spain, 796–1031*, s. 25.

⁶²⁸ Manuela Marin, "Muslim Religious Practices in al-Andalus (2nd/8th-4th/10th Centuries)", *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill, Leiden, 1992, s. 880.

Kurtuba kadısının ve imamının aynı kişi olması durumu, Abdurrahman en-Nâsır'ın (912-961) namaz kıldırmak için ayrı bir şahsı tayin etmesine kadar sürdü.⁶²⁹

Doğu'daki adalet teşkilatı ile benzerlik gösteren Endülüs Emevîleri'ndeki adli yapıda kadılar doğal olarak tabi oldukları İslâm dininin kaynaklarına (Kur'an ve Sünnet) göre hükümlerini verirlerdi ve Mâlikî mezhebinin ortaya koyduğu sistemi takip ederlerdi. Bunun yanında, Adalet Divanı, başkent Kurtuba dışındaki eyaletlerde de geçerli olmak kaydıyla, çoğunlukla merkezde bulunan caminin yakınında yer alırdı ve sık sık bu camiler yerel mahkemeler olarak kullanılırdı.⁶³⁰

Halkın üzerinde doğrudan bir etkisi olan başkadı, insanlarla sürekli iletişim hâlinde kalmaya özen gösterirdi. Hükümdar ile halk arasında duran *kâdılcemâa*, görev süresi boyunca her iki tarafa da taviz vermemek için ne maaş ne de hediye kabul ederdi. Çoğu Kurtuba kadısı son derece mütevazı şartlar içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdi.⁶³¹ Bununla birlikte, yetimlerin varlıklarını yönetme ve kendi işlerini idare edemeyecek olan düşkünlerin vasisi olma gibi görevleri de mevcuttu. Tüm bu vazifeleri vilayetlerdeki temsilcileri vasıtasıyla yerine getirirdi.⁶³²

Bundan başka, kadıların görevleri arasında, Doğu'daki Emevî ve Abbâsî devletlerinde olduğu gibi, hükümdarların isteği üzerine onlara vekâleten savaflara komutan olmaları yer almaktadır. Örneğin, III. Abdurrahman'ın kadısı Saîd b. Münzir askerlerin başında savafla giderdi.⁶³³

Ayrıca, Hristiyan ve Yahudi cemaatleri Müslüman halkın haklarının dâhil olduğu meseleler haricinde, kendi aralarındaki tüm mevzularda özerk yargılama yetkilerini

⁶²⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 250.

⁶³⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 4, s. 250; Al-Haj Mahomed Ullah, *A Dissertation on the Administration of Justice of Muslim Law*, s. 33.

⁶³¹ Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, s. 40.

⁶³² Maurice Gaudet-Demombynes, *Muslim Institutions*, trans. John P. Macgregor, George Allen&Unwin, London, 1950, s. 149.

⁶³³ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 310.

sürdürmüşlerdi. Üstelik, Müslüman hükümette kendi haklarının temsilcisi niteliğinde liderlere, piskoposlara ve kontlara (*counts*, Arapça kûmis, Latince *comes* veya *comites*) sahiplerdi.⁶³⁴ Vizigotik dönemde bu unvana sahip kişi, Cermen Anayasası (Forum Judicum)'na göre hareket ederek Vizigotlar üzerinde yaşanan hak ihlalleriyle ilgilenirdi ve il seviyesinde dük (*dux*), ilçelerde ise kont (*comes civitatis*) unvanını taşırdı.⁶³⁵

Endülüs Emevîleri devrinde İspanya'da kendi idarelerine sahip olan Hristiyan tebaa, *defensor* veya *protector* lakaplı liderlerini belirlemekte özgürdü ve sadece bu durumu devletin onayına sunarlardı. Bunun dışında, devlete vermekle yükümlü oldukları vergileri toplamak için *exceptor* ismiyle bir memur mevcuttu. Kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözümleyen hâkimlere ise *cencor* (Arapça *kâdi'n-nasârâ* veya *kâdi'l-acem*) adı verilirdi ve bu hâkimler eski Vizigot kanunlarına (Forum Judicum) göre hüküm verirdi.⁶³⁶

Gayrimüslim tebaanın hukuki meselelerinde yaşanan ihtilafları kendi aralarında çözmelerine karşın, ölüm cezasını gerektirecek bir cinayet vb. hallerde Müslüman kadıya başvurmak mecburiyetindeydiler. Suçluyu kadıya takdim eder ve kanuni teamüllerini içeren kitaplarını kadıya gösterirdi. Kadı olumlu bir cevap verdiği takdirde sanığı idam edebilirlerdi.⁶³⁷

Kadılarının haricinde adalet teşkilatı bünyesinde toplumun dengesini korumak ve toplum içinde yer alan tüm gruplar arasındaki ilişkiyi gözetlemek için *sâhibü'l-mezâlim*, *sâhibü'r-red*, *sâhibü's-şurta*, *sâhibü's-sûk* (muhtesib) ve *ehlü's-şûrâ* gibi görevliler de mevcuttu.

---

⁶³⁴ Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, s. 25; Mikel de Epalza, "Mozarabs: an Emblematic Christian Minority in Islamic al-Andalus", s. 189-190.

⁶³⁵ Thomas F. Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, Princeton University Press, New Jersey, 1979, s. 28.

⁶³⁶ Rafael Altamira, "The Western Caliphate", s. 429-430; E. Lévi-Provençal, "Mozaraplar", s. 431.

⁶³⁷ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 57.

2.2.2. Mezâlim Mahkemeleri

İslâm'ın başlangıcından itibaren var olan *mezâlim* kurumunu Mâverdî (ö. 1058) şu sözlerle tanımlamaktadır: “İhtilaf çıkaranları anlaşılmaya, hakları inkâr edeni azametle inkârından vazgeçirmeye, geçimsizlikleri korku ile yola getirmeye çalışan böylece kötülükleri önleyen bir sistemdir.”⁶³⁸ Adalet teşkilatı içerisinde bulunan *mezâlim* kurumunun başındaki yetkilisine *sâhibü'l-mezâlim* denirdi. *Sâhibü'l-mezâlim*'in asıl amacı yargının aciz kaldığı durumlarda yasanın üstünlüğünü devlet erkânına karşı korumaktı. Yani, *mezâlim* müessesesi devlet işlerinden mesul olan memurlara ve yöneticilere yönelik serdedilen şikâyetlere bakan ve bu şikâyetleri hukuki çerçevede çözüme kavuşturan müstakil bir adli yapıydı.⁶³⁹

Adaletle büyük önem vermeleri sebebiyle Endülüs Emevî hükümdarları, devletin ilk zamanlarından itibaren mevcut olan bu yargı kurumunu bizzat idare ederlerdi. Örneğin, Emîr Abdullah (888-912) sarayda “Adalet Kapısı” adı altında bir bölüm açmıştı ve burada kendisinin belirlediği günlerde halkın devlet görevlilerine yönelik şikâyetlerini dinlemişti.⁶⁴⁰ Bilahare, bu müessese III. Abdurrahman dönemiyle tamamen müstakil hâle getirilerek başına Muhammed b. Kâsım b. Tamlası getirilmişti.⁶⁴¹

Bu makama atanacak kişinin kudretli, emirlerinde tesirli, nüfuz sahibi, azametli, namusu bakımından dürüst, tamahkâr olmayan, takva sahibi gibi olumlu vasıflarının olması elzemdi.⁶⁴² Zira *sâhibü'l-mezâlim*'in üstlendiği vazifeler, bu tarz nitelikleri gerekli kılmaktaydı. Görevleri arasında ise idarecilerin tebaaya zulmetmesini önlemek, vergi memurlarının vergi toplarken yaptıkları zorlukları engellemek, devlet mallarının ve

⁶³⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmüs's-Sultaniyye (İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku)*, s. 156.

⁶³⁹ Rafael Altamira, “The Western Caliphate”, s. 430; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 833.

⁶⁴⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 153; Birsal Küçüksipahioğlu, “Endülüs Emevileri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Özdemir, C. 4, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 80.

⁶⁴¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 320.

⁶⁴² Mâverdî, *el-Ahkâmüs's-Sultaniyye (İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku)*, s. 156.

mülklerinin kayıtlarını lüzumu anında kontrol etmek, hazineden kendilerine yiyecek ve içecek yardımı yapılanların erzakın geç veya eksik verilmesi üzerine yaptıkları şikâyetlere bakmak, gasp olunan mal ve hakları geri vermek, vakıf mallarını himaye etmek, kadıların vermiş oldukları infaz kararlarında yetersiz kalmaları hâlinde bu hükümleri yerine getirmek, devlet memurlarının vazifelerini yerine getirirken karşılaştıkları güçlükleri çözüme kavuşturmak, ibadetlerin (Cuma ve bayram namazları ve hac farızası) yerine getirilmesini denetlemek, ihtilafa düşmüş olanların aralarındaki anlaşmazlıkları halletmek gibi hayli fazla yükümlülük vardı.⁶⁴³

Bu müessese aslında Endülüs Emevî Devleti'nin zarif bir adalet sistemine sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü bu kurum vasıtasıyla hukukun bağımsızlığı sağlanarak devlet ve avam arasında dengenin kurulması söz konusuydu. Bu mevki sahibi adalet mekanizmasında *kâdılcemâa*'dan sonra gelen ilk görevliydi. Sonrasında sırasıyla *sâhibü'r-red*, *sâhibü'ş-şurta* ve *sâhibü's-sûk* (muhtesib) gelirdi.⁶⁴⁴

2.2.3. Red Mahkemeleri

Başında *sâhibü'r-red* unvanlı bir görevlinin bulunduğu *red* mahkemeleri adalet kurumu içinde önemli bir yer teşkil ederdi. Çünkü kadılar eğer karar vermede güçlük çekerse veya karar vermek istemezlerse davaları bu mahkeme üstlenirdi. Genellikle kadıların şüpheye düştükleri, arada kaldıkları davalara bakan *sâhibü'r-red*, hükümdarın görevlendirmesi dâhilinde eyaletlerdeki yöneticilerin ve ahalinin durumunu da denetlerdi. Bu görevine örnek olması açısından, II. Hakem devrinde *sâhibü'r-red* olan Abdülmelik b. Münzir b. Said el-Bellûtî İşbîliye, İstece, Karmûne gibi birkaç şehri gezerek halkın ve idarecilerin durumu hakkında malumat toplamıştı.⁶⁴⁵

⁶⁴³ Mâverdî, *el-Ahkâmüs's-Sultaniyye (İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku)*, s. 162-167.

⁶⁴⁴ S. Muhammed İmamüddin, *Arab Muslim Administration*, New Delhi, 1984, s. 100.

⁶⁴⁵ Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, TDV Yayınları, Ankara, 2011, s. 75.

Kadıyla yakın temas hâlinde olan bu makama ilk atamanın Emîr Hakem (796-822) zamanında yapıldığı kaynaklarda yer almaktadır. Bundan önce muhtemelen *sâhibü'ş-şurta* bu görevi ifa etmekteydi. Zira bu iki kurumun görev sahaları birbiriyle örtüşmekteydi. Bununla beraber, devletin kurumsal anlamda güçlenmesiyle *sâhibü'r-red*'in başlı başına bağımsız bir yargı organı hâline geldiği de aşikârdır. Devlet törenlerinde il kadılarının önünde, başkadının ise hemen arkasında yer alırdı.⁶⁴⁶

2.2.4. Şurta (Polis)

Devletin bir nevi iç güvenliğinden sorumlu olan günümüzdeki polis teşkilatının benzer işlerini yürüten *şurta* kurumu, toplumda meydana gelebilecek suçların önüne geçmeye çalışan bir emniyet gücüydü. İbn Haldun'un (ö. 1406) kaydettiğine göre, Endülüs Emevî Devleti'nde baş sorumlusuna *sâhibü'ş-şurta* denilen bu müessese oldukça gelişmişti ve *sâhibü'l-medîne* ile cezai bakımdan eş görevlere sahipti. II. Abdurrahman'a kadar *sâhibü'l-medîne*'ye bağlı bir bölüm olarak vazifesini idame ettiren *şurta* müessesesi, bu dönemde bürokraside sağlanan çeşitlenme ile *eş-şurtatü'l-ulyâ* veya *eş-şurtatü'l-kübrâ* (büyük 'üst' polislik) ve *eş-şurtatü's-suğrâ* (küçük 'alt' polislik) isimleriyle iki farklı ilgi alanına sahip birime ayrıldı. Büyük *şurta* şefi, üst düzey yöneticilerin ve elit kesimin güvenliğini sağlama ve onlar hakkında işlem yapma yetisini haizdi. Küçük *şurta* şefi ise halkın güvenliğini sağlama, onları koruma, kollama ve gerektiğinde cezalandırma yetkisine sahipti.⁶⁴⁷

Emniyeti sağlamakla mükellef bu kuruma, onuncu yüzyılda devlet işlerinin daha da artmasıyla beraber III. Abdurrahman'ın tasarrufunda yeni bir birim (*eş-şurtatü'l-vüstâ*) daha ilave edildi ve bu vazifeye ilk olarak Said b. Said b. Hudeyrî tayin edildi.⁶⁴⁸ Bu yeni

⁶⁴⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 135.

⁶⁴⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 340; K. V. Zetterstéen, "Şurta", *MEB İA*, C. XI, İstanbul, 1979, s. 585.

⁶⁴⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, V, s. 252.

kurulan birim ise orta tabakadaki ileri gelen tüccarlardan, doktorluk ve müderrislik gibi yüksek meslek erbabı olan kimselerden sorumluydu.⁶⁴⁹ Şurta kurumunun başında bulunanın makamı ise sarayın kapısına yakın bir yerde olurdu. Bunun yanında, başkent Kurtuba dışında kalan taşradaki bölgelerde asayişten sorumlu polis şefine *sâhibü'l-ahdâs* denilirdi. Görevi ilçelerdeki karışıklıkların ve sair suçların önüne geçmektir.⁶⁵⁰

Endülüs Emevîleri'nde bu kurumun gelişmesi Doğu İslâm yurdundakinden bağımsız olarak kendi iç dinamikleriyle gerçekleşmişti. Bu yüzden, çağdaşı olan diğer bölgelerdeki mevkidaşlarından daha ileri seviyede olması yanında, İslâm dininin uygulanan bazı hükümlerinin mümkün mertebede tatbik edicisi olmuştu. Ülke içinde büyük karışıklıkların yaşandığı dönemler hariç tutulursa, fukahânın bu teşkilata yardımcı olması ve bu kurumun başına ilim ehlerinden kimselerin getirilmesi, *şurta* müessesesinin Endülüs'te daha sağlam bir zemine oturtulduğunu göstermekteydi.⁶⁵¹

Fahreddin Atar'ın İbn Abdûn'dan (ö. 1134) aktardığı malumata göre, Endülüs Emevîleri'nde kadı bazı günlerde kendi adına kaza fonksiyonunu ifa etmesi için yerine *şurta*'yı görevlendirebiliyordu. Fakat *şurta*'nın infaz yetkisinden mahrum olmasından dolayı verilen ceza kararı, kadının onayından geçmeden yürürlüğe sokulamazdı.⁶⁵² Hatta her iki makam için tek bir kişi dahi atanabiliyordu. Örneğin, 977 yılında Ahmed b. Abdullah b. Mûsâ Karmûne (Carmona), İstece (Ecija) ve bu bölgelere bağlı yerlerin hem kadısı hem de *sâhibü's-şurta*'sı idi.⁶⁵³ Devletin hukuk mekanizmasındaki baş sorumlunun yerine geçebilecek liyakate ve kifayete sahip olması bu makamın ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı, *şurtatü'l-kübrâ* (büyük polis şefi) üst

⁶⁴⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 212.

⁶⁵⁰ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 54-55.

⁶⁵¹ Metin Yılmaz, "Şurta, Hares, Ases / İç Güvenlik", s. 191.

⁶⁵² Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 180.

⁶⁵³ E. Lévi-Provençal'dan alıntılanarak, S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 55.

seviyedeki idareciler üzerinde etkisi olması yönüyle hâcibliğe ve vezirliğe aday konumundaydı.⁶⁵⁴

Diğer taraftan, işlenen suçun cezasını vermekte tavizsiz hareket ederdi. Özellikle zina, alkollü içki içmek vb. ahlaksızlığa dönük suçların olay anında tespitinde kati suretle suçun cezasını verirdi.⁶⁵⁵ *Sâhibü’ş-şurta*’nın genel görevlerine bakıldığında; şer’i hükümlere başvurmadan işlenen suçların dayanağını oluşturmak, hudûdu (tekili had - İslâm dinine göre suç sayılan davranışları yapanlara önceden belirlenmiş cezalar) infaz etmek, hükümdar veya başkadı tarafından emredildiği takdirde kısasları (kişinin kasten işlediği suça karşılık gelecek cezaya çarptırılması) uygulamak gibi vazifeleri vardı.⁶⁵⁶ Kadının izni dâhilinde cezaları infaz etmesi bu görevlinin yetki bakımından kadıdan daha aşağıda olduğunu göstermektedir.⁶⁵⁷

Emniyet güçlerinde yer alan diğer bir memur ise gece emniyetini sağlayan gece nöbetçileri veya diğer ismiyle kapı bekçileri idi. Endülüs’te yatsı namazından sonra kapatılan şehir kapıları mevcuttu ve her kapıda elinde fenerle devriye gezerek şehri hırsızlara veya kötü niyetli kimselere karşı koruyan görevliler bulunurdu. Etrafı kolladıklarını ve uyumadıklarını duyurmak için zaman zaman çeşitli nidalarda bulunurlardı veya Kur’an’dan ayetler okurlardı ve böylelikle geceleyin herhangi bir asayiş sorununun yaşanmasına mahal vermezlerdi.⁶⁵⁸

---

⁶⁵⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 340.

⁶⁵⁵ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 104.

⁶⁵⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 310.

⁶⁵⁷ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 105.

⁶⁵⁸ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 105; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 326.

2.2.5. Hisbe

Müslümanlar, Endülüs coğrafyasının kentleşmesine ve taşranın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardı. Onlar, Vizigotlar zamanı boyunca düşüşte olan belediye anlayışına oluşturdukları sosyal ve idari kurumlarla güçlü bir ivme kazandırdılar. Bu kurumlardan bir tanesi de başında *sâhibü's-sûk* (muhtesib) unvanını taşıyan görevlinin bulunduğu, günümüzün zabıta memurlarına kısmen de olsa karşılık gelen *hisbe* müessesesiydi.⁶⁵⁹

Mâverdi'nin tanımına göre *hisbe*: “İyilikler yapılmaz olduğunda, iyiliklerin yapılmasını emretmek, kötülükler yapılır olduğunda yapılmasını önlemek, nehyetmektir.”⁶⁶⁰ Bu ifadeye benzer şekilde İbn Haldun *hisbeyi* dinî bir kurum olarak addetmekte ve görevinin kötülükten alıkoymak ve iyiliği emretmekten ibaret olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶¹ Bunun yanında, hukuki anlamda karar verebilme yetkisinin bulunması hasebiyle adalet teşkilatı bünyesindeki kadılar sınıfında yer alırdı.⁶⁶²

Endülüs'te bu göreve atanan kişi fıkıh bilginleri arasından seçilirdi. Görevli memur etrafındaki yardımcılarıyla birlikte çarşı ve pazarda satılan ürünlerin ölçümünü ve kontrolünü yapardı. Satışı yapılan ürünlerin üzerinde mutlaka etiketlerinin bulundurulması zorunluydu. Yazılı olan ücretten daha pahalıya satıldığı tespit edilirse dükkân sahibi cezalandırılırdı. Erzak ve yiyecek satanların ölçüde eksiklik yapmalarını veya belirlenen fiyattan daha fazla paraya satış yapmalarını önlemek için *sâhibü's-sûk* (muhtesib), şüpheli görülen dükkânlara bir çocuk veya cariye göndererek oradan alışveriş yapmalarını sağlardı. Böylece satış esnasında hile yapılıp yapılmadığını ifşa edebilirdi. Eğer ki hile yapmaya cüret edenler yakalanırsa gerekli cezaya çarptırılırdı.⁶⁶³

⁶⁵⁹ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 55.

⁶⁶⁰ Mâverdi, *el-Ahkâmüs's-Sultaniyye (İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku)*, s. 448.

⁶⁶¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 313.

⁶⁶² S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 55.

⁶⁶³ el-Makkârî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 105; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 325-326; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, s. 314.

Makkarî'nin ifadeleriyle, *muhtesib* sabahın erken saatlerinde yanında korumalarıyla birlikte pazar yerini baştan sona dolaşır. Yanındakilerden birinin elinde ekmeğin gramını ölçmek için çift taraflı bir tartı bulunurdu. Çünkü Endülüs'te ekmeğin ağırlığı ve fiyatı her zaman yönetim tarafından düzenlenirdi. Bu nedenle, örneğin, belirli bir ağırlığa sahip bir somun bir dirhem dördte biri fiyatına, bu ekmeğin yarısı ebatlarında bir somun ise bir dirhem sekizde biri fiyatına satılabilirdi.⁶⁶⁴

Bununla birlikte, *ihtisab* vazifelerine dair bazı kanunlar ve düzenlemeler mevcuttu. Nasıl ki hukuka ait maddeler öğretilip tatbik ediliyorsa, *ihtisab* kararları da tedris edilip uygulaması yapılırdı.⁶⁶⁵ Bunun örneği ise Endülüs'te ilk defa *ihtisab* üzerine Endülüslü Mâlikî fakihî Yahyâ b. Ömer el-Kinânî tarafından yazılan *Ahkâmu's-sûk* adlı eserdir.⁶⁶⁶ Hammaddelerin kalitesini ve pazardaki ürünlerin fiyatlarını denetleyen *muhtesib*, ticari anlaşmazlıkları da çözmekle mükellefti. Bireysel ticaretin belirlenmiş sokaklarda ve bölgelerde yapılmasının sağlanmasıyla *muhtesib*, haksız rekabetin önüne geçmiş bulunmaktaydı.⁶⁶⁷

Bunun haricinde, *muhtesib* sadece çarşı ve pazar denetimiyle meşgul olmayıp toplum ahlakıyla alakalı sosyal mevzularda da aktif rol üstlenebilirdi. Örneğin, II. Hakem (961-976) döneminde çarşı ve pazar görevlilerine yardıma muhtaç, düşkün ve kimsesizlere ihtiyaçları olan malzemelerin ulaştırılmasını sağlamak gibi toplumsal vazifeler de yüklenmişti.⁶⁶⁸

Muhtesiblerin hüküm verme işlevlerinin olması kadılarla yakın temas hâlinde olmalarına, hatta birbirlerinin yerine görevlerini ifa etmelerine ortam hazırlamıştı. Şöyle

---

⁶⁶⁴ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 105.

⁶⁶⁵ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 105; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1, s. 314.

⁶⁶⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ömer el-Kinânî el-Endelüsî, *Ahkâmu's-sûk*, ed. İsmâil Hâlidî, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.

⁶⁶⁷ Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, s. 50.

⁶⁶⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, VII, nşr. Abdurrahman Ali el-Haccî, Beyrut, 1965, s. 77.

ki, eğer kadı bir mazeretten dolayı mahkemeye gelemiyorsa, onun yerine *muhtesib* hâkimin takip ettiği usul üzere kaza fonksiyonunu icra edebilirdi.⁶⁶⁹ *Sâhibü's-sûk*'un bu derece kadı ile yakın temasta olmasının nedeni, bu makama atanacak kişilerin genellikle kadılar sınıfına mensup (ulema, fukahâ) dürüst, namuslu ve içtihat kabiliyetine sahip kimselerden seçilmiş olmasıydı. Böylece, kadılık mevkiinin ihtiyacı olan donanımlara sahip olmalarıyla onların yerine görev yapabilirlerdi. Ayrıca, Bağdat Hilâfeti'ne nazaran *hisbe* faaliyetleri daha fazla kayıt altına alınırdı ve daha çok hukuki şartları bünyesinde barındırırdı.⁶⁷⁰

Bununla birlikte, Endülüs Emevîleri'nin ilk yıllarında *muhtesib*, kadının gözetiminde vazifelerini yerine getirirdi. Hatta bu makama atanacak kişinin belirlenmesi, azli ve maaşının ödenmesi kadının sorumluluğundaydı. Bir bakıma *muhtesib* makamı kadının yardımcısı hükmündeydi.⁶⁷¹ Kadıya bağlı en önemli memur olan *muhtesib*, casusları sayesinde tüm tedarikçi tüccarları ve eczacıları sık sık teftiş ederek yanlış ağırlık ve ölçülerin kullanılmasını, bozuk yiyeceklerin ve yabancı madde karıştırılmış ilaçların satışını, müşterilere fahiş fiyatların dayatılmasını ve onların dolandırılmasını engellerdi. Bunların haricinde, yük hayvanlarını sahiplerinin insanlık dışı tutumlarından ve çocukları anne-babaları ve öğretmenleri tarafından acımasızca cezalandırılmalarından koruma da bu makam sahibinin görevleri arasında yer alırdı. Muhtesibin yaptırımları ise para cezası ve kırbaçlama şeklinde cereyan ederdi.⁶⁷²

Öte yandan, II. Abdurrahman'ın devlet kurumlarında yaptığı değişiklikler sonucunda, bu yapı kadı ve şurta'dan ayrılarak başlı başına bağımsız bir müessese

---

⁶⁶⁹ Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 177.

⁶⁷⁰ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 105.

⁶⁷¹ Metin Yılmaz, *Şurta, Hares, Ases / İç Güvenlik*, s. 341-342.

⁶⁷² İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 313; S. P. Scoot, *History of the Moorish Empire in Europe*, III, s. 638-639.

hüviyetine kavuşturuldu ve kurumun tepesindeki *sâhibü's-sûk'a hizânetü'l-mâl'dan sâhibü'ş-şurta* seviyesinde maaş verilmeye başlandı.⁶⁷³

2.2.6. Meclisü'ş-şûrâ

Kadınların etrafında her zaman ulemadan birkaç kişi yer alırdı ve onların görüşlerini dikkate almadan kadınlar asla son kararı vermezlerdi. Kendilerine danışılan bu kimselerin oluşturduğu gruba *ehlü'ş-şûrâ* (meclisü'ş-şûrâ) denilirdi.⁶⁷⁴ Kadınların yetersiz kaldığı durumlarda başvurulmuş itibar sahibi ilim ehli kimselerden teşkil edilen bu grup, Endülüs Emevî Devleti'nin adalet sisteminin istişareye büyük ölçüde önem verdiğini göstermektedir.⁶⁷⁵

Endülüs'te Bağdat'tan farklı olarak takip edilen ve hukuk sisteminin dayandığı mezhep Mâlikîlik idi. Daha önce de ifade edildiği üzere Valilik Dönemi'nde ve Hişâm b. Abdurrahman'a (788-796) kadar Müslümanlar Evzâî mezhebinin kurallarına uygun bir şekilde devlet-toplum ilişkilerini sürdürmüşlerdi. Fakat Mâlik b. Enes'in (ö. 795) öğrencileri Endülüs topraklarına onun görüşlerinin yazılı olduğu kitapları getirerek bu mezhebin yayılmasında etkili bir amil olmaya başlayınca bu durum değişikliğe maruz kaldı. Böylece, Mâlikîlik I. Hişâm dönemi itibariyle devletin tüm dinî ve hukuki meselelerinde resmî mezhep hâline geldi.⁶⁷⁶

Öte taraftan, Batılı araştırmacı Roger Collins'e göre Endülüs Emevî rejimi onamasına dayandığı ulema ile ilişkilerinde son derece temkinli ve ölçülüydü. İslâm hukukunun en titiz ve sade mezheplerinden olan Mâlikîliğin fikirlerinin hanedan

⁶⁷³ Metin Yılmaz, *Şurta, Hares, Ases / İç Güvenlik*, s. 342.

⁶⁷⁴ Mahmoud Makki, "The Political History of al-Andalus (92/711-897/1492)", s. 25.

⁶⁷⁵ Maurice Gaudefroy-Demombynes, *Muslim Institutions*, s. 153.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 83; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 141-142. Ayrıca, Endülüs'te mezhepsel hareketler hakkında, bkz. Jorge Aguadé, "Some Remarks about Sectarian Movements in al-Andalus", *Studia Islamica*, 1986, No: 64, s. 53-77.

tarafından sürekli olarak tanıtılması ve desteklenmesi tesadüfî bir durum değildi. Çünkü Emîrlar Müslümanlar arasında aykırı ve düzene karşı fikirlerin artmasını istemezlerdi. Bu sebeple bu tür olaylarda adli cezaların uygulanmasında kesinlikle taviz vermezlerdi. Bundan dolaydır ki hükümdarlar, en azından II. Hakem'in (961-976) saltanatına kadar, Kurtuba'nın dinî-adli kurumunun şüphelerini canlandırabilecek spekülâtif bilgileri veya düşünce tarzlarını destekleme ve koruma konusunda fazlasıyla tedbirliydi. Geleneğe sıkı sıkıya bağlı Mâlikî mezhebinin benimsenmesi ise bu tür vakaların önüne geçilmesini ve devlet nezdinde tehlikeli bir boyuta ulaşmasını engellemek amacını taşımaktaydı.⁶⁷⁷

Mamafih, Mâlik b. Enes'e ait "el-Muvatta" isimli eserin Endülüs coğrafyasına ilk olarak I. Abdurrahman zamanında Gâzî b. Kays (ö. 812) tarafından getirildiğine dair rivayet mevcuttur.⁶⁷⁸ Bununla birlikte, Endülüs'te Mâlikî mezhebinin devlet nezdinde de kabul görmesi Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî sayesinde gerçekleşti. O, Hicaz'a yaptığı ilim yolculuğu sırasında Mâlik b. Enes'in tedrisinden geçerek el-Muvatta'yı bizzat ondan dinleyerek öğrendi. Endülüs'e döndüğünde ise bu öğretilerin güçlü bir savunucusu oldu.⁶⁷⁹

Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ve onun gibi doğuya gidip ders almış birkaç fakih *ehlü'ş-şûrâ*'nın ilk üyelerindendi. Davalarda kendilerine danışılan fıkıh ehlinden oluşan bu *şûrâ* meclisi Hişâm b. Abdurrahman zamanından beri devletin resmî mezhebi hâline gelen Mâlikîlik üzerine kararlarını beyan ederlerdi.⁶⁸⁰ Böylece davalarda, hassas bir kantardan geçercesine farklı görüşler etrafında münakaşa edilerek en doğru olan sonucun ortaya çıkması sağlanırdı.⁶⁸¹

⁶⁷⁷ Roger Collins, *Caliphs and Kings: Spain, 796–1031*, s. 135.

⁶⁷⁸ *A History of Early Al-Andalus*, s. 74.

⁶⁷⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s. 628.

⁶⁸⁰ Mâlikîlik mezhebinin Müslüman İspanyası'nda zaman içerisindeki gelişimi ve değerlendirmesi hakkında bkz. Muhammad Khalid Masud, "A History of Islamic Law in Spain: An Overview", *Islamic Studies*, 1991, Vol. 30, No. 1/2, s. 7-35; Dominique Urvoş, "The 'Ulama' of al-Andalus", *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill, Leiden, 1992, s. 852.

⁶⁸¹ Manuela Marin, "İslâm'da Şûrâ ve Endülüs Uygulaması", çev. Mustafa Can, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, S: 20, s. 145-169.

2.3. Askerî Yapı

2.3.1. Ordu

Endülüs'teki Müslümanlar, siyasi ve ekonomik ilişkilerini etkin bir şekilde yönetmek için devletin askerî ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğinin bilincindeydiler. Ayrıca, ülkenin kuzey bölgesindeki Hristiyan krallıklarından, Franklardan ve daha sonra onuncu yüzyıl itibariyle Kuzey Afrika'daki Fâtımîler'den kaynaklı daimî siyasi tehlikelerin de farkındaydılar. Bundan mütevellit, Müslümanlar İber Yarımadası'ndaki varlıklarının başlangıcından beri bu amaç doğrultusunda çeşitli askerî kurumlara gerekli önemi atfetmişlerdi.

Kabile sistemi İslâm'ın ilk iki yüzyılında, İslâm'dan önce olduğu gibi normal sosyal birliği teşkil etmişti. Bu durum pek tabii ordu yapılanmasında da kendisini gösterdi. İslâm'ın başlangıcından itibaren gerçekleşen fütuhatin akabinde galip gelen kabile örgütleri, zafer kazandıkları Irak, Mısır ve Suriye gibi yerlerde ikamet etmeyi sürdürdüler ve bu gruplar *cünd* (ordu) şeklinde anılmaktaydılar. Ne var ki, bu askerî gruplar kabilecilik anlayışlarından ötürü sahip oldukları akrabalık, dostluk, nefret ve eski intikam gibi geleneklerini de muhafaza ettiler. Bu yapılanmadan kaynaklı kötü gidişat bilhassa Endülüs'e Berberî ayaklanmasını bastırmak üzere gelen Suriyeli askerlerin Müslüman toplumun yaşantısındaki etkisinde gözlendi.⁶⁸²

Endülüs Emevîleri'nin askerî organizasyonu yukarıda ifade edilen kabile yapısıyla meydana gelmişti. Buna göre, her kabile kendi lideri etrafında toplanırdı ve onun sözüne itaat ederdi. Her kabilenin ayrı bir sancağı olurdu ve hükümdar çağırdığı zaman kabile şefi birlikleriyle beraber katılım sağlardı. Kabilelerin birleşmesiyle oluşan orduya farklı bir gruptan ya da yeni Müslümanlardan biri komutan olarak atandığında kamp alanında karışıklıklar ve hatta savaş meydanında mağlubiyetler yaşanabilirdi.

---

⁶⁸² Maurice Gaudefroy-Demombynes, *Muslim Institutions*, s. 112.

Örneğin, III. Abdurrahman (912-961) zamanında Leon Krallığı üzerine gönderilmek için oluşturulan yüz bin kişilik ordunun başına Slav bir komutan getirilmesiyle Alhandega’da ciddi bir yenilgi yaşanmıştı.⁶⁸³

Ordunun organizasyonu doğal olarak Abbâsîler’deki sisteme çok fazla benziyordu. Her beş bin kişilik bir ordu *amîr* denilen generaller tarafından idare edilirdi ve her birinin büyük bir flaması (*râye*) olurdu. Bu ordu her biri *kâid* adındaki komutan tarafından yönetilen biner kişilik beş gruba ayrılırdı ve kendilerine ait sancakları (*alem*) vardı. Bu birlikler ise bir *nakibin* komutasında standart bir bayrağa (*livâ*) sahip iki yüz askerden oluşan beş bölüme ayrılırdı. Yine bu birlikler de kırk kişiden oluşan beş kısma ayrılırdı ve *bend* adında bayrağa sahip her biri, ‘*arîf*’ ismiyle bilinen bir komutan tarafından idare edilirdi. Son olarak, her birlik mızrak ucunda bir bayrak (*ukde*) taşıyan sekizden beş ekibe bölünürdü ve her birinin liderliğini *nâzır* adındaki bir komutan üstlenirdi.⁶⁸⁴

Askerî seferler genellikle ilkbahar ve yaz mevsimlerinde yönetilirdi. Bu yüzden yaz seferleri (*savâif* – tekili *sâife*) olarak adlandırılırdı. Ayrıca, çok az rastlansa da *şâtiye* (çoğulu *şevâtî*) olarak bilinen kış seferleri de düzenlenirdi ve ordunun başındaki komutan *kâid* olarak anılırdı.⁶⁸⁵ Askerler her sefer sonunda beşten ona kadar değişen oranda altın para alırlardı ve Endülüs’e ilk adım atan Mûsâ’nın Arapları’nın soyundan gelenler (Belediyyûn) ihtiyaç hallerinin haricinde asla çağrılmazlardı. Süvariler üzengi olmadan katırlara binerlerdi ve askerler kılıç, mızrak ve yay kuşanırlardı. Savunma araçları ise miğfer, kalkan, göğüs zırhı ve örme zırhtan oluşurdu.⁶⁸⁶ Bununla birlikte, eski valilerin veya Vizigot krallarının aksine, Endülüs hükümdarları ordularını nadiren şahsen idare

---

⁶⁸³ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 64.

⁶⁸⁴ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 66.

⁶⁸⁵ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 67.

⁶⁸⁶ Rafael Altamira, “The Western Caliphate”, s. 431.

ederlerdi. Çoğu kez bu iş için oğullarını ya da meşhur bir komutanı görevlendirmeyi âdet hâline getirmişlerdi.⁶⁸⁷

Endülüs'te orduyu teşkil eden birkaç farklı askerî birlik çeşidi vardı. Bunlardan ilki ve en önemlisi, başkent Kurtuba'da bulunan hükümdarın seçkin muhafız birliğini teşkil eden ücretli askerlerdi ki genelde Berberîler ve ülkenin kuzeyinden getirilen Slavlar'dan (Sakâlibeler) oluşurdu. *Haşem* olarak geçen bu gruptaki askerler, yılın her günü askerlik vazifesini yerine getirmekle mükellefti ve ordunun en eğitilmiş birimiydi. Komutanlarına ise *en-nâzır bi'l-haşem* denilirdi ve vezir rütbesine sahip olurdu. İkincisi, *ecnâd* (tekili *cünd*) olarak adlandırılan Belc b. Bişr komutasında Endülüs'e ayak basan ve ülkenin farklı noktalarında ikamet ettirilen Suriyeli *cünd*lerdi (Şâmiyyûn). Bu grup toprağa bağlı düzenli ordu hükmündeydi ve askerlik hizmetleri karşılığında geçimlerini sahip oldukları araziler (küverülmüçennede) vasıtasıyla temin ederlerdi. Ayrıca, ikamet ettikleri bölgelerdeki zimmîlerin haraçlarının üçte birine sahip olurlarken, devlete öşür vergisi vermekten de muaflardı. Üçüncü grup ise genelde ihtiyaç dışında çağrılmayan, düzensiz ordu olarak kabul edilen Endülüs'e Mûsâ b. Nusayr ile gelen Arapların torunları Beledlilerdi. Bu gruba da *huşûd* denilirdi. Son olarak, seferberlik zamanlarında gönüllü olarak kaydolan acemi asker alayları vardı.⁶⁸⁸

Orduda yer alan askerlerin kamu hazinesinden (hizânetü'l-mâl) aldıkları maaşlarının kayıt altına tutulduğu deftere *dîvânü'l-ceyş* adı verilirdi. Endülüs Emevîleri'nde Abdurrahman b. Muâviye (756-788) dönemi itibariyle bu deftere orduda ücretli olarak görevlendirilen Kuzey Afrika'dan getirilen Berberîler ve ordunun ilerleyen yıllarda bel kemiğini oluşturacak Sakâlibeler de ilave edildi. Ayrıyeten, başkentteki idareye başkaldıran asiler de ele geçirildiklerinde ya da teslim olduklarında *dîvânü'l-*

---

⁶⁸⁷ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 170.

⁶⁸⁸ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 63; Richard Fletcher, *Moorish Spain*, s. 60-61; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 141-142.

ceyş'e eklenirdi. Bunun dışında, Hişâm b. Abdurrahman (788-796) zamanında savaş esnasında hayatlarını kaybeden askerlerin arkada kalan erkek çocuklarının maaş alabilmeleri için *dîvânü'l-ceyş*'e yazdırılması usulü başlatılmıştı. Diğer taraftan, tüm bu ilaveler zaman içerisinde fazlalaştı ve devletin hazinesine bir yük teşkil etti. Ancak, bu durum özellikle III. Abdurrahman döneminde ülke gelirlerinin hayli artmasıyla çok fazla hissedilmedi.⁶⁸⁹

Endülüs Emevîleri ordu bünyesinde ülke sınırlarını korumanın yanı sıra askerî seferlerde ve yerel isyanların bastırılmasında paralı askerler de kullanmıştı. Avrupa'nın çeşitli yerlerinden getirilen bu yabancı askerlere Sakâlibe (Slav) denilirdi. Arap kaynakların birçoğuna göre, Emîr I. Hakem (796-822) bu Slav askerî birliklere düzenli ödeme yapılmasını Endülüs'te ilk uygulamaya koyan kişidir. Her ne kadar selefleri I. Abdurrahman ve I. Hişâm dönemlerinde de hükümdarların kişisel orduları olduğu bilinmesine karşın, I. Hakem daimî paralı orduyu organize eden ilk hükümdardır.⁶⁹⁰ Bunun yanında, yine Emîr I. Hakem başkent Kurtuba'da ve Endülüs'ün diğer önemli yerlerinde askerî malzemeler ve silahlar için cephanelik kuran ve askerî ekipman üretimini arttırıp sarayın korunması için kalıcı muhafız birliklerini oluşturan ilk hükümdardır. Sarayın kapısında bütün gün hazır olarak bekleyen bu birliklere, dilleri Arapça olmadığı için *el-haras* (dilsizler) adı verilirdi.⁶⁹¹

Hükümdarların, I. Abdurrahman'ın başlattığı, yabancı birliklere daha bağımlı hale gelmesinden kaynaklı Endülüs Emevîleri'nde ordu, organizasyon açısından birçok değişikliğe maruz kaldı. Abdurrahman ed-Dâhil disiplinli ve iyi eğitilmiş kırk bin kişilik veya daha fazla İfrîkiye'den getirilen paralı Berberîlerden oluşan bir ordu kurdu. I.

---

⁶⁸⁹ A *History of Early Al-Andalus*, s. 115; Mehmet Özdemir, "Divan/Endülüs Emevîleri", *DİA*, C. IX, İstanbul, 1994, s. 386-387.

⁶⁹⁰ A *History of Early Al-Andalus*, s. 119-120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 327; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 106.

⁶⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, s. 327; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 106.

Abdurrahman haleflerinin de devam ettireceği askerî despotizmi teşvik eden ilk kişiydi. Bununla birlikte, Hâcib el-Mansûr bu sistemi mükemmelleştirdi. O, kabile ayırımına dayalı ordu yapılanmasını alay sistemine çevirdi ve böylece kabile reislerinin siyasetteki ve ordudaki nüfuzlarına bir son verdi. Bunun dışında bir de yabancı unsurlar mevcuttu; ilki Sakâlibeler, diğeri ise el-Mansûr'un diktatörlüğünün sonuna doğru ülkenin huzuru için tehlike oluşturan Leon, Navarre ve Castilla'dan gelen ücretli Hristiyan askerî birliklerdi.⁶⁹²

Endülüs Emevîleri ülke güvenliğini sağlama açısından üç askerî bölge oluşturmuşlardı. Sarakusta (Saragossa), Tuleytula (Toledo) ve Mâride (Merida) şehirleri merkezli sırasıyla doğu, merkez ve batı sınır bölgeleri (yukarı, orta ve aşağı sınır bölgeleri) düzenlenmişti ve her birini diğeryaletlerde olduğu gibi sivil bir vali değil, bir komutan (kâid) yönetirdi. Daha sonra bu merkez eyaletlerin yerini Tutîle (Tudela), Medînetü Sâlim (Medinaceli) ve Batalyevs (Badajoz) aldı ve her bir bölgede garnizon kurma ve tahkim etme görevi öncelikle Berberîlere verildi. Sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren yukarı sınır bölgesi içinde yer alan Vâdî İbru'nun (Ebro Valley) savunmasının sorumluluğunu yerel Müvelled Benî Kasî ailesi üstlenirken, Tarrakûne'de (Tarragona) yer alan Berberî kuvvetleri de Katalonya (Barcelona)'da benzer bir işlevi yerine getirdiler. Bunun yanı sıra, Frankların direnişinin ve ayrıca Emevîler idaresi altında yerleşik bir hükümetin kurulmasının bir sonucu olarak Pireneler'in kuzeyini elinde tutma veya genişletme girişimlerinden vazgeçilince, Endülüs İslâm Devleti kendisini Vâdilkebir (Guadalquivir) civarında konumlandırdı.⁶⁹³

Mamafih, halkın gözünde otokratik *Emîr* ya da *Halife*'ye daha fazla önem vermek için, hükümdar büyük ve maliyetli bir ihtişam içinde tahta çıkardı. Devlet başkanının

⁶⁹² Rafael Altamira, "The Western Caliphate", s. 431; S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 64.

⁶⁹³ Richard Fletcher, *Moorish Spain*, s. 44-45; Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 182-183.

etrafi, savaşlarda kullanılmak ve ülkeyi işgallere karşı korumak için hazırda bekletilen büyük ordudan seçilen çok sayıda muhafız ile çevrili olurdu. Endülüs Hilâfeti'nin görkemli günlerinde Kurtuba düzlüklerinde altı yüz bin yaya ve sair askerî birlikten meydana gelen bir ordu olurdu. Bu ordu içerisinde, hanedan üyelerinin komuta ettiği üçte biri Hristiyanlardan olan on iki bin kişilik tam teçhizatlı, seçkin askerlerden müteşekkil bir muhafız birliği yer alırdı. Böyle büyük çapta bir ordunun masrafı da hayli yüksek olurdu. Ancak, hükümdarların çoğunun geçirdiği parlak dönemler sayesinde bunun bütçeye olan etkisi pek hissedilmezdi.⁶⁹⁴

Her hükümdar devrinde çeşitlenen ordu, ülke siyasetinin belirlenmesinde etkin bir role sahipti. Endülüs'ün başlangıçtan beri sahip olduğu ırka ve inanca dayalı çeşitliliği toplumun tüm kesiminde belli olmaktaydı. Ordunun da şekillenmesinde faydalanılan bu durum, farklı grupların kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesini kaçınılmaz kılmaktaydı. Başa gelen yöneticiler, Arapların kabile anlayışlarına bağlı kalmaları ve eski alışkanlıklarını sürdürmelerinden dolayı orduda görevlendirmek üzere başka unsurlardan istifade etmeyi tercih etmişlerdi. Bunun en önemli örneği yukarıda adı geçen Sakâlibelerdi. Ancak, zaten hayli karmaşık bir yapıyı bünyesinde barındıran Endülüs Emevîleri, Sakâlibelerin eklenmesiyle daha çetrefilli bir güç dengesine girmişti. Ne var ki, hükümdar sarayının özel askerî birlikleri ve görevlileri olarak hizmet etmelerine rağmen, Abbâsî Hilâfeti'ndeki Türk emsallerinin yaptıkları gibi ne hükümdarı izole etmeye ne de saraya hükmetmeye yetecek kuvvete erişebilmişlerdi. Bunun nedeni muhtemelen çok fazla güç unsurunun birbirine üstünlük sağlamasından kaynaklıydı.

Bununla birlikte, Endülüs Emevî Devleti'ni idaresi altına alan her bir yönetici askerî birlik konusunda doğru seçim yapamamıştı. Bunun en meşhur örneği, halifelik için ölümcül sonuçlarına karşın, el-Mansûr'un ülkeye paralı asker olarak yeni bir Berberî

---

⁶⁹⁴ M. Florian, *History of the Moors of Spain*, s. 69; Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 326.

dalgasını getirmesiydi. Zira bu guruh daha sonraları Endülüs toplumunda yaşanacak iç savaşlarda aktif rol üstlenecekti. Özellikle Âmirîler diktatörlüğünün 1009 yılında sona ermesinden sonra Emevî hanedanı adayları arasında iktidar için baş gösteren çatışmalarda ve hatta İspanya'daki gücü ele geçirmeye çalışan rakip bir Afrikalı hanedanının (Hammudîler) iddialarını bile desteklemede yer almışlardı. 1010 yılında ise Berberî paralı askerleri başkent Kurtuba'yı yağmalamış ve III. Abdurrahman'ın ve el-Mansûr'un yaptırdığı Medînetü'z-Zehrâ'yı ve Medinetüz-Zâhire'yi tahrip etmişlerdi.⁶⁹⁵

Her ne kadar askerî birliklerin çokluğu ve çeşitliliği fazla olsa da yarımadanın coğrafi koşulları, hükümete ve onun temsilcilerine karşı eşkıyaların veya kırsaldaki isyancıların saldırılarının bastırılmasına engel teşkil etmekteydi. Bu tür durumlar, arazi şartlarının karşıt gruplara sağladığı katkı sayesinde etkili gerilla mücadeleleriyle ordunun daha fazla efor sarf etmesine yol açmaktaydı. Bunun en iyi örneklerinden biri, Berberî Miknâse kabilesinden Şakyâ b. Abdülvahid'in 768'de Şentemeriye (Santaver) valisini öldürüp başlattığı isyandır. Zira yaklaşık on yıl süren bu ayaklanma süresince Berberî Şakya, üzerine gönderilen ordulardan rahatlıkla kaçmayı yarımadanın arazi yapısı sayesinde başarmıştı.⁶⁹⁶

Endülüs Müslümanlarının en dikkat çekici askerî yapıları arasında sınırlara inşa edilen *ribâtlar* mevcuttu. Diğer bir deyişle, düşman sınırındaki istasyonlar olan bu yapılar, stratejik noktalara savunma amaçlı yapılan ve sadık askerler tarafından korunan güçlendirilmiş binalardı. İlk dönem Emevî Emîrleri tehlikeye en açık olan doğu ve güneydoğu sahil şeridinde *ribâtlar* yaptırırken, dokuzuncu yüzyılın ortalarında gerçekleşen Norman saldırılarından sonra güneybatı kıyısına da aynı yapılardan inşa ettiler.

---

⁶⁹⁵ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 192.

⁶⁹⁶ *A History of Early Al-Andalus*, s. 104-105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 487-488, VI, s. 45, 51.

Çoğunlukla dindar gönüllülerin nöbet tuttıkları bu yapılar sınır bölgelerinde etkili bir savunma aracı olarak işlev gördü.⁶⁹⁷

Endülüs Emevîleri ordusunda atlı birliklerin (süvariler) kullanımını kısıtlıydı. İbn Havkal bu duruma binaen şunları kaydetmektedir: “Endülüs halkı her ne kadar kahraman ve savaşa alışkın olsalar da süvarilik kurallarını iyi bilmezlerdi. Bundan dolayı, ne Abdurrahman b. Muhammed’in ne de atalarının divan defterine (divanül ceyş) kayıtlı beş binden fazla süvari yazılmıştı.”⁶⁹⁸

Endülüs’te ordunun kullanımı fetihten sonraki yerleşim zamanıyla birlikte birtakım değişikliğe uğramıştı. Yarımada ilk adımla birlikte hedef, fetihlerin genişlemesi ve fethedilen şehirlerin korunmasıydı. Daha sonra Valiler Dönemi itibariyle İslâmi fetihlerin güney Fransa’ya kadar uzanması amaçlanmaktaydı. Endülüs Emevî Devleti’nin kurulmasıyla ise bu durum nispeten değişerek önceliği kuzey İspanya bölgesinden gelebilecek tehditleri kontrol altında tutma aldı. Ordunun kullanımı daha çok ülke güvenliğini sağlama, ülke dâhilinde yaşanan ayaklanmaları bastırma ve her yıl düzenli olarak kuzey İspanyol-Hristiyan krallıklarına seferler düzenleme şeklinde değişime uğradı.

Bununla birlikte, her iki tarafın mücadelesinde dikkat çeken çok sayıda önemli özellik mevcuttu. Birincisi, meydan savaşlarının çok nadiren olması ve sonuçlarının ise nihai darbe şeklinde olmamasıydı. Bu duruma en önemli örnekler, 791’de I. Vermudo’nun (788-791) yenilgisi ve Leon Kralı II. Ramiro’nun (931-951) III. Abdurrahman’a karşı kazandığı zaferdir. Bunlardan ilki, Asturias Krallığı üzerinde içsel etkilere sahipti. Şöyle ki, bu savaş tartışmalı bir verasetin sonuçlarını tersine çevirerek I. Vermudo’nun zoraki olarak tahttan çekilip yerine II. Alfonso’nun (791-842)

---

⁶⁹⁷ J. A. Condé, *History of the Dominion of the Arabs in Spain*, II, 1909, s. 119-120; S. P. Scoot, *History of the Moorish Empire in Europe*, III, s. 635-636; İsmail Yiğit, “Ribât”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul, 2008, s. 77.

⁶⁹⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 118.

yükselmesine yol açtı. İkincisi, Leon Krallığı'nda değerli bir moral etkisi sağlamasının yanında III. Abdurrahman'ın bir daha asla ordunun başında sefere çıkmamasına neden oldu. Diğer taraftan, Endülüs ordusunun yıllık mutat olarak düzenlediği seferler, Hristiyan krallıklarının askerî müdahalesini büyük ölçüde güneyden gelen orduları alıkoymaya ve engellemeye çalışmak ve bazen de 939'da Şent Menkeş'de (Simancas) olduğu gibi sınırda kendisine aşırı güvenen ve umursamaz düşman üzerine bir baskın yapmak için gerilla faaliyeti şeklini almaya mecbur etti. Bu çatışmaların ikinci bir özelliği de coğrafi kısıtlamalarıdır. Engebeli bir arazi yapısına sahip Asturias içlerine doğru ara sıra yapılan baskınlar kaydedilmesine ve Pamplona'nın 803 ve 843'te yağmalanmasına rağmen, Emevî seferlerinin büyük çoğunluğu Alava ve Castilla'ya yönlendirilmişti. Fakat fırsat buldukça sırasıyla Pamplona ve Asturias krallıklarının batı ve doğu sınır bölgeleri, yıllık saldırılara maruz kalırdı. Ne var ki, bu bölgeler ait oldukları krallıkların ne can damarıydılar ne de onlara erişimin yegâne güzergâhını korumaktaydılar.⁶⁹⁹

Endülüs Emevîleri'nin Hristiyan krallıklara karşı gerçekleştirdiği askerî harekâtların genel resmine bakıldığında, Emevî rejiminin kuzeydeki Hristiyan devletlerini fethetmeye kalkışmadıklarına dair net bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Müslümanlar Hristiyanlara ait bir toprak parçasını -846 yılında Leon şehrini zapt ettikleri gibi- ele geçirdikleri zaman sadece şehrin duvarlarında gedikler açıp geri çekilirlerdi. Oysaki Hristiyanlar -801'de Berşelûne'yi (Barcelona) ele geçirdikleri gibi- bir şehri Müslümanlardan aldıkları zaman ilk olarak oraya bir garnizon kurarlardı ve orayı takviye ederlerdi. Bu durumun aksine Leon, Müslüman ordusu şehirden ayrılır ayrılmaz yeniden Hristiyanlar tarafından yerleşim bölgesi hâline gelmişti.⁷⁰⁰

Bu durum ancak Endülüs'ün bir türlü yakasını bırakmayan iç sorunlarının tamamının III. Abdurrahman'ın saltanatının erken döneminde çözülmesinden sonra

---

⁶⁹⁹ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 195.

⁷⁰⁰ Hugh Kennedy, "The Muslims in Europe", s. 267.

ulaşılabilecek bir vaziyetti. Bunun yanı sıra 985'te Barselona'yı⁷⁰¹, 988'de Leon'u⁷⁰² ve 997'de Santiago'yu⁷⁰³ tarumar eden el-Mansûr'un etkileyici ve başarılı seferleri bile böyle bir amaç peşinde değildi ve el-Mânsur her sefer sezonunun sonunda askerleriyle birlikte Kurtuba'ya çekilirdi.

Aslında, Kurtuba'dan harekete geçen bu seferlerin muhtemelen birkaç amacı vardı. Bunlardan ilki, devlet gelirlerini arttırmaya yarayan ganimetlerdi. Bundan başka, bu seferler Müslüman bölgelerine yağma hareketlerinde bulunan sınırdaki Hristiyan soyluları üzerinde caydırıcı veya cezai bir etkiye sahip olurdu. Ayrıca Arap, Berberî ve Slav güçleri için askerî tecrübe sağlardı. Hatta bu askerler arasında olağanüstü cesaret gerektiren eylemlerde bulunanlar altın kol bilezikleri ile ödüllendirilirdi. Ayrıyeten, askerî seferlerin sorun çıkartan sınır bölgelerinden geçmesi, valilerin emelleri üzerinde yararlı bir denetim ve efendilerinin gücünün etkili bir hatırlatıcısı olarak hizmet ederdi. Kurtuba merkezli doğrudan bir hükümetin sınırları göz önüne alındığında, orduların bir kısım insan gücünü karşılayan sınır bölgelerinden geçmesi, Hristiyan krallıkları üzerindeki etkisiyle de paralel olarak Endülüs'ün iç siyasetinin uyumu açısından faydalı olduğunu kanıtlamıştı. Buna ek olarak, bu seferler sayesinde bilhassa onuncu yüzyılda Asturias-Leon ve Pamplona-Navarre krallıkları birçok bakımdan Endülüs Halifeliği'ne bağlı (vasal) devletlerdi.⁷⁰⁴

Endülüs Emevîleri'nin savaş düzeninde ise ordu beş parçaya ayrılırdı: her iki yanında bulunan kanatlar (ecnâ) ile desteklenen güçlü bir merkez (kalb), öncü birlikler (mukaddime) ve geriden takip eden artçı birlikler (sâka). Bu düzen savaş meydanında olduğu kadar ordu yürüyüşünde de tatbik edilirdi. Başkomutan diye ifade edilen *amir* böylesine bir orduyu komuta ederdi ve savaş sırasındaki merkez karargâhından orduyu

---

⁷⁰¹ Bkz. Birinci bölüm, s. 89.

⁷⁰² Bkz. Birinci bölüm, s. 90.

⁷⁰³ Bkz. Birinci bölüm, s. 90.

⁷⁰⁴ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 196-197; Hugh Kennedy, "The Muslims in Europe", s. 267.

yönetirdi. Yürüyüş sırasında ise ana ordunun arkasında sırasıyla düzensiz birlikler, silah ve mühimmat ile dolu yük hayvanları ve yük vagonları, ağır silahlar, kuşatma araçları, erzaklar seyisler ve kölelerin de eşliğinde konvoy oluştururdu.⁷⁰⁵

2.3.2. Donanma

Endülüs, bulunduğu coğrafi konum itibariyle gerek karadan gerekse de denizden saldırıya açık bir konumdaydı. Bunun bilincinde olan Endülüs Emevî hükümdarları kara birliklerine verdikleri önemi aynı şekilde deniz gücüne de atfetmişlerdi. Aslında bir noktada donanma Endülüs'ün vazgeçilmez bir parçası olmak zorundaydı. Ülkenin dört bir etrafına denizden gelebilecek tehlikeleri bertaraf edebilmek için tersaneler inşa edilmesi elzemdi. Zira dokuzuncu yüzyıldan beri Endülüs liman şehirleri çeşitli saldırılara maruz kalmıştı.

Öte yandan, ilk dönem Endülüs Emevî Emîrleri donanmanın ıslahına gerekli önemi vermemişlerdi. Normanların dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru Endülüs kıyılarına beklenmedik saldırıları sonrasında ancak deniz gücünün artırılmasının gerektiğini fark etmişlerdi. Hatta İmamüddin'e göre, Pirene Dağları yüzünden İspanya'dan Fransa'ya karayolu üzerinden ulaşımın zorlu olmasından dolayı, Müslümanlar askerî üslerini Fransa'nın güneydoğu kıyısında çok önemli bir deniz limanına sahip Arbûne'de (Narbona) kurmuşlardı. Bununla birlikte, Endülüs Emevîleri ilk etapta donanmanın gelişimine gerekli önemi vermedikleri için, bu durum Endülüs Emevî Devleti'nin sınırlarının Pireneler'den ileriye gidememesindeki başarısızlığın ana etkenlerden birini oluşturmuştu.⁷⁰⁶

---

⁷⁰⁵ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 67.

⁷⁰⁶ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 70.

Endülüs'e denizden gelen saldırıların en apansız olanı Normanların (Vikingler) farklı tarihlerde gerçekleştirdiği yağmaya dayalı saldırılarıydı. Bunlardan ilki, 844 yılında İşbiliye'den (Sevilla) başlayarak alt Vâdilkebir'i (Guadalquivir) yağmaladıkları ve sonra II. Abdurrahman'ın (822-852) gönderdiği donanmadan kaçınarak geri dönmeden önce sırasıyla Leble (Niebla), Bâce (Beja) ve Uşbûne (Lisbon) şehirlerini talan ettikleri saldırıydı. Bir diğeri de 859'da yine İşbiliye'ye baskın yapıp merkez camiye yaktıkları ve Kuzey Afrika ve İspanyol kıyılarına akın ettikleri saldırıydı.⁷⁰⁷

Endülüs Emevîleri'nin asıl deniz gücünün şekillenmesinde Vikinglerin bu saldırılarının epeyce önemi vardı. Çünkü bu felaketlerin tekrarını önlemek adına dikkate değer çabalar sarf edildi. II. Abdurrahman İşbiliye'de tersaneler inşa edip Meriye'de (Almeria) bir donanma üssü kurarken, Viking saldırılarına babası gibi maruz kalan I. Muhammed (852-886), 956'da III. Abdurrahman'ın yaptığı gibi yeni bir filo yaptırdı. Bu icraatlar, 966 ve 971'deki Viking akınlarının Emevî donanması tarafından püskürtülmesiyle etkisini gösterdi.⁷⁰⁸

Endülüs Emevîleri'nin en ünlü limanı ülkenin güneydoğu kıyısında bulunan Meriye (Almeria) şehrindeydi.⁷⁰⁹ Endülüs'ün diğer limanlarının bulunduğu şehirler arasında ise Akdeniz kıyısındaki Cezîretü'l-Hadrâ (Algeciras),⁷¹⁰ Münekkeb (Almuñécar),⁷¹¹ Beccâne (Pechina),⁷¹² Bîre (Vera),⁷¹³ Kartâcenetü'l-halfâ (Cartagena),⁷¹⁴ Likant (Alicante)⁷¹⁵ ve Atlantik yakasındaki Sagra,⁷¹⁶ Kasru Ebu Dânis

---

⁷⁰⁷ Bkz. Birinci bölüm, s. 54, 62.

⁷⁰⁸ Abdurrahman Ali Haccî, "The Andalusian Diplomatic Relations with the Vikings during the Umayyad Period" *Hesperis Tamuda*, 1967, Vol. VIII, s. 70-76.

⁷⁰⁹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 311.

⁷¹⁰ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 265.

⁷¹¹ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 66.

⁷¹² el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 140.

⁷¹³ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 90.

⁷¹⁴ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 69.

⁷¹⁵ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 70.

⁷¹⁶ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 300.

(Alcacer de Sal),⁷¹⁷ Uşbûne (Lisbon)⁷¹⁸ ve Vâdilkebîr (Guadalquivir) Nehri üzerindeki İşbîliye (Sevilla) vardı.

Halife III. Abdurrahman (912-961) dönemi itibariyle Kuzey Afrika'daki Fâtımîler ile Akdeniz üzerinde girilen hâkimiyet mücadelesinden kaynaklı büyük önem verilen donanmada savaş gemilerinin sayısı iki yüze yakındı. Bu devirde ülkenin her tarafında tersaneler inşa edilmişti ve bu tersanelerde donanma için savaş gemileri yapılmaktaydı. Her donanma birliğinde bir komutan ve reis bulunurdu. Komutan geminin savaş için gerekli donanımı, mürettebatın eğitimi, silahlar ve savaşlar ile meşgul olurken, reis gemilerin sevk ve idaresinden, yani daha çok teknik işlerden sorumluydu. Mürettebatın geri kalanı arasında *nâhudâ* (amir), *rahban* (kaptan), *dîdbân* (gözcü) ve diğer görevliler bulunuyordu. Sefere çıkılacağına ise bütün birlikler tek bir düşmana karşı ortak bir noktada buluşurdu ve komutanlığına güç ve itibar sahibi bir kişi atanırdı.⁷¹⁹

Halife Abdurrahman b. Muhammed dönemindeki Endülüs donanması Akdeniz'deki en güçlü deniz gücünü oluşturuyordu. Donanmanın nüfuzu Cillikiye (Galicia) ve Asturias'a ve ayrıca Fâtımîler ile mücadeleye giriştiği Afrika'ya kadar uzanıyordu. Ancak, onuncu yüzyılın sonunda Fâtımî tehdidinin ortadan kalkmasından sonra, Endülüs Emevîleri donanmaya artık eskisi kadar önem vermemeye başlamışlardı.⁷²⁰

---

⁷¹⁷ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 194.

⁷¹⁸ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, s. 79.

⁷¹⁹ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 70; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 1, s. 267.

⁷²⁰ Rafael Altamira, "The Western Caliphate", s. 431.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU-BATI ETKİLEŞİMİNDE ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ'NİN İDARİ AÇIDAN YERİ

Doğu'da İslâm'ın doğuşu ile başlayan Batı Hristiyan dünyasıyla etkileşimin tarih boyunca birçok kanalı mevcuttu. İslâm medeniyetine ait bir dizi ilmî ve fikrî birikimlerin Avrupa'ya aktarımı iki farklı dünyanın birbiriyle ortak bir noktada kesiştikleri zamanlarda cereyan etmişti. Bu kesişmelerin en önemlisini temsil eden Endülüs, Müslümanların hâkimiyet süresi boyunca her iki dünya için âdeta bir köprü vazifesi üstlenmişti. İslâm medeniyetinin ulaştığı doruk noktasındaki kazanımlar, Batı Hristiyan dünyasını biçimlendirme yolunda ciddi bir role sahipti. Bu aracılığa ev sahipliği yapan Endülüs ile siyasi, askerî, içtimaî, ekonomik ve kültürel ilişkiler çerçevesinde ortaya çıkan sonuç Avrupa'da köklü değişikliklerin yaşanmasında temel taşı olmuştu.

İspanya'yı tarih boyunca birçok kavim istila etmişti ancak hiçbirisi Müslüman Arapların bu topraklara yerleşmesinden sonra ortaya koyduğu yüksek kültür seviyesine ulaşmayı başaracak bir medeniyet katkısında bulunmamıştı. Oryantalist Watt'a göre, bir Avrupa tarihçisinin İspanya'yı istila eden Almanların, Slavların, Macarların ve İskandinavların bu topraklara sundukları ile daha sonraki yıllarda Arapların fethiyle ortaya çıkan medeniyet mahsullerini yine bir "barbar" istilasî şeklinde kıyaslaması doğru bir yaklaşım olmamakla birlikte, bu yorum sert bir biçimde de bastırılmalıdır. Diğer istilacılar, örgütlenişleri halen kabile mantığıyla olan ve büyük kentlerin gelişimine bağlı olarak anlayışları değişen kültürsüz ve bilgisiz toplumlardı. Oysaki Araplar sonraki bir ya da iki yüzyıl içerisinde Atlas Okyanusu'ndan Afganistan'a kadar uzanan bir bölgenin

tamamında, üst düzey bir medeniyetin ve kültürün temsilcisi hâline gelecek olan bir imparatorluğun sahipleriydiler.⁷²¹

Kültür tarihçisi Américo Castro da Müslümanların İspanya'ya gelişleri hakkında şunları aktarmaktadır: “Müslümanlar son derece etkili iki gücü -siyasi birliktelik ve yeni doğmuş bir dinin güdüsü- sürdürerek İspanya'ya ayak basmışlardı. Onlar, manevi ve askerî operasyonlar için bir dayanak olarak Cermanya'da bir yönetim merkezi bırakmadan beşinci yüzyılda bu topraklara gelen Barbarlar gibi gelmemişlerdi. Bilakis, Müslümanlar din ve siyasetin başlıca etken olduğu bir merkezden ilerlemenin rahatlığı ile atılımlarını gerçekleştirmişlerdi.”⁷²²

Öte taraftan, eski İran geleneklerinin etkisi altında olan Abbâsî Hilâfeti'nin aksine, ilk dönem Dımaşk Emevî Devleti, Arap kültürünün ve olgularının egemen olduğu bir yapıdaydı. İspanya'daki Müslümanlar ise ilk başta Şam Emevî Halifeliği'nin bir vilayeti olarak kaldı ve ardından iki yüz elli seneden fazla bir süre Emevî hanedanı mensupları tarafından idare edildi. Bu meyanda Araplar, Endülüs nüfusunun azınlıkta kalan kesimini oluşturmasına karşın, inşa edilmiş olan medeniyete kendilerine has renklerini vermişlerdi. Müslüman egemenliği altında yaşayan Hristiyanlar için kullanılan *Müsta'rib* ifadesi, Arap soyuna ve onların kökenlerine ait mevzulara duyulan alaka, Arap menşei Mâlikî mezhebinin kabulü⁷²³ ve Arapçanın yerli halk arasındaki yaygınlığı gibi birçok konu İberya'nın “Araplaşma”sına birer göstergedydi.⁷²⁴ Doğu'daki Emevîler'den kalma etkilerin toplumun her safhasında hissedilmesi idari sahada da kendisini pek tabii göstermişti. Ancak, devletin kuruluşunun ilk yıllarında hissedilen bu durum, daha

---

⁷²¹ W. Montgomery Watt, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 21-22.

⁷²² Américo Castro, *The Structure of Spanish History*, trans. Edmund L. King, Princeton University Press, New Jersey, 1954, s. 81.

⁷²³ Zira, İslâmiyet'te yaygın olan ve kabul gören dört Sünni mezhepten üçünün çıkış yeri Irak bölgesidir. Mâlikîlik ise Peygamber'in yaşadığı ve ilk dönem İslâm Devleti'nin idare merkezi olan Medine şehrinde zuhur etmişti.

⁷²⁴ W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 58-59.

sonralarda dokuzuncu yüzyıl itibariyle hem kültürel alanda hem de yönetsel olarak da Abbâsî etkileşimiyle değışikliğıe maruz kalacaktı.⁷²⁵

Diğler taraftan, Müslümanlar fethettikleri bölgelerin zenginliklerini gasp etme derdine düşmemiş aksine gittikleri yerleri mamur etme, oraların zenginliklerini koruma ve medenileştirme yolunu tercih etmişlerdi. Bu durumun en belirgin örneklerinden birini teşkil eden Müslüman İspanyası'nda, İslâm neferleri bu toprakları medenileştirme gayreti içinde olmuşlardı. Mahallî zenginlikleri Şam'a veya Bağdat'a nakletme hevesine girişmeyip İslâm dini ile sahip oldukları birikimleri Batı'ya taşımışlardı.⁷²⁶

Mamafih, Müslümanların bu topraklar üzerinde ortaya koyduğu medeniyet esaslarının beraberinde takip ettikleri yönetim anlayışları adı geçen birikimlerin zuhur etmesinde başlıca etkenlerdendi. Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren idare tarzında önemli değışiklikler ve yenilenmeler mevcuttu. Devletin yönetsel yapısında, devletin kurucusu olması hasebiyle I. Abdurrahman'ın (756-788), ülkede yaşanan ekonomik refahın da katkısıyla Doğu İslâm yurdundan gerek kültürel gerekse de bürokratik sahadaki esinlenmelerin mimarı II. Abdurrahman'ın (822-852), devletin içte ve dışta gösterdiği başarılar sonucu halifeliğini ilan edip mutlak güç sahibi olan III. Abdurrahman'ın (912-961) ve son olarak her ne kadar Emevî hanedanına mensup olmasa da Hâcib olarak devlet nezdinde kurduğu otoritesi ile el-Mansûr'un (981-1002) yapmış oldukları birtakım düzenlemeler vardı. Tüm bunlar Endülüs Emevî Devleti'nin idari açıdan kimliğini ve kendine özgülüğünü ortaya koyan düzenlemelerdi.

Emîr Abdurrahman b. Muâviye'nin hükümdarlığının teşkilatlanması, Endülüs Emevî Devleti'nin kurulmasından önceki dönemde (Valiler Dönemi) tatbik edilen kabile sistemi üzerine dayalıydı. Onun dönemindeki yönetim anlayışı şu sınırlar çerçevesinde

---

⁷²⁵ Kültürel sahada, seramikten savaş aletlerine, tarımdan tekstile kadar birçok alanda Doğu'nun etkisi hakkında bkz. Juan Zozaya, "Eastern Influences in al-Andalus", *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016, s. 457-468.

⁷²⁶ İbrahim Sarıçam, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 52.

gelişmişti: Sınırlı ve değişken faaliyet alanına sahip büyük siyasi-askerî kabile örgütleri; Sınır bölgeleri boyunca yarı bağımsız hükmünde olan aristokrat aileler;⁷²⁷ Yarı feodal yapıya sahip mahallî komutanlıklar (*cündler*);⁷²⁸ Kabileler ve *cünd*lerden meydana gelen bir ordu; Çok esnek bir yapıya sahip sınır bölgeleri; Ticaret ve paranın değerinin sürdürülmesi üzerine yapılan kısıtlamalarla beraber neredeyse tamamen kendi kendine yetebilen bir ekonomi; Adil hukuk yapısı vasıtasıyla sağlanan dinî hoşgörü ortamı; Yönetimin sunduğu sosyal statüyü kabul ettikleri müddetçe ehl-i kitap (Hristiyanlar ve Yahudiler) azınlıklarının çıkarlarına saygı gösterilmesi.⁷²⁹

Bir önceki bölümde de ifade ettiğimiz gibi I. Abdurrahman, yönetim cephesinde nüfuzunu arttırabilmek adına temelini attığı bürokratik mevkilere (Hâciblik, Vezirlik, Kâtiplik, Valilik vb.) Emevî ailesine sadık olan *mevâlî* topluluğundan atama yapmıştı. I. Abdurrahman'ın mevlâsı Temmâm b. Alkame es-Sekafî, Abdülmelik b. Mervân'ın mevlâsı Yusuf b. Buht el-Farisî, Abdülkerim b. Mihrân ve Abdurrahman b. Mugîs sırasıyla Hâciblik vazifesini yerine getirirken, Ebû Abde Hassan b. Mâlik, Ebû Osman Ubeydullah b. Osman ve Abdullah b. Hâlid de Vezir olarak hizmet etmişlerdi.⁷³⁰

Başkent dışındaki eyaletlerde ise hâlihazırda etkin bir güce ulaşmış valiler mevcuttu ki I. Abdurrahman ilk başta genel politik durumunu da göz önüne alarak onların makamlarını onaylamakla yetinmişti. Zira onun Endülüs'e gelip bağımsız bir devlet kurmasından sonra ülkenin birçok noktasında nüfuzu iyice artmış olan valilerin iktidara karşı ayaklanmaları ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte, sınır bölgelerinin esnekliğini ve

---

⁷²⁷ Arap, Berberî ve yerel Müvelled ailelerinin elinde tuttuğu bölgeler, Yukarı Sınır Bölgesi'nde Tutile (Tudela)'de yerel Müvelled Benî Kasî ve Tarrakûne (Tarragona)'de Berberî aileleri gibi.

⁷²⁸ 741 yılında Belc b. Bişr komutasında gelen Suriyeli birlikler (*cündler*).

⁷²⁹ İslâm dininin yönetimde hâkim olduğu ve halkının gayrimüslim olduğu yerlerde, İslâm yönetimi bu farklı dinde olan kitap ehline (Hristiyan ve Yahudi) *zimmî* statüsü vererek inançlarında, ibadetlerinde, örf ve adetlerinde özgürlük tanıyordu ve onlar canlarını ve mallarını İslâm devletinin himayesinde güvenceye alabiliyorlardı. Bunun karşılığında devlete cizye (kafa vergisi) ve arazisi olanlar da haraç (toprak vergisi) veriyordu. Bkz. Mustafa Fayda, "Zimmî", *DİA*, C. XLIV, İstanbul, 2013, s. 428-434.

⁷³⁰ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 91; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, s. 118.

Suriyeli *cünd*lerin yerleştikleri bölgelerdeki yapılarını muhafaza etmeyi sürdürerek katı bir yaptırım üzerinde yoğunlaşmadı.

Abdurrahman b. Muâviye'nin yönetim anlayışında ekonomi üzerine bir reform kaynaklarda çok fazla zikredilmemekle birlikte önceki dönemin işleyişini devam ettirdiği ya da en azından koruduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında, ekonomide güçlü bir devinim elde ederek istikrarlı bir para birimi oluşturdu. Öyle ki, sekizinci yüzyıl Avrupası'nda sadece Frank Kralı Şarlman (Charlemagne) (768-814) ve Endülüs Emîri Abdurrahman b. Muâviye'nin para birimleri söz konusuydu. Hatta Abdurrahman'ın standart gümüş dinarı Emevî hanedanı boyunca varlığını korurken, Şarlman'ın para birimi yalnızca kendi hükümdarlığı süresince etkinliğini koruyabilmişti. Bununla beraber, aslında Endülüs'ün para birimi muhtemelen Frankların para sistemine model olmuştu ve böylece bu sistem Hristiyan krallıklarına bilhassa Katalan kontluklarına kadar yayılmıştı.⁷³¹

Fetih öncesindeki sosyal düzende yapılan iyileştirmeler aynı şekilde idari ve adli kurumlarda da gerçekleştirilmişti. Emîrliğin ilk yıllarında Emevîler'in organizasyon şeması uygulanagelmışti. Örneğin, Emevîler'de düşman ile sınır olan mevkileri koruma altına almak ve gelebilecek herhangi bir saldırıyı önlemek için bu bölgeler kale ve burçlarla tahkim edilirdi. Askerî yolların kesiştiği stratejik noktalara birliklerin yerleştirildiği bu müstahkem mevkilere “sugûr” adı verilmişti.⁷³² Bununla birlikte, daha önce de ifade ettiğimiz gibi Abdurrahman ed-Dâhil döneminde Endülüs'te de kuzeyde bulunan Hristiyan krallıkların saldırılarını bertaraf etmek ve askerî seferleri yönetmek için düşman ile aralarındaki sınır bölgelerine askerî garnizonlar kurulmuştu.

Öte yandan, I. Abdurrahman'ın belki de en önemli politikası ordu içerisinde güç dengesini sağlamaya çalışmasıydı. Çünkü Endülüs'te yer alan siyasi-askerî kabileler devletin ordu gücünü oluşturuyordu ve doğal olarak da Emîr Abdurrahman fetih

---

⁷³¹ Raymond J. Hebert, “The Coinage of Islamic Spain”, s. 116.

⁷³² Mustafa Zeki Terzi, “Ordu Teşkilatı”, s. 164.

döneminin geleneksel askerî yapısı olan bu düzeni kullanmıştı. Bu durum ise Arap aristokrasisinin rahatlıkla hükümdar üzerinde tesiri olmasına yol açmaktaydı. Hatta dış destek gördüklerinde (Abbâsîler) rahatlıkla yönetime başkaldırabilmişlerdi. Bundan dolayı Abdurrahman b. Muâviye, tüm bu Suriyelilerin, Yemenlilerin ve Berberîlerin başını çektiği askerî birliklerin zaman zaman kaypaklığını iktidarında yaşadığı isyanlardan gördüğü için kendisine düzenli bir ordu kurmaya karar vererek Kuzey Afrika Berberîleri'nden ve Pireneler'in ötesinden gelen Slavlar'dan ücretli bir ordu düzeni meydana getirdi. Böylelikle, I. Abdurrahman takip ettiği akıllıca siyaset sayesinde toplum nazarında dengeyi sağlayarak gerek eyaletlerde çıkan isyanların kolaylıkla bastırılmasında gerekse de sınır hatları boyunca kuzeyden gelebilecek tehlikeleri kontrol altına almada ordunun etkinliğini gördü. Ancak, tam anlamıyla hükümdarın mutlak güce erişmesi ve adı geçen grupların etkisinden kurtulması halifelik dönemi itibariyle gerçekleşecekti.

Temel iskeletini Doğu'daki İslâm yurdundan almasına karşın, Endülüs'te hayata geçirilen devlet teşekkülü birçok konuda farklılıklar ve hatta üstünlüklere sahipti. Devlet bürokrasisi diğer İslâm devletlerinde uygulananandan genel itibariyle çok daha gelişmişti ve çok daha işlevseldi. Bu durumun en büyük kanıtlarından biri belki de o zamana kadar varlığını sürdüren kabilecilik anlayışının Endülüs'te etkisiz kılınmaya çalışılmasıydı. Devlet yapısındaki kadrolaşmada kabile aidiyetinin gözetilmesine ve askerî birliklerin sınıflandırılmasının yine bu anlayış çerçevesinde şekillendirilmesine halifelik döneminde bir son verilerek yerine kabile mensuplarının dağılımı ve karışımı esas alınmaya başlandı ve böylelikle kabile reislerinin nüfuzları kırılarak devletin merkezî otoritesinin gücü arttırılmış oldu.

Müslümanların 711 yılındaki fethinden itibaren, İspanya'da ilk dönem İslâm medeniyetinin hilâfet tipinin benzer bir örneği yaşandı. Bu medeniyet yerli İspanyol halkı ve Berberî halklarının Arap ve İslâm kültürü içerisinde eritilmesiyle oluşturuldu ve sahip

olunan ekonomik zenginlik ile de desteklendi. Fetih sonrası İspanya topraklarına Müslümanların dağınık bir şekilde yerleşmesiyle Endülüs'ün Araplaşması ve İslâmlaşması çabuklaştı. Yerli halkın yoğun bir biçimde tesirinde kaldığı Arap ve İslâm kültürü akabinde, İslâm'a yeni girmiş olanların neslinden gelen *Müvelledler* ve dinlerine sadık kalan fakat adı geçen etkiden kendilerini alıkoyamayan, bu yüzden Araplaşan manasında *Müsta'ribler* adlarıyla Müslüman İspanyası'nda iki yeni sosyal topluluk ortaya çıktı. İslâm'a girenlerin çoğalmasıyla Arap kökenli elitler ile Araplaşmış olanlar arasındaki ayırım bulanık hale geldi ve sonucunda Endülüs toprakları üzerinde homojen yapıya sahip bir İspanyol-Arap toplumu meydana gelmiş oldu.⁷³³

Yaşanan toplumsal ve ekonomik gelişmeler, siyasi alanda da tesirini göstererek Endülüs Emevîleri'ni zamanının etkin güçlerinden biri hâline getirmişti. Öyle ki, Endülüs idarecileri ilk başta dezavantaj gibi gözüken bu kozmopolit yapıyı devletin lehine kullanmayı başararak devletin varlığını idame ettirebilmişlerdi. Farklı unsurlar arasında dengeyi gözeterek devletin menfaatine uygun yönde hareket etmesini bilen ilk Endülüs Emevî hükümdarlarının çoğu, doğrudan karşı karşıya gelemeyecekleri ya da gelmek istemedikleri isyanları baltalamak için bölgesel rakipleri birbirine düşürme yoluna gitmişlerdi. Kimi zaman kendi çıkarlarına faydalı olan tarafta olurlardı, kimi zaman da daha önce destekledikleri grubun karşısında yer alabilirlerdi. Örneğin, I. Abdurrahman özellikle Yemenîlerin desteğiyle tahta çıkmayı başarmıştı, fakat 760'ların sonunda onlara karşı cephe almıştı. Aynı şekilde, 889'da neredeyse aşağı Vâdilkebîr'in (Guadalquivir) tamamını kapsayan bir isyan esnasında, Emîr Abdullah ilk önce Yemenî isyancılara karşı İstece (Ecija) Müvelledleri'nin desteğine güvendi. Ancak sonradan Karmûne (Carmona)

---

⁷³³ Ira M. Lapidus, *İslâm Topluları Tarihi*, s. 512. İslâmî fetihten sonra İspanya topraklarında meydana gelen etnik çeşitlenme hakkında bkz. Roberto Marin-Guzman "Ethnic Groups and Social Classes in Muslim Spain", *Islamic Studies*, 1991, Vol. 30, No. 1/2, s. 37-66.

Arapları'nın sadakatlerini kazanabilmek için onların liderlerini infaz etmeleri için generallerine emir verdi.⁷³⁴

Ne var ki, bu durum her zaman aynı şekilde cereyan etmemiştir. Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Endülüs'te, müsebbipleri Arap veya Berberî olmayan ve ülkenin dört bir yanını kuşatan -Yukarı Sınır Bölgesi'nde Benî Kasî, Orta Sınır Bölgesi'nde Tuleytulalılar, Aşağı Sınır Bölgesi'nde İbn Mervân ve güney Endülüs'te İbn Hafsûn⁷³⁵- ayaklanmalar zuhur etti. Bu hareketlerin ortak özelliği, dokuzuncu yüzyıl Endülüs'ünde ortaya çıkan bir sosyal grup olan yeni Müslümanların (Müvelledler) devlet idaresinde güç ve nüfuzdan mahrum bırakılmalarına ve İslâm inancına sahip olmalarına rağmen, etnik kökene dayanarak 'yabancı' olarak kabul edilmelerine itiraz edenlerin başlattığı isyanlar olmasıydı. Doğu İslâm yurdunda sekizinci asırda yaşanan gerilimlerin aynısını tecrübe eden Endülüs, çözüm olarak da onların yaptıklarının bir benzerini uygulamaya koyuldu. Abbâsî devrimi, inancını değiştirenlerin (Müslüman olanların) Arap elitlerine karşı dargınlıklarından kaynaklıydı. Sonucunda daha geniş ve daha bütünleşmiş, tarafları etnik kökenden ziyade din ve kültürle tarif edilen bir İslâm toplumu ortaya çıkmıştı. Aynı şekilde, Endülüs'te yaşanan olaylar bir sonraki yüzyılın başında, III. Abdurrahman'ın halifeliğini ilan etmesiyle, yönetimin herkese eşit mesafede olması ve herkesi kucaklaması sonucunda sözünü toplumun her grubuna geçirebilmesi, yapısında kabilecilikten ziyade kültürel ve kurumsal bir İslâmi toplumu tezahür ettirdi.

Mehmet Fuad Köprülü, ilavelerle birlikte çevirisini yaptığı Wilhelm Barthold'un *İslam Medeniyeti Tarihi* adlı eserinde kaleme aldığı "Emeviler ile Abbasiler Arasındaki Farklar" başlıklı bölümde, Emevîler'in Arap kabilelerine ve şehir aristokrasisine dayanan bir Arap İmparatorluğu olduğunu, Abbâsîler için ise böyle bir durumun söz konusu

---

⁷³⁴ Detaylı bilgi için, bkz. İbn Hayyân'dan naklen, el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 448-450.

⁷³⁵ Bkz. Birinci bölüm, s. 60 vd.

olmadığını zikretmektedir. Emevî hükümdarlarının Bizans'tan aldıkları hâkimiyet mefhumunu uygularken dünyevi otoritelerini şeriata, yani dinî esaslara -hukuken değil de fiilen- göre şekillendirmediklerini ve böylelikle tedricen teokrasiden ayrıldıklarını, hâlbuki halefleri olan Abbâsîler zamanında ise Sâsânîler'de olduğu gibi hükümdara yalnız cismani değil, aynı zamanda ruhani bir lider gözüyle bakılmaya başlandığını kaydetmektedir. Ayrıca, Abbâsî Hilâfeti'nin bu teokratik hüviyetinde, çok ihtişamlı ve her ayrıntısı hesaplanmış olan teşrifat kurallarına bağlı muhteşem saray yaşantısı ve halifenin mutlak kudretinin vekili olup bütün devlet işlerini yöneten bir büyük *Vezir*'in varlığı gibi getirilerin, Abbâsî Halifesi'ni toplumdaki ayırıp herkesten ve her şeyden üstü bir konuma yerleştirilmesini sağlayarak âdetâ Sâsânî *şâhânşâhı* (imparatoru) yerine koyduğundan bahsetmektedir.⁷³⁶

Şarkta yaşanan bu gelişmeler karşısında, Batı'da bulunan ve İslâm dünyası ile bağlantılarını coğrafi uzaklıklara rağmen koparmayan Endülüs Emevîleri de ister istemez etkilenmişti. Kuruluşunun ilk yıllarında Emevî hanedanlığının kendine özgü Arapçılık anlayışının Endülüs Emevîleri'nin devlet yapısında hâkim olmasıyla İspanya'da egemenliklerini kabul ettirmişlerdi. Böylece, devlet mekanizması tepeden tırnağa bu telakki etrafında şekillenerek gelişmişti. Lakin bu durum İslâm Tarihi'nin altın çağlarının yaşandığı Abbâsîler'in ortaya koyduğu medeniyet ile birlikte değişikliğe uğramıştı. Endülüs Emevîleri, II. Abdurrahman zamanında tanıştıkları Doğu'nun zenginlikleriyle bir geçiş dönemine girmiş ve nihayetinde III. Abdurrahman döneminde mutlak otoritenin de etkisiyle bu etkileşim zirve noktasına ulaşmıştı.

Esasen, bu değişim yadırganacak bir olay değildi. Zira Abbâsîler'de devletin sınırlarının genişlemesi ve bundan kaynaklı toplum mozaiğini oluşturan unsurların çeşitlenmesi mevcut yönetim anlayışının da değişime uğramasına ortam hazırlamıştı.

---

⁷³⁶ Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmet Fuad Köprülü, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014, s. 204-205.

Bununla beraber, Endülüs Emevîleri'nin de kuruluşundan itibaren aynı şekilde çok dinli ve çok etnili bir yapıyı bünyelerinde barındırması, Doğu'da bunun örneğini teşkil eden ve güzel işleyen bir sistemi kendi devletlerinde tatbik etmelerini bir noktada kaçınılmaz kılmıştı.

Endülüs topraklarında devletin yapısını değiştirecek Doğu etkisinin ilk göstergeleri II. Abdurrahman zamanında Bağdat'tan Kurtuba'ya ulaşmıştı. Bu kritik geçiş döneminde, hızlı kentleşmenin ve ekonomi ölçeğindeki değişimin akabinde edinilen daha ileri seviye bir sosyo-ekonomik organizasyon, idari açıdan daha teferruatlı ve gelişmiş bir yönetim modelinin gerekliliğini ortaya çıkardı. Buna ek olarak, eyalet valileri adem-i merkeziyetçi bir siyasi kontrol sistemi yüzünden yabana atılamayacak bir güce eriştiklerinden dolayı yönetsel argümanlar daha zengin ve daha karmaşık bir yapının ihtiyaçlarını karşılamakta yetersizdi. Bundan dolayı, II. Abdurrahman devletin kurumlarını ve ekonomisini Abbâsî çizgisinde organize etmek için idari bir revizyon başlattı. Bu yeniden düzenleme, devlet tekellerinin kurulmasında ve şehir marketlerinin denetiminde olduğu gibi politik ve ekonomik idarenin birleştirilmesi yoluyla sıkı bir şekilde kontrol edilen hiyerarşik merkezî bürokrasi sayesinde hükmeden Emîr'in şahsında merkezî siyasi gücü yoğunlaştırmayı gerektirdi.⁷³⁷

Bu adı geçen değişim döneminin emsalleri arasında, II. Abdurrahman'ın babasının ölümünden sonra kardeşi Muğîre'yi Kurtuba Ulucamii'nde halka açık bir ortamda Kurtubalıların ileri gelenlerinin biatlerini kabul etmesi için başkente göndermesi yer almaktadır. Bu resmî kabul töreni Bağdat'taki Abbâsî Halifeleri'nin kullandığı bir uygulamaydı ve bu durum onun daha saltanatının başındayken Doğu'daki biçimleri özümsemiğini göstermekteydi.⁷³⁸

---

⁷³⁷ Thomas F. Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, s. 39-40.

⁷³⁸ Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, s. 60.

II. Abdurrahman, babası Hakem b. Hişâm'ın eyalet isyanlarının çoğunu bastırması ve gelir dengesini devlet lehine kurması sayesinde kendisine sağlanan eş görülmemiş barış ve refahtan faydalanarak bürokrasiyi Bağdat modeliyle bezemeye başladı. Yukarıdaki örnekte ifade edildiği gibi Emîr Abdurrahman b. Hakem, ayrıntılı saray ritüellerini kabul eden ve hükümdarın halka açık görünümünü kısıtlayan, Emevîler'in geleneksel olarak benimsemiş olduğu eşitlikçi Arap liderliği tarzına uzak olan Doğu tarzı bir hükümdar imajını destekleyen ilk hükümdardı.⁷³⁹ Ayrıca, yine onun döneminde ilk kez Kurtuba ve Konstantinopolis arasında elçi heyetleri gidip gelmişti ki bu durum, o devrin güçlü devletlerinden Bizans'ın artık Endülüs Emevîleri'ni ciddi bir şekilde dikkate almaya başladığını ve onları Abbâsîler'e karşı doğal bir müttefik olarak addettiğini göstermekteydi.⁷⁴⁰

II. Abdurrahman zamanında Abbâsîler'den kültürel sahada olduğu kadar idari düzenlemelerde de gözlenen esinlenmelere bir başka örnekte, Endülüs Emevîleri'nde, Abbâsîler'de olduğu gibi, vezirlik müessesesinin şimdiye kadar tek kişi olan görevli sayısının miktarı çoğaltılarak her birine farklı bir çalışma sahası belirlenmesi, yönetim merkezinde her birine ayrı makam odaları tahsis edilmesi ve her gün sarayda hükümdarın başkanlığında toplanarak ülkenin gündeminde olan meseleleri görüşmeleri ilk kez zorunlu hale getirilmişti.⁷⁴¹

Doğu modelinin Endülüs topraklarındaki bir diğer göstergesi ise haremağalarının sarayda etkin hale gelmeye başlamasıydı. Zira II. Abdurrahman bilhassa saltanatının sonlarına doğru hadım Nasr'a aşırı derecede güven duygusu besliyordu ve bu olay

---

⁷³⁹ Jessica A. Coope, "Religious and Cultural Conversion to Islam in Ninth-Century Umayyad Córdoba", *Journal of World History*, 1993, Vol. 4, No. 1, s. 53.

⁷⁴⁰ el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 114-115.

⁷⁴¹ İbnü'l-Kûtiyye, *Early Islamic Spain*, s. 99; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 328-329.

Endülüs Emevîleri'nde ilk kez bir haremağasının saray yönetiminde güçlü bir pozisyonda olduğunu göstermekteydi.⁷⁴²

Fakat asıl derin değişim III. Abdurrahman zamanında ortaya çıkmıştı. Endülüs Emevî Emîrleri'ne örnek olan ilk dönem İslâm halifeleri (Hulefâ-yi Râşidîn) Fâtımîler'in aksine yoksulluk sınırındaki sadelik içinde yaşamışlardı. Buna karşılık Endülüs Emevî Halifeleri'ne model olan Abbâsîler, dolaylı olarak eski Persler'den miras kalan seremoni ihtişamı ile kendilerini kuşatmışlardı. Abdurrahman en-Nâsır ise halifelik ilanından sonra bu iki anlayışı devlet yönetiminde kaynaştırmıştı.⁷⁴³

Endülüs Emevîleri'nin kurucusu olan Abdurrahman ve ondan sonra gelen halefleri, kendilerini hem Berberîlerden hem de Mısır-Mağrib yoluyla bu topraklara gelmiş olan Araplardan (Suriyeliler) ayrı gören daha önceden buraya yerleşmiş bir grup Arap ailesinin (mevâlî) desteğiyle emirliklerini bir buçuk asırdan fazla sürdürmeyi başarmışlardı. Onuncu yüzyılda ise III. Abdurrahman'ın iktidarıyla bu Emevî Emîrliği, Abbâsîler'in merkezîyetçi hilâfet modelini esas alan bir halifelik idaresine dönüştü.⁷⁴⁴ Bu parlak devirdeki siyasi ve idari teşkilat yapısı büyük ölçüde Doğu'daki halifelik kurumlarına benzemeye başladı. Özellikle Abbâsîler'in hilâfet makamının hakkını layıkıyla savunamamaları ve Kuzey Afrika'da bir tehlike olarak zuhur eden Fâtımîler'in doğmasından sonra devlet başkanları mutlak bir otorite peşinde koştular. Aslında bir noktada "Halife" unvanının alınmasının altında yatan etken, III. Abdurrahman'a sağladığı sınırsız tasarruf yetkisiyle onun Bağdat'taki Halife'nin mutlak gücüne benzer bir otoriteye sahip olmak istemesiydi.⁷⁴⁵

Bu mutlakîyet anlayışının uyarlanması, devletin ve toplumun her alanında gerçekleşmişti. Öyle ki orduda dahi yapılan düzenlemeler mezkûr benzeşmenin bir

---

⁷⁴² Hugh Kennedy, "The Muslims in Europe", s. 264.

⁷⁴³ Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, s. 33-34.

⁷⁴⁴ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1, s. 264.

⁷⁴⁵ Subhi Salih, *İslam Kurumları*, s. 170.

yansımasıydı. Abdurrahman en-Nâsır'ın iktidarında, önceden vilayetlerden ve Kuzey Afrika'dan getirilen Berberîlerden orduya tedarik edilen askerler, değişikliğe uğrayarak yerini yabancı birliklere (paralı askerler veya köleler) bıraktı ki bunlar kullanılış bakımından dokuzuncu yüzyılın başından beri Abbâsîler'de insan gücü olan Türkler'e tekabül eden Avrupa'dan getirilmiş Sakâlibeler (Slavlar) idi.⁷⁴⁶

Endülüs, aslında İslâmiyet'in ana merkeziyle olan bağlantısını gerek entelektüel alanda gerekse de yapısal anlamda sürdürmüştü. Abbâsîler'in siyasi üstünlükleri kesin bir dille reddedilse de onuncu yüzyılda başkent Kurtuba'da, Bağdat sarayında tatbik edilen yönetim tarzından unsurlar yer almaktaydı. Ne var ki, bu taklidin asıl sebebi hayranlıktan ziyade iyi işleyen bir idareye karşı duyulan ilgiydi. Kuruluş devrinde I. Abdurrahman, son dönem Dımaşk'taki Emevî yönetim biçimini Endülüs'e taşımıştı. Bununla birlikte, mevcut eski Arap sisteminin zayıflığı bilinmekte olduğundan, zaman aşımına uğraması ve kötüleşmeye yüz tutmasıyla beraber Endülüs idarecileri Bağdat rejiminin kullanışlı avantajlarından, II. Abdurrahman dönemi itibariyle, istifade etme yoluna gitmişlerdi.⁷⁴⁷

Abbâsî Hilâfeti ile Kurtuba Hilâfeti kıyaslandığında, yönetim hususunda çok küçük detaylarda farklılıklar mevcuttu. Her iki idare altında, hükümdar her gün şikâyetlere açıktı ve şahsen tebaasının şikâyetlerini çözüme kavuşturmakla meşgul olurdu. Yine her iki saltanatta da dünyevi gücünün yanında belli bir kutsallık derecesine sahip olan kadı, caminin kürsüsünde halka adalet dağıtırdı. Halifenin bile çağrısına itaat ettiği ve atamasında büyük bir titizlik gösterilen başkadı, diğer bütün makamları denetleme gücüyle her iki devletin en yüksek mevkiine sahip görevliydi.⁷⁴⁸

Hilâfetin Endülüs üzerinde sağladığı mutlak gücün etkisi ve göz kamaştırıcı yapısı devlet teşkilatında yer edinmişti. Mutlak otoritenin sunduğu argümanlar Abbâsîler'de

---

⁷⁴⁶ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 2, s. 30-31; Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 191.

⁷⁴⁷ W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 64-65.

⁷⁴⁸ S. P. Soot, *History of the Moorish Empire in Europe*, III, s. 637-638.

olduğu gibi Endülüs Emevîleri'nde de kabul görenek benimsenmişti ve bunun gereği olan kurallar yönetim anlayışında uygulanagelmişti. Bu durumun bir örneği olarak, halifelik devrinin parlak zamanlarından olan II. Hakem'in (961-976) saltanatında, yardım istemek için başkent Kurtuba'yı ziyarete gelen IV. Ordoneo'nun (958-960) sarayda ağırlandığını içeren şu anekdot önemlidir: "Ordoneo Medînetü'z-Zehrâ'ya gelmeden önce, Hristiyanların Kûmisi Velid b. Hayzurân tarafından saraya has teşrifat kaideleri ve adabı konusunda aydınlatılmıştı. Bembeyaz elbiselere bürünerek yanına aldığı soylularla birlikte Halife'nin sarayına kadar düzgün bir şekilde saf olmuş tam teçhizatlı seçkin Müslüman askerlerin arasından ilerlemişlerdi. Huzura kabul edildikleri salonda ise Halife, her iki tarafında kardeşlerinin, yeğenlerinin ve diğer hanedan mensuplarının yanı sıra rütbelerine veya statülerine göre sıralanmış Vezirlerin, Kadıların, Ulemanın ve diğer üst düzey yöneticilerin el pençe divan vaziyette kuşatmasıyla tahtında oturuyordu. Hristiyanlar huşu ve hayranlıktan şaşkınlıklarını gizleyememişlerdi. Ordoneo ise sefil bir görünüşte başını eğerek hükümdarın kölesi olduğunu dile getirip ondan yardımını istedi ve gerisin geriye başını kaldırmadan ilerleyerek salondan çıktı."⁷⁴⁹

Buna karşın, hükümet yapısında Vizigot geleneğinden devşirilen hiçbir pratik kurum yoktu.⁷⁵⁰ Bu durum yarımada yerleşimde dahi görülmekteydi. Araplar, Vizigotlardan farklı olarak kuzeybatıdaki Kantabriya Dağları'nda ve Pireneler'de sınırlı ulaşım ve yerleşim hatlarını tutma girişiminde bulunmamışlardı. Hatta Cillikiye'ye (Galicia) yerleştirilen Berberîlerin Afrika'ya dönmelerine izin verildikten sonra eski Roma sınır hatlarını (*limes*) bile korumaya çalışmamışlardı. Endülüs Emevîleri aslında coğrafi koşullarında etkisiyle kasten yarımada'nın kuzey bölgelerini başıboş bırakarak güneyde kendilerine korunaklı bir sınır bölgesi oluşturmuşlardı. Böylece, kabaca eski Roma eyaleti Baetica'ya tekabül eden Endülüs eyaleti çevresinde yoğunlaşan Emevîler,

---

⁷⁴⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, s. 251; el-Makkarî, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, s. 161-162.

⁷⁵⁰ W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 65.

kuzeyde büyük ve sıkça sorun çıkan bir sınır bölgesi oluşturdular.⁷⁵¹ Doğrusu, Arap İmparatorluğu'nun genel genişlemesinde olduğu gibi İslâm İspanya'sı da kendi sınırlarına kavuşmuştu.

Yaklaşık üç asır hüküm süren Vizigotlardan geriye İspanya topraklarında mutlaka bazı şeylerin kalmış olması gerekirdi. Lakin bu durum Endülüs Emevîleri için pek söz konusu sayılmazdı. Kültürel, sosyal ve dinî farklılıklara sahip bu iki devlet arasında herhangi bir etkileşim mümkün değilken, aynı durum kuzeyde bulunan İspanyol-Hristiyan krallıklar için geçerli değildi. Zira özellikle Asturias Krallığı zaten meşruiyetini sağlamak adına kendisini Vizigotların vârisi olarak addetmekteydi ve onların toplum yapısından yasasına kadar birçok konuyu bünyesinde barındırmayı sürdürmüştü. İspanya insanının karakteri ve ırkı üzerinde derin bir etkiye sahip olan Vizigot idaresinin kullandığı hukukun bir kısmı onların anayasasında yer edinmişti. Vizigot kanunları (Forum Judicum) on üçüncü yüzyılda hala yürürlükte kalmayı sürdürerek yerel konuşma diline (Castilian) aktarılmıştı.⁷⁵² Vizigotların da birebir Romalılardan devşirdiği kültürel ve yönetsel hususlar, Endülüs Emevîleri'nde İslâm'ın da bir getirisi olarak kaldırılarak yerine İslâm'a münhasır bir sistem getirilmişti.

Bununla birlikte, yerel topluluklar üzerinde otorite kurma ve bunu sürdürme problemleri altıncı yüzyıldaki Vizigot krallarının karşılaştığı sorunlara çok benziyordu. Doğal hudutların vermiş olduğu dezavantajların yanı sıra, Arap yöneticilerin başkent için seçtikleri yer ve hükümetlerinin sınırları bu durumu daha da pekiştirmişti. Endülüs Emevîleri, ne Vizigot krallarının piskoposlarıyla yaşadıkları ilişki türüne kendi taşra kadılarıyla sahiplerdi ne de varlıklarını seleflerinde olduğu gibi şahsen hissettirme gayesi içindeydiler. Onların yönetim anlayışı daha çok saray merkezli yönetim tarzına sahip

---

⁷⁵¹ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 182-183.

⁷⁵² 1241 yılında Kastilya Kralı III. Fernando zamanında içeriğinde bazı düzenlemeler yapılarak *Fuero Juzgo* isminde tercüme edilmiştir. Bkz. Rafael Altamira, "Spain Under The Visigoths", s. 190; Thomas F. Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, s. 29.

çağdaşları Bizans imparatorları veya Abbâsî halifelerinininki gibiydi. Bu durum, başkent Kurtuba için son derece yararlı sonuçlar doğursa da başkent ve eyaletler arasında ise gereksiz gerginliklerin yaşanmasına sebebiyet veriyordu. Bunun sonucunda, daha önce belirtilen merkezî bürokrasinin kısıtlamalarının yanında kabile örgütlenmesinin sürdürülmesi hükümdarın yetkilerinin yerel düzeydeki güçlere zorunlu olarak emanet edilmesi gerektiği anlamına geliyordu.⁷⁵³

Diğer taraftan, Batı Hristiyanlığının Endülüs üzerinden İslâm dünyası ile olan yakın ilişkisinde, Hristiyanların karşılaştıkları bu üstün medeniyete karşı duydukları hayranlık, bu medeniyetin pek çok yönünü özümsemelerine neden olmuştu. Kuzey İspanyol-Hristiyan krallıkları ile başlayan düşmanlığa karşın, İslâm kültürü her açıdan baskın ve zengin bir maddi ve fikrî oluşumdu. Bu etkilenme süreci onuncu yüzyılın başlarından itibaren Arap ve İslâm kültürüyle hemhal olan *Müsta'riblerin* Müslümanların azınlıkta kaldığı Hristiyanların hâkimiyetindeki sınır bölgelerine yerleşmeleriyle hız kazanmıştı. Böylelikle, adı geçen grupların bu topraklarda iskân edilmesiyle onların benimsedikleri kültür Hristiyan krallıklarının yavaş yavaş vazgeçilmez bir parçası hâline geldi.⁷⁵⁴

Bununla birlikte, Hristiyan Avrupa'nın İspanya'da ortaya çıkan İslâm medeniyetinin katkılarını kabullenmesi zor bir süreçten geçmekteydi. Bu durumun müsebbibi olan Hristiyan İspanyollar, Endülüs'ün sunduğu her şeye şüpheyle yaklaşmaktaydılar ve hatta daha sonraki dönemlerde Hristiyan tarihçiler bu medeniyeti küçümsemek veya görmezden gelmek için ellerinden geleni yapmışlardı. Bunun en tipik örneklerinden birini, on beşinci yüzyıl İspanya'sında siyasi varlıklarını kaybeden Müslümanlar arasında İncil'in yayılmasına engel teşkil ettiği iddia edilen öğretilerin yer

---

⁷⁵³ Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, s. 185.

⁷⁵⁴ W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 178-179; a.m.f., *İslam 'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, s. 78-79.

aldığı, sayıları seksen bin ila bir milyon arasında değişen Arapça kitapların, Granada meydanlarında dar görüşlü ve batıl inançlara sahip Kardinal Ximenes tarafından yakılması oluşturmaktadır.⁷⁵⁵

711 yılındaki Arapların fethinden 1085-1492 yılları arasındaki Hristiyanların yeniden fethine kadar neredeyse sekiz asır devam eden süreç, iki rakip toplumun tutumlarını, dinî eğilimlerini, dillerini, geleneklerini, esasında bütün kimliklerini ve yaşam tarzlarını etkileyen muazzam tepkilere sahipti. Bu tepkiler, politik-askerî hâkimiyet ve beraberindeki kurumlara bağlı olarak inişli çıkışlı bir haldeydi. İspanya'nın fethi ve ele geçirilen yerlerin pekiştirilmesi, İspanyol toplumunda çoğunluğun dili olarak Arapçanın ve din olarak İslâm'ın Latince ve Hristiyanlık yerine geçmesini sağladı. Araplaşma ve İslâmlaşma, kuzey Hristiyan İspanyası'ndaki kültürel çevreden oldukça farklıydı ve sonucunda bu durum, büyük zayıflığın yaşanmasına yol açan Haçlı Seferleri'ni tetikledi.⁷⁵⁶

Mamafih, yeniden fetihle (reconquista) Endülüs'te bulunan İslâm'a ait ürünler Batı Hristiyan dünyasında tanınmaya ve benimsenmeye başladı. Arnold Toynbee, İslâm'ın Avrupa üzerindeki etkisi hakkında şunlardan bahsetmektedir: “Haçlı seferlerinin tek sonucu, önceden İslâm'ın elinde olan Sicilya ve Endülüs'ün Batı topraklarına katılması oldu. Elbette İslâm'dan kazanılan siyasal kazançların yanında Haçlı seferlerinin ekonomik ve kültürel sonuçları daha önemliydi. Fethedilen İslâm, ekonomik ve kültürel olarak, zalim fatihini büyüledi ve Latin Dünyasının basit yaşamına medeniyetin nimetlerini sundu. Mimarî gibi belirli sanat dallarında bu İslâmî etki Batı dünyasının «ortaçağ»ını bütünüyle kapladı ve Sicilya, Endülüs gibi Arap İmparatorluğunun Batı'daki haleflerinde bu etki daha derin ve geniş bir şekilde görüldü.”⁷⁵⁷

---

⁷⁵⁵ Henry Coppée, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, II, s. 438-439.

⁷⁵⁶ Anwar G. Chejne, *Islam and the West: The Moriscos, A Cultural and Social History*, State University of New York Press, Albany, 1983, s. 2.

⁷⁵⁷ Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. Ufuk Uyan, İşaret Yayınları, İstanbul, 1988, s. 178.

Bu kültürel aktarımlar gerek Avrupalıların Endülüs'te gördükleri eğitimle olsun gerekse İslâm'a ait olan birtakım meselelerin, İslâm hukuku gibi, tercüme faaliyetleriyle⁷⁵⁸ Latinceye çevirisiyle olsun, sonraki yüzyıllarda Avrupa'nın şekillenmesinde etkili adımlar olmuştu. Örneğin, Endülüs'te öğrenim gören İtalya'nın Bologna laik hukuk ekolüne mensup olanlar, İslâm hukukunu ve bu çerçevede oluşturulmuş pek çok müesseseyi kaleme aldıkları eserlerinde açıklamalarıyla Avrupa-Roma hukukuna dâhil etmişlerdi. Endülüs'e münhasır birçok tüzel kurum, Müslümanların bu topraklarda hâkimiyetlerini kaybetmelerinden sonra dahi aynı şekilde ve hatta aynı isimlerle Kastilya-Aragon Krallığında tatbik edilmişti. Öyle ki, günümüzde İspanya'da belediye başkanları için Arapça "el-kadı" kelimesinden devşirilen *alkalde* tabiri kullanılmaktadır.⁷⁵⁹ Bu konuyla alakalı bir başka örnek ise İslâm hukukunun en fazla etki ettiği Fransa ülkesidir. Zira coğrafi konumu bakımından Endülüs Müslümanları ile uzun süren bir yakınlığı vardı. Fransa'nın, Endülüs'te adli teşkilatın başı olan *kâdılcemâa*'yı yüksek mahkeme reisi şeklinde örnek aldığı ifade edilmektedir.⁷⁶⁰

Endülüs'ün kuzeyindeki Hristiyan krallıklarının Müslüman Araplarıyla etkileşimi o denli büyüktü ki Endülüs Emevîleri zamanında yarımadanın ekonomisine hükmeden Müslümanların bu topraklarda -Hristiyanların yeniden fetih hareketiyle- siyasi gücünü kaybetmesinin ekonomik sonucu Hristiyan devletler için felaketti. Hristiyan İspanya beş yüz yıldır İslâmi güneyin ekonomik yörüngesinde dönmekteydi. Yaklaşık dört yüz yıl kuzeydeki en güçlü Hristiyan krallık olan Kastilya (Castilla), Arap veya Frank parası dışında para kullanmamıştı ve iki yüzyıldan fazlaca bir süre de kendi altın para birimine sahip değildi.⁷⁶¹

⁷⁵⁸ Bu tercüme faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Juan Vernet, *Endülüs Mirası Avrupa İslam'a Neler Borçtu?*, çev. Nesrin Karavar, Say Yayınları, İstanbul, 2019, s. 133 vd.

⁷⁵⁹ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 199; Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuku*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 73-74.

⁷⁶⁰ Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuku*, s. 76.

⁷⁶¹ J. B. Trend, "Spain and Portugal", *The Legacy of Islam*, ed. Thomas Arnold – Alfred Guillaume, Clarendon Press, Oxford, 1931, s. 3.

Hristiyan krallıklar çeşitliliği fazla olan bir toplumla temasta çok yönlü bir idare sisteminden yoksun olduklarından, bir süreliğine Leon ve Kastilya'da *sâhibü's-sûk* (muhtesib) unvanlı görevliyi *zavazoque*, *almotacén* şeklinde değiştirerek kullanmışlardı.⁷⁶² Ayrıca, vergilerin toplanmasından sorumlu *el-muhâric* (müşrif) İspanya'nın Hristiyan kısmında *almoxarife* diye adlandırılıyordu. Gece nöbetçilerinin amiri ve başşehirin hâkimi *sâhibü'l-medîne* “zalmedina”, polis şefi (sâhibü'ş-şurta) “zahazorta” veya “savasorda” isimleriyle kullanılmıştı. Aragon'da vezir ve kadının görevlerini, “Casa de Asturia” (Asturia Evi) kurulusıya kadar tüm yasal meseleler üzerinde yargı yetkisi olan *alguacil real* (kraliyet şerifi) yürütürdü.⁷⁶³

Bir diğer örnekte ise Rafael Altamira İspanyol şarkiyatçı Julian Ribera'dan alıntılararak, devlet görevlilerine ve yöneticilerine sarf edilen şikâyetler ile ilgilenen *sâhibü'l-mezâlim*'in üstlendiği işleve benzer bir görevlinin Aragon Krallığı'nda *Justicia mayor de Aragon* adıyla var olduğundan bahsetmektedir.⁷⁶⁴ Bir başkasındaysa sınır bölgelerine savunma amaçlı kurulan müstahkem yapıların (ribât) -ki daha sonraları sair İslâm memleketlerinde askerî kimliklerini kaybedip dinî ve tasavvufî bir kimliğe bürünmüşlerdi⁷⁶⁵ - Orta Çağ Hristiyan taassubu sürecinde askerî-dinî tarikatlarına⁷⁶⁶ bir model oluşturmuştu.⁷⁶⁷

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, iki farklı toplum karşı karşıya geldiğinde daha yüksek medeniyet olgularına hâkim olan her zaman diğerini etkisi altına almaktadır. İspanya'da da Müslüman Araplar ile Hristiyan-İspanyolların etkileşiminde üst seviye bir

---

⁷⁶² Thomas F. Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, s. 207.

⁷⁶³ S. Muhammed İmamüddin, *Muslim Spain*, s. 199.

⁷⁶⁴ Rafael Altamira, “The Western Caliphate”, s. 430.

⁷⁶⁵ İsmail Yiğit, “Ribât”, s. 76-79.

⁷⁶⁶ İslâm dünyasıyla giriştikleri mücadeleler esnasında – bilhassa Haçlı Seferleri- ortaya çıkan Tapınakçılar, Hospitaliyerler (sonradan Malta Şövalyeleri), Töton Şövalyeleri ve İspanyol ve Portekiz Şövalyeleri birlikleridir. Kudüs Haçlı Krallığı'nın savunmasında, Prusya'yı meydana getiren ‘Baltık Haçlı Seferleri’nde, İspanya'yı Müslümanlardan uzun vadeli geri alma sürecinde ve Napolyon zamanına kadar ‘İnançsız’ kimselerle savaşmada büyük bir role sahiptiler. Daha detaylı bilgi için, bkz. Desmond Seward, *The Monks of War: The Military Religious Orders*, Penguin Books, London, 1995.

⁷⁶⁷ J. A. Condé, *History of the Dominion of the Arabs in Spain*, II, s. 119-120; S. P. Scoot, *History of the Moorish Empire in Europe*, III, s. 635.

birikime sahip olan Endülüs Emevîleri, Vizigotların kalıntısı olan kuzeydeki Hristiyan-İspanyol krallıklarını dokuzuncu yüzyılın başından on üçüncü yüzyılın sonuna kadar kolayca etkilemişti. Pratik hayatta Müslümanların etkisi tahmin edilenden de daha fazlaydı ve bu etki sadece siyasette değil, aynı zamanda adli ve askerî yapılanmada da hissedilmekteydi. Bu durum Hristiyanların Müslümanların yaşadıkları bölgeleri yeniden ele geçirdikten sonra yeni yerleşimcilere benzer bir sistem kurarken var olan kurumlara neden dokunmadıklarını açıklamaktadır.⁷⁶⁸

---

⁷⁶⁸ Rafael Altamira, "The Western Caliphate", s. 437-438.

SONUÇ

Son söz olarak, İspanya’da 756 yılında Endülüs Emevî Devleti’nin kuruluşundan 1031 yılındaki çöküşüne kadarki periyodu bir bütün olarak ele aldığımızda, Endülüs, derin bir kültürel ve sosyal bölünmeye sahip bu tür çoğul toplumların yönetimi için uygun bir araç olan adem-i merkeziyetçi idare sisteminde büyük ölçüde birleşmiş ve hassas bir kabileci ve etnik gruplaşma dengesi üzerine inşa edilmiş bir askerî devletten geliştiğini görebiliriz. Merkezîleşme ve bütünleşme ise dokuzuncu yüzyılın ortalarında ekonomik gelişmenin hükümdara daha sıkı bir idari ve ekonomik kontrol sistemi için mali güç vermesiyle mümkün olmuştur. Böylece, onuncu yüzyılda gelecek olan hilâfetin siyasi başarısı, ilk olarak ekonomik başarısına, ikinci olarak da idare sisteminin yeni Müslüman (Müvelled) ve Arap unsurlarının toplum içinde kaynaşması için bir ortam hazırlamasına dayanıyordu.

Endülüs Emevîleri halifelik ilanına kadar Şam Emevî karakterine uygun bir yapıyı bünyesinde barındırmıştır. Ancak, toplum yapısında görülen çeşitlenme ve genişleme devletin var olan kabuğunu değiştirmesine neden olmuştur. Onuncu yüzyıl itibariyle Araplar, Berberîler, Müvelledler, Müsta‘ribler, Sakâlibeler, Yahudiler gibi farklı unsurlardan oluşan bir toplumun yönetimi eski geleneklere bağlı kalınarak idame ettirilemeyeceğinden, bilhassa III. Abdurrahman döneminde ekonomik alanda görülen refah seviyesiyle birlikte, devlet düzeni birden çok farklılığı kucaklayabilecek ve bekasını da bu yönden temin edebilecek bir sisteme geçiş yapmak durumundaydı.

Bu bağlamda, Şam Emevîleri’nin Arap baskınlığı politikası ilk yıllarda Endülüs Emevîleri’nde işe yaramış olsa da sonraki yıllarda toplum dinamiğini oluşturan farklı grupların tezahürü ve bu grupların idaresi, devlet başkanlarını İslâm’ın ana yurdundaki Abbâsîler’de yürürlükte olan ve çoğunlukla İran geleneklerinden alıntılanan merkeziyetçi bir yönetim anlayışını benimsemeye sevk etmiştir. Esasen, buradan da anlaşılacağı üzere

Endülüs Emevîleri'nin yönetim teşkilatı İslâm'ın doğduğu coğrafyadaki gelenekten bağımsız olarak kurulup gelişmemiştir.

Endülüs Emevîleri'nin merkeziyetçi yönetim anlayışına ulaşmaları, üç dönemde gerçekleşen yenilenmeler ile vaki olmuştur. Bunlardan ilki, devleti tüm sosyal ve siyasi karmaşaya rağmen kurmayı başaran ve Endülüs topraklarına devlet nizamını getiren Abdurrahman ed-Dâhil'dir (756-788). Onun sayesinde bir devlet organizasyonu oluşarak toplumun idaresi nispeten sistemli bir hâle gelmiştir. İkincisi, babasının tüm asi grupları sindirmesiyle kendisine bıraktığı huzur ortamından ve aynı zamanda devlet yönetiminde sağlanan istikrar ile gelişen ekonomiden istifade eden Abdurrahman el-Evsat'ın (822-852), Doğu'nun bürokratik kurumlarının benzerlerini Endülüs'te uygulamaya sokmasıyla yaşanmıştır. Sonuncusu ise Abdurrahman en-Nâsır (912-961) sayesinde devletin her alanda kademe atladığı, halifeliğin de ilanıyla Doğu'daki yönetim anlayışının tamamen özümsererek ortaya konulan mutlakiyet telakkisinin kuşanıldığı dönemdir.

Tüm bu değişim süreci aslında toplumun içinde bulunduğu yapıya bağlı bir tepki olarak meydana gelmiştir. Şöyle ki, Endülüs toprakları üzerinde yaşayan toplulukların etnik yönden zengin olmasından dolayı, devletin bu grupların yönetimi hususunda kendisini geliştirmesi gerektirmekteydi. Böylece, devletin ilk yıllarında daha basit bir sistemle geçiştirilen yönetim organizasyonu, toplumda görülen çeşitlenme ve büyüme ve aynı zamanda devletin dünya kamuoyunda güç kazanması etkenleriyle beraber idare sisteminde daha çok işlevselliği ve kurumsallığı bir noktada kaçınılmaz kılmıştır. Bundan dolayı, Doğu İslâm yurdunda buna benzer bir durum ile iktidarını idame ettiren Abbâsîler'in uyguladığı -ki onların da İran ananelerinden alıntıladığı- yönetim anlayışı, Endülüs hükümdarları açısından cezbediciydi ve böylelikle II. Abdurrahman dönemiyle yavaş yavaş bu telakki devlet mekanizmasında görülmeye başlanmıştır ve nihayetinde III. Abdurrahman dönemiyle -onun halifelik unvanını da almasıyla- zirveye ulaşmıştır.

Endülüs Medeniyeti kavramı içerisinde yer alan kültürel ve sanatsal gelişmelerin mümkün olabilmesi, Endülüs Emevî Devleti'nin güçlü ve istikrarlı bir idare sistemine sahip olmasıyla gerçekleşmiştir. Edebiyat, dilbilim, mimari, tıp, astronomi vb. birçok bilim dalında ortaya konulan eserlerin hepsi yönetim anlayışının bir ürünüydü. Bundan dolayıdır ki, Avrupa'ya intikal eden kültürel birikimlerin yanında Endülüs kurumları da İspanyol-Hristiyan krallıklarında yer edinmiştir.

KAYNAKÇA

A History of Early Al-Andalus: The Akhbâr majmû'a, (Ahbâru Mecmûa, müellifi meçhul), trans. David James, Routledge, London, 2012.

ADIGÜZEL, Cumhuriyet Ersin, *İşbîliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

AGUADÉ, Jorge, "Some Remarks about Sectarian Movements in al-Andalus", *Studia Islamica*, 1986, No: 64, s. 53-77.

AĞIRAKÇA, Ahmet, "Ahbâr Mecmûa", *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 489-490.

ÂL-İ ALİ, Nureddin, *Endülüs Tarihi*, çev. Hakkı Uygur, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010.

ALTAMIRA, Rafael, "Spain Under The Visigoths", *The Cambridge Medieval History*, Vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 1913.

ALTAMIRA, Rafael, "The Western Caliphate", *The Cambridge Medieval History*, Vol. III, The Macmillan Company, New York, 1922.

ALTAMIRA, Rafael, *A History of Spanish Civilization*, trans. P. Volkov, Constable&Company, Limited, London, 1930.

APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, I-IV, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.

APAK, Âdem, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016.

APAK, Âdem, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, C. 17, S: 2, s. 159-173.

ARSLAN, Fazlı, ERKOÇOĞLU, Fatih, “Ziryâb”, *DİA*, C. XLIV, İstanbul, 2013, s. 464-465.

ARSLAN, Fazlı, ERKOÇOĞLU, Fatih, “Endülüs’ün “Sanat Güneşi” Ziryâb (ö.238/852)”, *İSTEM*, 2009, Yıl: 7, S: 14, s. 261-281.

ATAR, Fahreddin, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “Emeviler’e Kadar Endülüs”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Özdemir, C. 4, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “Puvatya (Balâtu’ş-Şühedâ) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, *NEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, S: 8, s. 243-263.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “İlk Endülüs Vâlisi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr ve Öldürülmesi”, *SÜİFD*, 2002, S: 14, s. 65-87.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “Berberiler ve Hicrî I. Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü”, *İSTEM*, 2003, Yıl: 1, S: 2, s. 81-93.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs’ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar”, *SÜİFD*, 2003, S: XVI, s. 27-49.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “Endülüs’ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, *SÜİFD*, 2005, S: 19, s. 17-30.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “Endülüs Fâtihterinden Mûsâ b. Nusayr’ın Akibeti”, *Milel ve Nihal*, 2015, C. 12, S: 1, s. 9-34.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “Târik b. Ziyâd”, *DİA*, C. XL, İstanbul, 2011, s. 24-25.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “Tarîf b. Mâlik”, *DİA*, C. XL, İstanbul, 2011, s. 29.

ATEŞ, Ahmed, “Asabiyet”, *MEB İA*, C. I, İstanbul, 1978, s. 663-664.

ATLAN, Sabahat, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları: I. Kısım Cumhuriyet Devri*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

AVCI, Casim, “Kasî (Benî Kasî)”, *DİA*, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 561-562.

AVCI, Casim, “Nâib”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 311-312.

AVCI, Casim, “Sugûr”, *DİA*, C. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 473-474.

AVCU, Ali, *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

AYAZ, Fatih Yahya, “Vezir”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2003, s. 79-82.

AYAZ, Fatih Yahya, “Vezâret/Vezirlik, Sadrazamlık”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, 2017.

BARBERO, A., LORING, M. I., “The Formation of the Sueve and Visigothic Kingdoms in Spain”, *The New Cambridge Medieval History*, ed. Paul Fouracre, Vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

BARTHOLD, Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmet Fuad Köprülü, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014.

BASSET, Rene, “Hassân”, *MEB İA*, C. V/I, İstanbul, 1987, s. 342-343.

BEBEL, August, *Hz. Muhammed ve Arap İslam Kültürü*, çev. Sıddık Çelik – Hakan Erdem, Arya Yayıncılık, İstanbul, 2011.

BECKER, C. H., “The Expansion of the Saracens-African and Europe”, *The Cambridge Medieval History*, Vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 1913.

BERMEJO, Joaquin Vallvé, “The Zalmedina of Cordoba”, *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016.

BERTRAND, Louis, *The History of Spain: Part I From the Visigoths to the Death of Philip II*, Eyre&Spottiswoode, London, 1945.

BEYDİLLİ, Kemal, “İspanya/Tarih”, *DİA*, C. XXIII, İstanbul, 2001, s. 162-170.

BİLGİN, Feridun, “Hıristiyan Fedâiler: Dokuzuncu Yüzyıl Endülüs İslâm Toplumunda Bir Muhâlife Hareket”, *History Studies*, 2016, C. 8, S: 4, s. 19-32.

BROCKELMANN, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, çev. Neş’et Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964.

BOSWORTH, C. E., *The Islamic Dynasties*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1967.

BUKSHSH, Salahuddin Khuda, *Contributions to the History of the Islamic Civilization*, Thacker, Spink, Calcutta, 1905.

BURCKHARDT, Titus, *Moorish Culture in Spain*, trans. Alisa Jaffa, George Allen&Unwin, London, 1972.

CAHEN, Claude, *İslamiyet 1: Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.

CASTRO, Américo, *The Structure of Spanish History*, trans. Edmund L. King, Princeton University Press, New Jersey, 1954.

CERAN, İsmail, “Puvatya Savaşı (732)”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, C. 4, S: 8, s. 17-47.

CERAN, İsmail, “Fransa’da İslâm (VIII. Yüzyıl)”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, C. 5, S: 10, s. 16-39.

CHAPMAN, Charles E., *A History of Spain*, The Free Press, Second Edition, New York, 1966.

CHEJNE, Anwar G., *Islam and the West: The Moriscos, A Cultural and Social History*, State University of New York Press, Albany, 1983.

COBB, Stanwood, *Islamic Contributions to Civilization*, Avalon Press, Washington, 1963.

COLIN, Georges S., "Melilla", *MEB İA*, C. VII, İstanbul, s. 685-686.

COLLINS, Roger, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, Second Edition, Macmillan Press, London, 1995.

COLLINS, Roger, *Caliphs and Kings: Spain, 796–1031*, Wiley-Blackwell, 2012.

COLLINS, Roger, *Visigothic Spain 409-711*, Blackwell, Oxford, 2014.

COLLINS, Roger, "Spain: The Northern Kingdoms and The Basques, 711-910", *The New Cambridge Medieval History*, Vol. II, ed. Rosamond McKitterick, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

COLLINS, Roger, "The Spanish Kingdoms", *The New Cambridge Medieval History*, Vol. III, ed. Timothy Reuter, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

CONDÉ, J. A., *History of the Dominion of the Arabs in Spain*, trans. Jonathan Foster, Vol. I, George Bell&Sons, London, 1900.

CONDÉ, J. A., *History of the Dominion of the Arabs in Spain*, trans. Jonathan Foster, Vol. II, George Bell&Sons, London, 1909.

COOPE, Jessica A., "Religious and Cultural Conversion to Islam in Ninth-Century Umayyad Córdoba", *Journal of World History*, 1993, Vol. 4, No. 1, pp. 47-68.

COPPÉE, Henry, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, Vol. I, Little, Brown&Company, Boston, 1881.

COPPÉE, Henry, *History of the Conquest of Spain by Arap-Moors*, Vol. II, Little, Brown&Company, Second Edition, Boston, 1892.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Asabiyet”, *DİA*, C. III, İstanbul, 1991, s. 453-455.

ÇAPAN, Fatma, GÜVENÇ, Baran, “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu’nun Çöküşü”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 2017, C. 6, S: 18, s. 629-640.

DADAN, Ali, “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, *İSTEM*, 2009, Yıl: 7, S: 14, s. 371-376.

DADAN, Ali, “Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları”, *İSTEM*, 2015, Yıl: 13, S: 25, s. 111-124.

DELGADO, Jorge Lirola, “Müsta‘rib”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 123-124.

DEMİRCİOĞLU, Halil, “Roma Devletinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1967, C. 5, S: 8, s. 443-459.

DEMİRCİOĞLU, Halil, *Roma Tarihi I. Cilt: Cumhuriyet I. Kısım: Menşe’lerden Akdeniz Hâkimiyeti Kurulmasına Kadar*, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

DEMİRKENT, Işın, “Franklar”, *DİA*, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 173-176.

DİA, “İspanya”, *DİA*, C. XXIII, İstanbul, 2001, s. 161-162.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, rdk: Hakkı Dursun Yıldız, C. IV, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988.

DOZY, Reinhart, *Spanish Islam*, trans. Francis Griffin Stokes, Chatto&Windus, London, 1913.

DYCK, Ludwig Heinrich, *The Roman Barbarian Wars: The Era of Roman Conquest*, Pen&Sword Military, South Yorkshire, 2015.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, *İslâm Hukuku*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2018.

el-BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân / Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

el-ENDELÜSÎ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ömer el-Kinânî, *Ahkâmu's-sûk*, ed. İsmâil Hâlidî, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.

el-MAKKARÎ, Ahmed b. Muhammed, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, trans. Pascual de Gayangos, Vol. I, W. Hughes Allen and Company, London, 1840.

el-MAKKARÎ, Ahmed b. Muhammed, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, trans. Pascual de Gayangos, Vol. II, W. Hughes Allen and Company, London, 1843.

el-MÂVERDÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *el-Ahkâmüs's-Sultaniyye (İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku)*, çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2018.

el-UBÛDÎ, Câsim, "Mûsâ b. Nusayr", *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 224-225.

EMİN, Ahmed, *İslam'ın Doğuşu*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976.

EPALZA, Mikel de, "Mozarabs: an Emblematic Christian Minority in Islamic al-Andalus", *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016.

ERGÜVEN, Şahabettin, “Ana Hatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs’te Sosyal Hayat”, *İSTEM*, 2009, Yıl: 7, S: 14, s. 145-153.

ERKAL, Mehmet, “Beytül-mâl”, *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 90-94.

ESAT, Mahmut, *İslâm Tarihi*, çev. Sadi Irmak, C. I, Tan Yayınevi, İstanbul, 1965.

FAYDA, Mustafa, “Emîrû’l-mü’minîn”, *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 156-157.

FAYDA, Mustafa, “Zimmî”, *DİA*, C. XLIV, İstanbul, 2013, s. 428-434.

FLETCHER, Richard, *Moorish Spain*, University of California Press, Berkeley, 1993.

FLORIAN, M., *History of the Moors of Spain*, Harper&Brothers, New York, 1860.

GARCIA, Alberto Canto, “From the Sikkat al-Andalus to the Mint of Madinat al-Zahra”, *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016.

GAUDEFROY-DEMOMBYNES, Maurice, *Muslim Institutions*, trans. John P. Macgregor, George Allen&Unwin, London, 1950.

GIBBON, Edward, *Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, çev. Asım Baltacıgil, C. 3, Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları, İstanbul, 1988.

GLICK, Thomas F., *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, Princeton University Press, New Jersey, 1979.

GOFF, Jacques Le, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven – Uğur Güven, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.

GUICHARD, Pierre, “The Social History of Muslim Spain”, *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill, Leiden, 1992.

GÜNALTAY, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler –*, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

H., T., “Vezir”, *MEB İA*, C. XIII, İstanbul, 1986, s. 309-314.

HACCÎ, Abdurrahman Ali, *İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, çev. Kadir Kınar, İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2017.

HACCÎ, Abdurrahman Ali, “The Andalusian Diplomatic Relations with the Vikings during the Umayyad Period” *Hesperis Tamuda*, 1967, Vol. VIII, s. 67-110.

HACCÎ, Abdurrahman Ali, “Andalusian Diplomatic Relations with the Franks during the Umayyad Period”, *Islamic Studies*, 1991, C. 30, S: 1/2, s. 241-262.

HAMİDULLAH, Muhammed, “Endülüs’ün (İspanya) Hz. Osman’ın Halifeliği Sırasında -Hicrî 27 Yılında- Fethi”, çev. Selahattin Polatoğlu, *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 2018, C. 2, S: 1, s. 57-66.

HARRISON, Richard John, “Spain”, *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Spain> (Erişim Tarihi: 20.03.2019).

HASAN, Hasan İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. Heyet, C. 4, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1985.

HEATHER, Peter, *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*, Oxford University Press, New York, 2010.

HEBERT, Raymond J., “The Coinage of Islamic Spain”, *Islamic Studies*, 1991, Vol. 30, No: 1/2, pp. 113-128.

HERNANDEZ, Miguel Cruz, “The Social Structure of al-Andalus during the Muslim Occupation (711-55) and the Founding of the Umayyad Monarchy”, *The*

Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016.

HİTTİ, Philip K., *Capital Cities of Arab Islam*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1973.

HİTTİ, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, I-IV, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989.

HİZMETLİ, Mustafa, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, TDV Yayınları, Ankara, 2011.

HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihi -İlk Dönem-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

HİZMETLİ, Sabri, "Karmatîler", *DİA*, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 510-514.

HODGSON, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, rdk: Metin Karabaşoğlu, 1-3, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

HUSEINI, S. A. Q., *Arab Administration*, Idarah-1 Adabiyat-1 Delli, Delhi, 2009.

Isidore of Seville, *History of the Kings of the Goths*, trans. Kenneth Baxter Wolf, (Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain), Liverpool University Press, Liverpool, 2011.

İbn Abdülhakem, *History of the Conquest of Spain*, trans. John Harris Jones, Williams&Northgate, London, 1858.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, I-II, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul, 2004.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef el-Endelüsî, *el-Muktebes*, C. II, nşr. Mahmud Ali Mekkî, Daru'l Kitabi'l Arabiyyi, Beyrut, 1973.

İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef el-Endelüsî, *el-Muktebes*, C. V, nşr. P. Chalmeta – F. Corriente – M. Subh, Madrid, 1979.

İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef el-Endelüsî *el-Muktebes*, C. VII, nşr. Abdurrahman Ali el-Haccî, Daru's Sekafe, Beyrut, 1965.

İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.

İbn İzârî, Ebû Muhammed el-Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, C. II, nşr. E. Lévi-Provençal – G. S. Colin, E. J. Brill, Leiden 1951.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, C. VII, VIII, IX, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2017.

İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse (Hilafet ve Siyaset)*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C. II, IV, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça, C. III, VII, VIII, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, çev. Yunus Apaydın, C. V, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, çev. Abdullah Köşe, C. VI, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özeydin, C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü'l-Kûtıyye, *Early Islamic Spain: The History of Ibn al-Qûtıyya*, trans. David James, Routledge, New York, 2009.

İLHAN, Sinan, *Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs 'te Yahudiler (711-1091)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.

İMAMÜDDİN, S. Muhammed, *Arab Muslim Administration*, New Delhi, 1984.

İMAMÜDDİN, S. Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, Rehber Yayınları, Ankara, 1990.

İMAMÜDDİN, S. Muhammed, *Muslim Spain: 711-1492 A.D. A Sociological Study*, E. J. Brill, Leiden, 1981.

İMAMÜDDİN, S. Muhammed, "Sources of Muslim History of Spain", *Journal of Pakistan Historical Society*, 1953, Vol. 1, pp. 359-370.

İSTAHRÎ, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019.

John of Biclaro, *Chronicle*, trans. Kenneth Baxter Wolf, (Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain), Liverpool University Press, Liverpool, 2011.

KAPLAN, Sena, "Endülüs Emevî Emirlerinden Hişâm b. Abdurrahman Dönemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, C. XIX, S: 2, s. 273-292.

KAPLAN, Sena, *Valilik ve Emirlik Dönemlerinde Endülüs Emevîleri'nde İktidar Mücadelesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2012.

KAZICI, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.

KENNEDY, Hugh, “The Muslims in Europe” *The New Cambridge Medieval History*, Vol. II, ed. Rosamond McKitterick, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

KENNEDY, Hugh, “Sicily and al-Andalus Under Muslim Rule”, *The New Cambridge Medieval History*, Vol. III, ed. Timothy Reuter, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

KENNEDY, Hugh, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*, çev. Ayşenur Demir, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, “Hâcib”, *MEB İA*, C. V/I, İstanbul, 1987, s. 30-36.

KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsal, “Medînetüzzehrâ”, *DİA*, C. XXVIII, İstanbul, 2003, s. 320-322.

KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsal, “Ömer b. Hafsûn”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 64-65.

KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsal, “Endülüs Emevileri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Özdemir, C. 4, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.

LANE-POOLE, Stanley, *The Mohammadan Dynasties*, Archibald Constable and Company, Westminster, 1893.

LANE-POOLE, Stanley, *The Story of the Moors in Spain*, T. Fisher Unwin, London, 1896.

LAPIDUS, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

LÉVI-PROVENÇAL, E., “Ömer b. Hafsûn”, *MEB İA*, C. IX, İstanbul, 1964, s. 467-468.

LÉVI-PROVENÇAL, E., “Rabaz”, *MEB İA*, C. IX, İstanbul, 1964, s. 651-652.

LÉVI-PROVENÇAL, E., “Mansûr, İbn Âbî Âmir”, *MEB İA*, C. VII, İstanbul, s. 302-305.

LÉVI-PROVENÇAL, E., “Mozaraplar”, *MEB İA*, C. VIII, İstanbul, 1979, s. 431-432.

LÉVI-PROVENÇAL, E., “Mûsâ b. Nusayr”, *MEB İA*, C. VIII, İstanbul, 1979, s. 660-661.

LÉVI-PROVENÇAL, E., “Sakalibe”, *MEB İA*, C. X, İstanbul, s. 89-90.

LÉVI-PROVENÇAL, E., “Tanca”, *MEB İA*, C. XI, İstanbul, 1979, s. 702-705.

LÉVI-PROVENÇAL, E., “Tarîf”, *MEB İA*, C. XI, İstanbul, 1979, s. 776.

LÉVI-PROVENÇAL, E., “Târık”, *MEB İA*, C. XI, İstanbul, 1979, s. 769-771.

LÉVI-PROVENÇAL, E., “Tucîbîler”, *MEB İA*, C. XII/I, İstanbul, 1979, s. 474.

LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.

MACKAY, Angus, *Spain in the Middle Ages From Frontier to Empire, 1000-1500*, The Macmillan Press, London, 1977.

MACKENZIE, Donald, *The Khalifate of the West*, Simpkin, London, 1911.

MAKKI, Mahmoud, “The Political History of al-Andalus (92/711-897/1492)”, *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill, Leiden, 1992.

MARIN, Manuela, “Muslim Religious Practices in al-Andalus (2nd/8th-4th/10th Centuries)”, *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill, Leiden, 1992.

MARIN, Manuela, “İslâm’da Şûrâ ve Endülüs Uygulaması”, çev. Mustafa Can, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, S: 20, s. 145-169.

MARIN-GUZMAN, Roberto, “Ethnic Groups and Social Classes in Muslim Spain”, *Islamic Studies*, 1991, Vol. 30, No. 1/2, pp. 37-66.

MARIN-GUZMAN, Roberto, “Crusade in al-Andalus The Eleventh Century Formation of the Reconquista as an Ideology”, *Islamic Studies*, 1992, Vol. 31, No: 3, pp. 287-318.

MARIN-GUZMAN, Roberto, “Social and Ethnic Tensions in Al-Andalus: Cases Of Ishbīlyah (Sevilla) 276/889-302/914 and Ilbīrah (Elvira) 276/889-284/897- The Role Of 'Umar Ibn Ḥafṣūn”, *Islamic Studies*, 1993, Vol. 32, No: 3, pp. 279-318.

MARIN-GUZMAN, Roberto, “The End of the Revolt of 'Umar Ibn Hafsūn in al-Andalus: The Period of Abd al-Rahmān III (912-928)”, *Islamic Studies*, 1995, Vol. 34, No: 2, pp. 153-205.

MARIN-GUZMAN, Roberto, “The Causes of the Revolt of Umar ibn Hafsun in al-Andalus (880-928)”, *Arabica*, 1995, Vol. 42, Fasc. 2, pp. 180-221.

MARIN-GUZMAN, Roberto, “Some Reflections on the Institutions of Muslim Spain Unity in Politics and Administration (711-929)”, *American Journal of Islamic Social Sciences*, 2004, Vol. 21, No: 1, pp. 26-56.

MARIN-GUZMAN, Roberto, “The Rebel Fortresses in al-Andalus: The Case of Bobastro”, *Islamic Studies*, 2007, Vol. 46, No: 1, pp. 63-71.

MASUD, Muhammad Khalid, “A History of Islamic Law in Spain: An Overview”, *Islamic Studies*, 1991, Vol. 30, No. 1/2, pp. 7-35.

MANTRAN, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII. – XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981.

MES‘ÛDÎ, Ali b. Hüseyin, *el-Mas‘udi’s Historical Encyclopedia: Meadows of Gold and Mines of Gems*, trans. Aloyas Sprenger, Vol. I, Harrison and Co., London, 1841.

MES‘ÛDÎ, Ali b. Hüseyin, *Kitâbü’t-Tenbih ve’l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul, 2018.

MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm’ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.

MILES, George. C., *The Coinage of the Umayyads of Spain, Part One*, The American Numismatic Society, New York, 1950.

MORENO, Eduardo Manzano, “The Creation of a Medieval Frontier: Islam and Christianity in the Iberian Peninsula, Eighth to Eleventh Centuries”, *Frontiers in Question Eurasian Borderlands, 700-1700*, ed. Daniel Power, Naomi Standen, Palgrave Macmillan, New York, 1999.

MORENO, Eduardo Manzano, “The Iberian Peninsula and North Africa”, *The New Cambridge History of Islam*, Vol. I, ed. Chase F. Robinson, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

MORENO, Eduardo Manzano, ‘The Settlement and Organization of the Syrian Junds in al-Andalus’, *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016.

MOSCATI, Sabatino, *Fenikeliler*, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara, 2004.

MAHOMED ULLAH, Al-Haj, *A Dissertation on the Administration of Justice of Muslim Law*, The Allahabad Law Journal Press, Allahabad, 1926.

MUIR, William, *The Caliphate Its Rise, Decline, and Fall*, John Grant, Edinburgh, 1915.

O'CALLAGHAN, Joseph F., *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, New York, 1975.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara, 2011.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Belâtüşşühedâ", *DİA*, C. V, İstanbul, 1996, s. 391-392.

ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, TDV Yayınları, Ankara, 2016.

ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, TDV Yayınları, Ankara, 2016.

ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs*, İSAM Yayınları, Ankara, 2017.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Divan/Endülüs Emevîleri", *DİA*, C. IX, İstanbul, 1994, s. 386-387.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 211-225.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Gâlib b. Abdurrahman", *DİA*, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 328.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Hakem I", *DİA*, C. XV, İstanbul, 1997, s. 173-174.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Hammûdîler", *DİA*, C. XV, İstanbul, 1997, s. 496-497.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Hişâm I", *DİA*, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 145-146.

ÖZDEMİR, Mehmet, “Mansûr, İbn Ebû Âmir”, *DİA*, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 6-8.

ÖZDEMİR, Mehmet, “Müvelledûn”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 228-229.

ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs’de Muvelledûn Hareketleri (180-320/796-932)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1989.

ÖZEN, Şükrü, “Kâdılkudât”, *DİA*, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 77-82.

ÖZKUYUMCU, Nadir, “"Sakâlibe" Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi -İslâm Kaynaklarına Göre-”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, C. XI, S: 1, s. 89-107.

ÖZKUYUMCU, Nadir, “Hassân b. Nu’mân”, *DİA*, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 398-399.

ÖZKUYUMCU, Nadir, “İfrîkiye”, *DİA*, C. XXI, İstanbul, 2000, s. 515-516.

ÖZKUYUMCU, Nadir, “Tanca”, *DİA*, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 560-562.

ÖZKUYUMCU, Nadir, *Fethinden Emevilerin sonuna kadar Mısır ve Kuzey Afrika '18-132/639-750'*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar: İslâm Devletleri*, C. 1, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, ÇAĞLAYAN, Yaşar, *Genel Tarih I: Eskiçağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri*, Funda Yayınları, Ankara, 1976.

PIRENNE, Henri, *Mohammed and Charlemagne*, trans. Bernard Miall, George Allen&Unwin, London, 1939.

RUTHVEN, Malise, NANJI, Azim, *Historical Atlas of Islam*, Harvard University Press, 2004.

Sâid el-Endelüsî, *Milletlerin Bilim Tarihi*, çev. Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.

SALİH, Subhi, *İslam Kurumları*, çev. İbrahim Sarmış, Fecr Yayınevi, Ankara, 1999.

SARIÇAM, İbrahim, ERŞAHİN, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 2014.

SCOTT, S. P., *History of the Moorish Empire in Europe*, Vol. III, J. B. Lippincott Company, Philadelphia, 1904.

SEELIGER, Gerhard, “Conquests and Imperial Coronation of Charles the Great”, *The Cambridge Medieval History*, Vol. II, Cambridge University Press, Cambridge, 1913.

SEWARD, Desmond, *The Monks of War: The Military Religious Orders*, Penguin Books, London, 1995.

SEYBOLD, C. F., “Endülüs”, *MEB İA*, C. IV, İstanbul, 1977, s. 270-273.

SEYBOLD, C. F., “Abdurrahman”, *MEB İA*, C. I, İstanbul, 1978, s. 47.

SEYYİD, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, *DİA*, C. XII, İstanbul, 1995, s. 228-237.

SCHMIDT, Ludwig, “The Sueves, Alans, and Vandals in Spain, 409-429, The Vandal Dominion in Africa, 429-533”, *The Cambridge Medieval History*, Vol. I, Norwood Press, Massachusetts, 1911.

SUYÛTÎ, Celâleddîn, *Halifeler Tarihi*, çev. Onur Özatağ, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.

SWARTZ, Merlin, “İslam’ın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Arap Toprakları’ndaki Yahudilerin Durumu”, çev. Levent Öztürk, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, C. 3, S: 3, s. 469-488.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

ŞEYBAN, Lütfi, *Endülüs*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul, 2014.

ŞEYBAN, Lütfi, *Reconquista, Endülüs’te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016.

ŞEYBAN, Lütfi, “Endülüs Emevi Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevileri Hâciblerinden El-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (366/976 - 392/1002)”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1998, C: 11, S: 3-4, s. 250-272.

ŞEYBAN, Lütfi, “Endülüs’te Yer Adları: Arapça ve İspanyolcalarıyla Endülüs Toponimi ve Hidronimisi”, *Türk Kültürü Dergisi*, 2002, C. 473, s. 562-569.

ŞEYBAN, Lütfi, “İbnü’l-Faradî’nin Târîhu Ulemâi’l-Endelüs’üne Göre İdari ve Ticari Hayatta Yer Alan Endülüslü Âlimler”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, S: 13, s. 219-239.

ŞULUL, Kasım, “Savaş ve Barış”, *Çeşitli Yönleriyle İslâm Medeniyeti*, ed. Adnân Demircan – Murat Akgündüz, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017.

TANERİ, Aydın, “Hâcib”, *DİA*, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 508-511.

Taberî, *The History of al-Tabarî*, çev. Gautier H. A. Juynboll, C. XIII, State University of New York Press, Albany, 1989.

Taberî, *The History of al-Tabarî*, çev. R. Stephen Humphreys, C. XV, State University of New York Press, Albany, 1990.

TAHA, Abdulvahid Zennun, “Endülüs’te Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu”, çev. Mustafa Hizmetli, *AÜİFD*, 1999, C. XXXIX, s. 731-764.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Sakâlibe”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 3-4.

TEKİN, Oğuz, *Eski Yunan Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

TEKİN, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

TERZİ, Mustafa Zeki, “Ordu Teşkilatı”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, 2017.

The Chronicle of 754, trans. Kenneth Baxter Wolf, (Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain), Liverpool University Press, Liverpool, 2011, s. 91-128.

The Chronicle of Alfonso III, trans. Kenneth Baxter Wolf, (Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain), Liverpool University Press, Liverpool, 2011, s. 129-143.

TOYNBEE, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. Ufuk Uyan, İşaret Yayınları, İstanbul, 1988.

TREND, J. B., “Spain and Portugal”, *The Legacy of Islam*, ed. Sir Thomas Arnold – Alfred Guillaume, Clarendon Press, Oxford, 1931.

URVOY, Dominique, “The ‘Ulama’ of al-Andalus”, *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill, Leiden, 1992.

ÜÇOK, Bahriye, *İslâm Tarihi: Emevîler – Abbasîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

VERNET, Juan, *Endülüs Mirası Avrupa İslam’a Neler Borçlu?*, çev. Nesrin Karavar, Say Yayınları, İstanbul, 2019.

VIGUERA-MOLINS, Maria Jesus, “Al-Andalus and the Maghrib (From the Fifth/Eleventh Century to the Fall of the Almoravids)”, *The New Cambridge History of Islam*, Vol. II, ed. Maribel Fierro, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

VILA, Jacinto Bosch, “Considerations with Respect to "al- Thaghr in al-Andalus" and the Political-Administrative Division of Muslim Spain”, *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016.

WATT, W. Montgomery, *İslam 'in Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2013.

WATT, W. Montgomery, CACHIA, Pierre, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov, Küre Yayınları, İstanbul, 2015.

WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963.

WOLF, Kenneth Baxter, *Christian Martyrs in Muslim Spain*, The Library of Iberian Resources Online: <https://libro.uca.edu/martyrs/martyrs.htm> (Erişim Tarihi: 17.05.2019).

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 31-48.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abdurrahman I”, *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 147-150.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abdurrahman II”, *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 150-152.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abdurrahman III”, *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s. 152-155.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Berberîler”, *DİA*, C. V, İstanbul, 1992, s. 478-483.

YILDIZ, Şevket, *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 2008.

- YILMAZ, Metin, “Şurta, Hares, Ases / İç Güvenlik”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara, 2017.
- YİĞİT, İsmail, “Mevâlî”, *DİA*, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 424-426.
- YİĞİT, İsmail, “Ribât”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul, 2008, s. 76-79.
- YVER, G., “İfrikiye”, *MEB İA*, C. V/II, İstanbul, s. 939-940.
- YVER, G., “Berberîler”, *MEB İA*, C. II, İstanbul, 1979, s. 525-530.
- ZETTERSTÉEN, K. V., “Şurta”, *MEB İA*, C. XI, İstanbul, 1979, s. 585.
- ZEYDÂN, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, C. 1-2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- ZOZAYA, Juan, “Eastern Influences in al-Andalus”, *The Formation of al-Andalus, Part 1: History and Society*, ed. Manuela Marin, Routledge, New York, 2016.

ÖZET

Orta Çağ Tarihi'nin en önemli oluşumlarından biri olan, İberya Yarımadası'nda kurulmuş Endülüs Emevî Devleti, yaklaşık üç asır boyunca gerek siyasi gerekse de kültürel anlamda döneminin önde gelen etkin güçlerinden birini teşkil etmiştir. İslâm tarihinde olduğu kadar Dünya tarihinde de önemli bir yer kaplayan Endülüs Emevîleri sadece kültürel sahada gösterdikleri başarıları ile değil aynı zamanda idari açıdan da sergiledikleri tutum ile Endülüs Medeniyeti'ni oluşturmaya muvaffak olmuşlardır. Zira Endülüs toplumunun sahip olduğu etnik ve dinî zenginlik üst düzey bir yönetim mekanizması gerektiriyordu. Bundan dolayı, Doğu'daki köklerinden inşa ettikleri yepyeni bir devlet organizasyonunu zaman içerisinde geliştirerek toplumun ve dünya siyasetinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeye getirmişlerdir. Öyle ki, saltanatları süresince ortaya koydukları kazanımlar bu topraklardan çekilmek zorunda bırakıldıklarında Batı Hristiyan dünyası tarafından hayretle karşılanmış ve kendi devlet işlerinde Endülüs'e ait kurumları kullanma yoluna sevk etmiştir. Endülüs Emevîleri bir noktada Doğu İslâm yurdu ile Batı Hristiyan dünyası arasında "Medeniyet Köprüsü" vazifesi görmüştür.

Anahtar Kelimeler: Endülüs Emevî Devleti, İslâm, Doğu-Batı Etkileşimi, Medeniyet, İdari Yapı

ABSTRACT

The Andalusian Umayyad State, founded on the Iberian Peninsula, which was one of the most important formations of Medieval History, has been one of the leading active powers of the period both politically and culturally for nearly three centuries. The Andalusian Umayyads, who occupy an important place in the history of the world as well as in Islamic history, have succeeded in forming the Andalusian Civilization not only with their achievements in the cultural field but also with their administrative attitude. Because the ethnic and religious wealth of the Andalusian society required a high level of governance. Therefore, they have developed a brand new state organization that they built from their roots in the East and brought it to a level that could meet the needs of society and world politics. So much so that, when they were forced to withdraw from these lands, their gains during their reign were met with astonishment by the Western Christian world and have led them to use Andalusian institutions in their state affairs. The Andalusian Umayyads at some point have acted as the “Bridge of Civilization” between the East Islamic home and the Western Christian world.

Keywords: Andalusian Umayyad State, Islam, East-West Interaction, Civilization, Administrative Structure

EKLER

EK 1: LİSTELER

Vizigot Kralları (395-711)

Alaric I (395–410)
Athaulf (410–416)
Sigeric (416)
Wallia (416–419)
Theoderid, (Theodoric I) (419–451)
Thorismund (451–43)
Theodoric II (453–466)
Euric (466–484)
Alaric II (484–507)
Gesalic (507–511)
Amalaric (511–531) (under the Ostrogothic King Theodoric 511-526)
Theudis, (Theodoric III) (531–548)
Theudigisel, (Theodisclus) (548–549)
Agila I (549–554)
Athanagild (554–568)
Liuva I (568–573)
Leovigild (569–586)
Reccared I (586–601)
Liuva II (601–603)
Witteric (603–610)
Gundemar (610–612)
Sisebut (612–620)
Reccared II (620–621)
Suinthila (621–631)
Sisenand (631–636)
Chintila (636–639)
Tulga (639–642)
Chindasuinth (642–653)
Reccesuinth (649–672)
Wamba (672–680)
Ervig (680–687)
Egica (687–702)
Witiza (702–710)
Roderic (710–711)

Kaynak: Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, Second Edition, Macmillan Press, London, 1995, s. 298-299.

Endülüs Valileri (714-756)

- Abdülaziz b. Mûsâ b. Nusayr (714-716)
Eyyûb b. Habîb el-Lahmî (716)
el-Hürr b. Abdurrahman es-Sekafî (716-718)
el-Semh b. Mâlik el-Havlânî (718-721)
Abdurrahman b. Abdullah el-Ğâfikî (721)
Anbese b. Suhaym el-Kelbî (721-725)
Uzre b. Abdullah el-Fihri (725)
Yahyâ b. Seleme el-Kelbî (726-728)
Huzeife b. el-Ahvas el-Kaysî (el-Eşcaî) (728)
Osman b. Ebû Nis'a el-Has'amî (728-729)
el-Heysen b. Adî (Abîd) el-Kilâbî (el-Kinânî) (729-730)
Muhammed b. Abdullah el-Eşcaî (730)
Abdurrahman b. Abdullah el-Ğâfikî (ikinci defa 730-732)
Abdülmelik b. Katan el-Fihri (732-734)
Ukbe b. el-Haccâc es-Selûlî (734-740)
Abdülmelik b. Katan el-Fihri (ikinci defa 740-741)
Belc b. Bişr b. İyâd el-Kuşeyri (741-742)
Sa'lebe b. Selâme el-Âmilî (742-743)
Ebü'l-Hattâr Hüsam b. Dırâr el-Kelbî (743-745)
Süvâbe b. Selâme el-Cüzamî (745-747)
Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri (747-756)

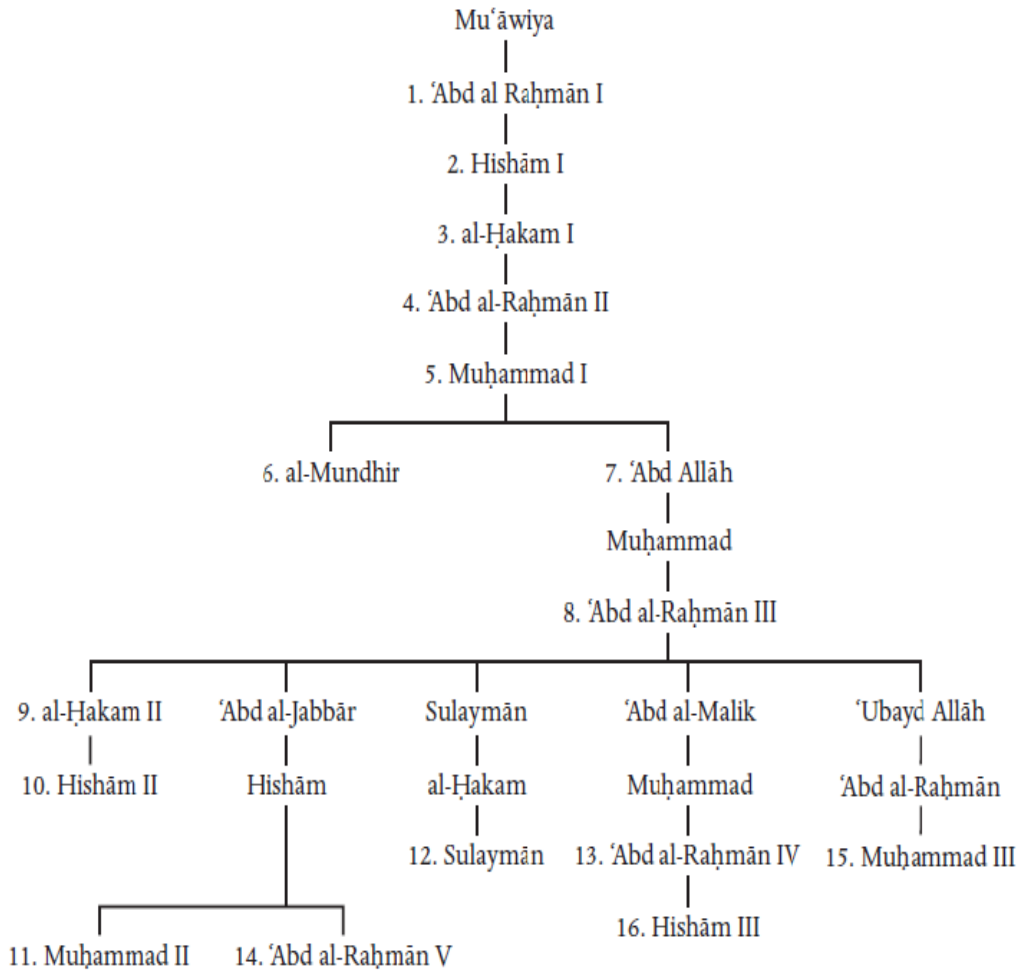
Kaynak: S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, Rehber Yayınları, Ankara, 1990, s. 427-428.

Endülüs Emevî Hükümdarları (756-1031)

A.H.	4. OMAYYADS OF CORDOVA	A.D.
138—422		756—1031
138	'Abd-al-Raḥmān I	756
172	Hishām I	788
180	-Ḥakam I	796
206	'Abd-al-Raḥmān II	822
238	Moḥammad I	852
273	-Mundhir	886
275	'Abd-Allāh	888
300	'Abd-al-Raḥmān III. (Al-Khalifa Al-Nāṣir)	912
350	-Ḥakam II -Mustansir	961
366	Hishām II -Mu'ayyad	976
399	Moḥammad II -Mahdī	1009
400	Sulaymān -Musta'in	1009
400	Moḥammad II (again)	1010
400	Hishām II (again)	1010
403	Sulaymān (again)	1013
407	'Alī b. Ḥammūd*	1016
408	'Abd-al-Raḥmān IV -Murtadā	1018
408	-Kāsim b. Ḥammūd	1018
412	Yahyā b. 'Alī	1021
413	-Kāsim (again)	1022
414	'Abd-al-Raḥmān V -Mustaḥhir	1023
414	Moḥammad III -Mustakfī	1024
416	Yahyā (again)	1025
418	Hishām III -Mu'tadd	1027
—422		—1031

Kaynak: Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, Archibald Constable and Company, Westminster, 1893, s. 21.

Endülüs Emevî Devleti Soyağacı

Kaynak: Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, Archibald Constable and Company, Westminster, 1893, s. 22.

EK 2: HARİTALAR

Roma Dönemi İspanya Eyaletleri

1 The Roman Provinces of Spain c. AD400

Kaynak: Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, Second Edition, Macmillan Press, London, 1995, s. xix.

Vizigotik Dönem İberya Yarımadası

Kaynak: Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, New York, 1975, s. 45.

Endülüs Emevî Devleti

Kaynak: Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 211.

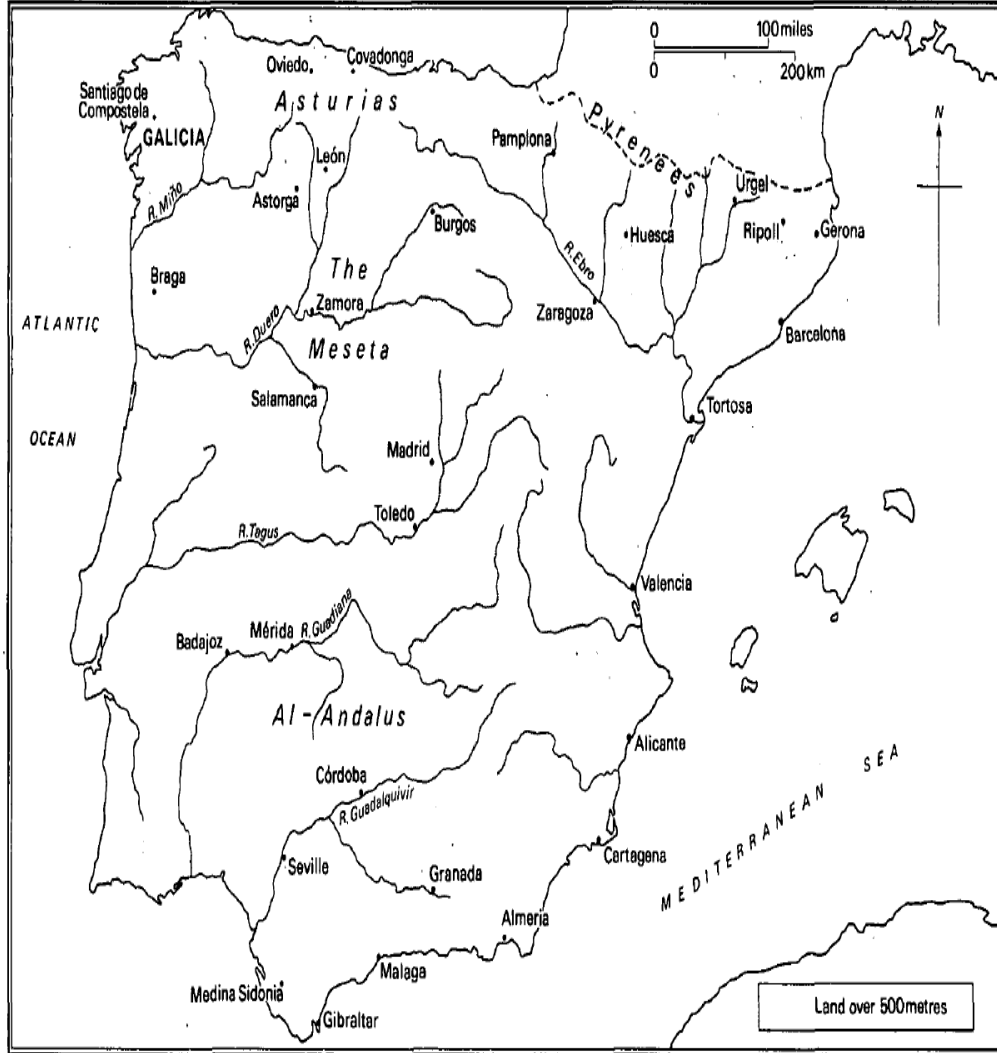
Endülüs'ün Sınır Bölgeleri

Kaynak: Roger Collins, *Caliphs and Kings: Spain, 796–1031*, Wiley-Blackwell, 2012,

s. xiv.

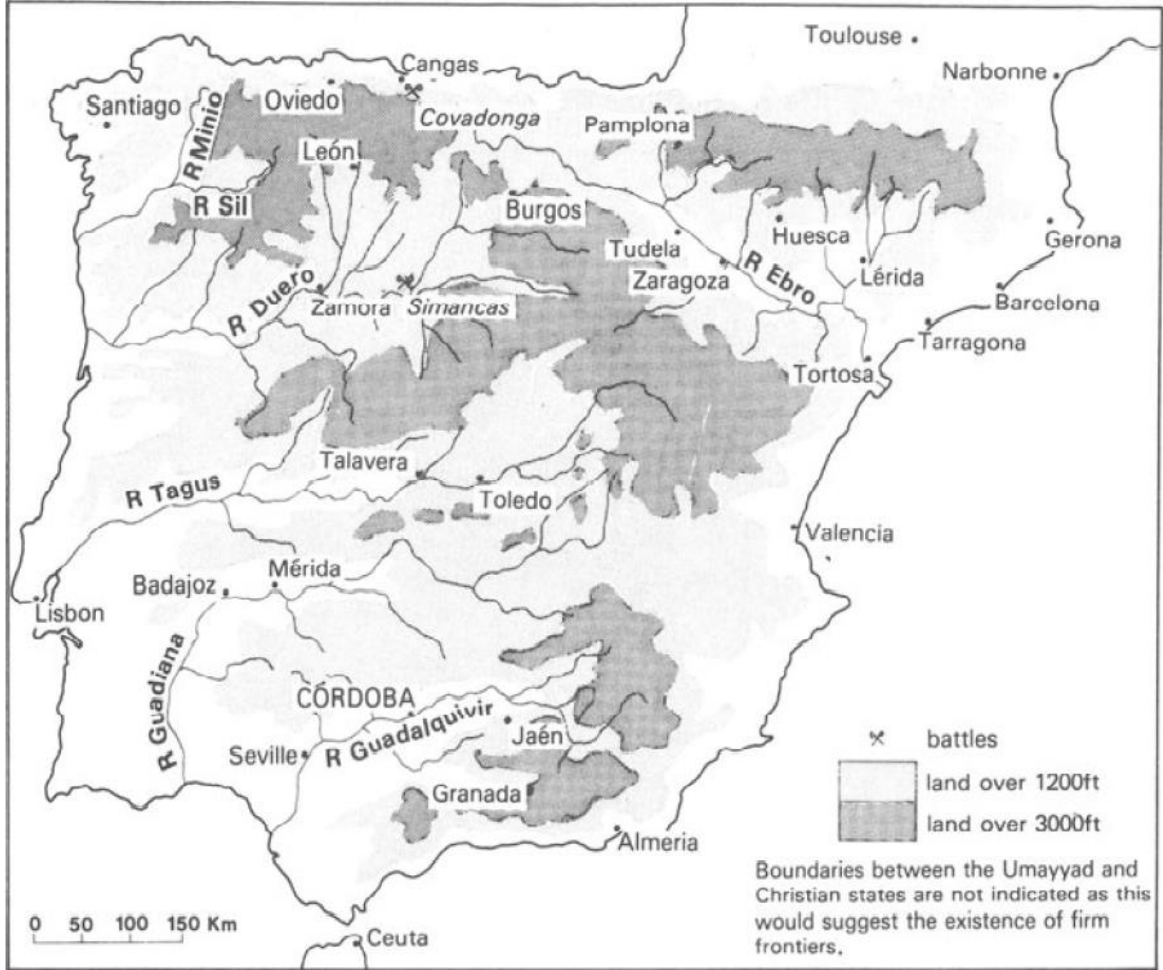
700-900 yılları arasında İberya Yarımadası

The Iberian peninsula, 700-900

Kaynak: Roger Collins, “Spain: The Northern Kingdoms and The Basques, 711-910”, *The New Cambridge Medieval History*, Vol. II, ed. Rosamond McKitterick, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

Onuncu Yüzyılda Endülüs Emevîleri ve Hristiyan Krallıkları

Al-Andalus and the Christian States in the Tenth Century

Kaynak: Roger Collins, *Early Medieval Spain Unity in Diversity, 400-1000*, Second Edition, Macmillan Press, London, 1995, s. xxi.

1030 Yılında Endülüs

Kaynak: Malise Ruthven, Azim Nanji, *Historical Atlas of Islam*, Harvard University Press, 2004, s. 68.